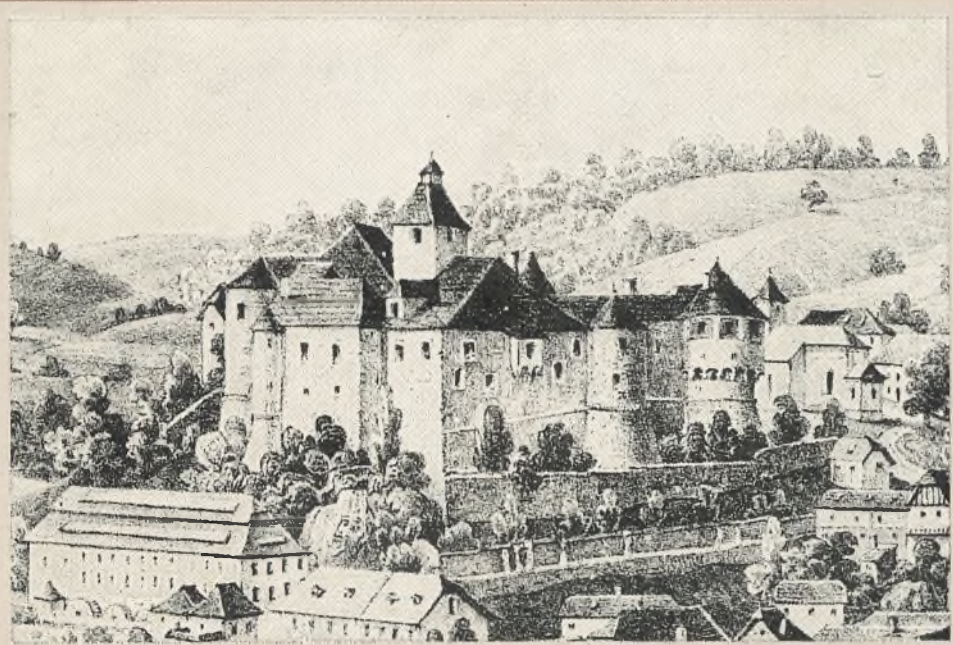

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Spoštovani!

SLOVENSKA MATICA je najstarejše slovensko književno, kulturno in znanstveno društvo. Vse od leta 1864 izdaja leposlovna, znanstvena in poljudno-znanstvena dela splošnega kulturnega pomena. V zadnjem času je izdala Slovenska matica knjige, ki so nepogrešljive za slehernega izobraženca. Posebej opozarjamo na knjigo Antona Linharta **POSKUS ZGODOVINE KRANJSKE IN OSTALIH DEŽEL JUŽNIH SLOVANOV AVSTRIJE**, ki šteje med najznamenitejša zgodovinopisna dela, kar jih imamo. Za znastvene delavce in ustvarjalce bo zanimiva tudi **PSIHOLOGIJA USTVARJALNOSTI** Antona Trstenjaka, posebej za zgodovinarje pa tudi roman Alojza Rebule **ZELENO IZGNANSTVO**, ki obravnava bivanje znamenitega humanista in diplomata Enea Silvia Piccolominija v Trstu, nekaj let preden je postal papež Pij II. Roman je tudi poskus ovrednotenja slovenske pristnosti v času in prostoru — v 15. stoletju na Tržaškem — ki sta Slovence zapisala anonimnosti.

Poleg omenjenih knjig iz programa 1981, ki jih lahko kupite po članskih cenah, ki so bistveno nižje od knjigotrških, pa ima Slovenska matica na voljo še naslednje zgodovinske knjige:

Pleterski-Ude-Zorn, Koroški plebiscit	200.—
E. Cevc, Poznogotska plastika	220.—
J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo	300.—
L. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom	100.—
P. Fister, Arhitektura protiturških taborov	150.—
I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture	200.—
M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture	120.—
T. Glavan, Lužiški Srbi	100.—
I. Komelj, Gotska arhitektura na Slovenskem	200.—
V. Melik, Volitve na Slovenskem	120.—
I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem	150.—
Zemljevid tržaškega ozemlja	140.—

Tudi v prihodnjem letu bo Slovenska matica izdala dve knjigi, ki sta zanimivi za zgodovinarje: Franc Kos: **IZBRANI SPISI** in Josip Vošnjak **SPOMINI**.

Knjige lahko po članski ceni dobite v protorih Slovenske matice, Trg osvoboditve 7, Ljubljana ali po pošti.

SLOVENSKA MATICA

KRONIKA
CASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
32. letnik Ljubljana 1984 1. zvezek

- Tone Knez:** Halštatsko obdobje v Sloveniji — Stran 1
The Hallstattian Period in Slovenia
- Darja Mihelič:** Drobtinica iz družabnega življenja srednjeveškega Pirana — Stran 7
An Insight Into the Social Life of Mediaeval Piran
- Ferdo Gestrin:** Italijanski vplivi na organizacijske oblike gospodarskega razvoja v Sloveniji do 16. stoletja — Stran 10
The Italian Influence on the Organizational Forms of the Economic Development in Slovenia until 16th Century
- Sergej Vilfan:** Glose k zgodovini srednjeveškega Celja — Stran 15
Glosses to the History of the Mediaeval Celje
- Jože Curk:** Lovrenc na Pohorju in njegova okolica — Stran 19
Lovrenc on Pohorje and Its Surroundings
- Ivan Zelko:** Stoletne razprtije zaradi reke Mure med Avstrijo in Madžarsko — Stran 24
Centuries-old Quarrels About the Mura as the Border River Between Austria and Hungary
- Marjan Matjašič:** Stališče vojaških oblasti do nemirov septembra 1908 v Ljubljani — Stran 28
The Attitude of the Military Authorities towards the Demonstrations in Ljubljana in September 1908
- Andrej A. Kranjc:** Raziskovanje vodnih jam na Slovenskem (Pregled od antike do danes) — Stran 35
The Research of Water Caves in Slovenia (A survey — from the Antique to the present day)
- Maruša Pleterski:** Pionirska proga — Stran 44
The Pioneer Track
- Zapiski in gradivo** — Stran 57
The Notes and Material
- Ivan Rihtarič:** Prispevek k življenju in delu Antona Krempelja — Stran 57
A Contribution to the Life and Work of Anton Krempelj
- Mladen Bogič:** Prispevek k zgodovini železnic (o uporabi kratic) — Stran 60
A Contribution to the History of the Railways (About the Use of Abbreviations)
- Iz starih fotografskih albumov** — Stran 63
Photo from Old Albums
- Darko Ogrin:** Goldonijev trg v Trstu — Stran 63
Goldoni's Square in Trieste
- Marjan Drnovšek:** Ob osemdesetletnici Vlada Valenčiča — Stran 64
Vlado Valenčič — eightygenarian
- Iz naših zavodov in društev** — Stran 66
From the Activity of Our Institutes and Associations
- Nove publikacije** — Stran 70
New Publications

Ureja uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik dr. Peter Vodopivec. Tehnični urednik Vasko Simoniti. Oblikovalec Julijan Miklavčič
Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12. — Tekoči račun 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina 300 din za posamezne naročnike, 450 za ustanove, posamezna številka 150 din, dvojna 250 din, naklada 1000 izvodov

HALŠTATSKO OBDODBE V SLOVENIJI

Kultura in civilizacija starejše železne dobe

TONE KNEZ

Halštatsko obdobje ali čas starejše železne dobe imenujemo tisti del evropske prazgodovine, ki je sledil obdobju kulture žarnih grobišč in je trajal do prihoda Keltov in njihove prevlade v naših krajih. V Sloveniji je to obdobje trajalo okvirno od sredine 8. stoletja do konca 4. stoletja pred n. št., torej približno 450 let. V tem času so tedanji prebivalci naših krajev — Iliri ali Ilirom sorodna plemena — ustvarili visoko civilizacijo in kulturo, ki pomeni kvaliteten vrh naše prazgodovinske dediščine.¹ Ime te kulture je arheološka konstrukcija, kot ime vsake druge prazgodovinske kulture. Dobila ga je po bogatem najdišču Hallstatt v Avstriji, v času odkritja prav gotovo zaslužno poime-

novanje. Ob intenzivnem preučevanju že znanega gradiva in ob novih odkritjih sodasnih najdišč iz tega obdobja v drugih delah in pokrajinah je to poimenovanje postalo že zastarelo in preveč splošno, kajti tipološke razlike v gradivu, različni pogrebni običaji in raznorodni etnični elementi nam dajejo novo, bolj diferencirano podobo tega obdobja. Zato ob sedanjem stanju raziskav pri nas raje govorimo o jugovzhodnoalpski halštatski kulturi ali varianti starejše železne dobe, ki je v tem trenutku bolj utemeljena.

Slovenija po svoji geološki zgradbi, zemljepisni legi in podnebnih razmerah ni enotna pokrajina. Na njenem razmeroma malem

prostoru se stikajo in srečujejo vzhodnoalp-ski vplivi na severu, panonski na vzhodu, dinarski na jugu in mediteranski na zahodu Slovenije. Prav zaradi te geomorfološke in klimatske pestrosti ter zaradi svojega posebnega prometno-zemljepisnega položaja — prehod z Panonske nižine v zaledje severnega Jadrana in v severno Italijo skozi »Postojnska vrata« — ima Slovenija specifičen tranziten značaj, ki je igral pomembno vlogo že v prazgodovinskem in protohistoričnem času. Doline Drave, Save, Krke in Kolpe so kot naravne prometnice omogočale prehod iz nižinskega vzhoda do hribovitega zahoda, ter določale smeri naselitvenih tokov od prazgodovine do današnjih dni.

Obsežna terenska in kabinetna raziskovanja halštatske materialne zapuščine iz Slovenije v minulih dvajsetih letih so nam dala številna dragocena spoznanja in odkritja, ki vse bolj razkrivajo način življenja halštatskih ljudi pred dva tisoč petsto leti. Njihova dediščina, odkrita v Sloveniji, po vrednosti in pomenu presega regionalni okvir in sodi v zakladnico evropske prazgodovine.

NASELITEV IN TIP NASELJA

Halštatska kultura in civilizacija sta nastali in se razvijali v Alpah in na njihovih obrobjih od 8. stoletja pred n. št. pa do ekspanzije in prevlade Keltov v srednjeevropskem prostoru. Njen tradicionalno pojmovani geografski obseg je zajet v prostoru od Rodana, Saône in zgornjega toka Rena na zahodu, do Donave in Nežiderskega jezera na severu in vzhodu ter do Kolpe, Istre in Padske nižine na jugu. Znotraj tega prostora ločimo še zahodni in vzhodni halštatski kulturni krog, Slovenija sodi v slednjega. Intenzivna naseltev jugovzhodnih obronkov Vzhodnih Alp, kar pomeni priselitev novega ljudstva na to področje sredi 8. stoletja, označuje začetek razvoja halštatske civilizacije. Dosedanje raziskave in dogajanja kažejo, da so ustvarjalci halštatske kulture bila različna ilirska ali Ilirom sorodna plemena, priseljena s področja severozahodnega Balkana in ljudstvo Panoncev, ki se je priselilo v Slovenijo z območja med Donavo in Savo. V zahodni Sloveniji, na Primorskem in na Notranjskem, pa so najbrž živeli in ustvarjali ljudje iz plemena Venetov. S. Gabrovec² je v svoji študiji razdelil halštatsko kulturo v Sloveniji, upoštevajoč geografske okoliščine in določene tipološke značilnosti, na šest skupin: centralno dolenjska, svetolucij-

ska, štajerska, koroška, istrska in japonska. Naselitev slovenskega prostora na začetku halštatskega časa je isti avtor³ razložil takole:

»Karta halštatskih najdišč v Sloveniji nam dobro kaže nastali položaj. Naselitveno težišče iz prejšnjega obdobja kulture žarnih grobišč se je premaknilo iz dolin obeh glavnih rek Save in Drave in njunih pritokov na višine predalpskega gričevja. Gostota naselitve kaže, da ne gre le za premaknitev, ampak za priliv novega prebivalstva in za sprožitev uspešnega razvoja, v katerem se je prebivalstvo izredno močno pomnožilo in ustvarilo kulturo, ki je v prazgodovini Evrope v 1. tisočletju pred n. št. med vodilnimi. Sam pojem halštatske kulture je bitno zrasel iz najdb našega prostora in je še danes z njim bitno definiran.«

Na začetku halštatskega časa se ni le premaknilo težišče poseljenosti, spremenil se je tudi tip naselja. Halštatsko obdobje uveljavi višinski tip utrjenega naselja, tako imenovano gradišče (kaštelir v Istri in Primorju), ki še danes dajejo slovenski pokrajini značilno podobo. Halštatska gradišča v Sloveniji so prahistorične fortifikacije in najzgodnejše komunalno urejene aglomeracije v Vzhodnih Alpah. Gradišče v Sloveniji je na desetine in kolikor jih podrobneje poznamo, so vsa nastala v tem obdobju. Na začetku halštatskega obdobja zgrajena gradišča so bila naseljena vsa nadaljnja stoletja — tudi po vdoru Keltov — vse do prihoda Rimljanov in priključitve naših krajev v rimski imperij. Kelti so sicer zlomili vojaško in politično moč halštatskih knezov in pretrgali živo ustvarjalnost halštatske kulture, vendar je življenje na večini gradišč teklo dalje. Gradišča so bila obdana z debelimi suhimi zidovi iz velikih kamnov brez malte. Zidovi so bili okrepljeni še z navpičnimi sohami in pogosto še z lesenimi palisadami. Z visokimi zemljenimi nasipi so te zidove še dodatno zavarovali. To so dognanja ob temeljitih raziskavah obrambnega sistema našega največjega halštatskega gradišča nad Stično.⁴ Koče halštatskih prebivalcev znotraj gradišča so bile lesene, zgrajene na nizkih kamnitih temeljih. V tem času poznamo dva tipa hiš po načinu gradnje: prvi tip je še najbolj podoben današnjim brunaricam, drugi tip hiše pa ima iz šibja pletene stene, ki so z ilovico oblepljene in zamazane. Pomembno odkritje temeljev številnih prazgodovinskih hiš v Mostu na Soči⁶ je dalo dragocene podatke o načinu gradnje, o tlorisni zasnovi in komunalni ureditvi v strnjenem nizu zgraje-

nih hiš. Raziskave halštatskih naselbin so bile v zadnjih letih opravljene v Mostu na Soči, v Stični, na Rífniku, Kučarju, in na Libni.

Utrjena halštatska naselja so bila očitno bivališča večje rodovne skupnosti, ki je bila sestavljena iz večjih ali manjših družinskih skupnosti; te so ohranile svojo skupnost tudi po smrti, kot kažejo pokopi v značilnih družinskih gomilah halštatskega časa v južni Sloveniji. Velikost in oblika gradišč je različna, povsod pa večje prilagojena naravni oblikovanosti zemljišča. Povprečno obsegajo kake 3—4 hektarje, izjema je izredno veliko gradišče Cvinger nad Stično, ki meri približno 25 hektarjev. Koliko prebivalcev je šlo povprečno veliko halštatsko gradišče, je težko reči, ker so vsi izračuni na podlagi števila grobov le hipotetični. Domneva se, da je recimo na 4 ha velikem gradišču prebivalo morda do 500 ljudi.

Halštatska civilizacija v Sloveniji je v sedmem, šestem in petem stoletju pred našim štetjem dosegla izreden razvoj in ustvarila visoko materialno kulturo, ki je izžarevala svoj vpliv tudi v sosednje pokrajine tistega časa. Gospodarski temelji halštatske dobe v naših krajih so bili rudarstvo, predelava kovin, izdelovanje nakita iz steklene paste in živinoreja. Izkoriščanje rudnega bogastva v Sloveniji kot na primer železove in svinčeve rude, v dosti manjši meri drugih rudnin, pridobivanje železa ter predelava kovin v orodje, orožje in nakit so bile tiste panoge, ki so dajale gospodarsko in politično moč halštatskim aristokratom v Vzhodnih Alpah. Izredno velike količine nakitnih predmetov iz raznobarvne steklene paste, najdenih v grobovih, kot na primer sijajne ogrlice in steklene obloge na fibulah so dokaz avtohtone produkcije tega okrasnega artikla. Številni ostanki kosti domačih živali (govedo, ovca, svinja) iz halštatskega časa pa kažejo, da moramo računati z močno razvito živinorejo na podlagi pašništva.

Živahni trgovski stiki z izmenjavo dobrin halštatskih prebivalcev Slovenije s sosednimi ljudstvi, kot na primer z Veneti v severovzhodni Italiji, s solnimi rudniki v osrednjih Alpah (Dürrnberg, Hallstatt) in s Tračani ter Skiti v Podonavju, so dokazani v grobnih inventarjih vseh teh dežel. Znano je tudi, da so halštatski ljudje južno od Alp uvažali velike količine baltiškega jantarja po tako imenovani jantarni poti in v manjši meri tudi slikano grško (apulsko) keramiko iz italjsko-jadranskega prostora.

GROBOVI IN DRUŽBENA UREDITEV

Načrtna raziskovanja halštatskih grobišč v Sloveniji so odkrila zelo močno izraženo socialno diferenciacijo znotraj halštatske družbe. Značilna oblika grobne arhitekture tega časa so gomile, ki ponekod dosežejo izredno velikost. Velike grobne gomile najdemo predvsem na Dolenjskem, v Beli krajini in Posavju. Seveda pa ob grobnih gomilah najdemo tudi grobove brez gomil — večinoma so žgani grobovi — predvsem v zahodni Sloveniji.

Grobne najdbe — predvsem zaključene grobne celote — davno minulih obdobij, iz katerih nimamo pisanih sporočil, nam dajejo vpogled v socialno strukturo, trgovinsko izmenjavo, gospodarsko moč in tehnološke dosežke tedanjega časa. Iz njih razberemo tudi takrat veljavne pogrebne obrede in nekatere duhovne predstave tedanjih prebivalcev. Dostikrat lahko na podlagi značilnih oblik, načina krašenja in tehnične izdelave predmetov sklepamo tudi na etnično pripadnost pokopanih oseb.

Število grobov v halštatskih gomilah v Sloveniji se giblje od ene do preko sto oseb, vendar so gomile z več kot sto grobovi pri nas izjema. Na podlagi števila pokopov v posameznih gomilah razlikujemo: posamične grobove, družinske in rodovne gomile. Najštevilnejše so gomile, ki vsebujejo od 20 do 30 grobov. To so tudi najznačilnejše gomile halštatskega obdobja v južni Sloveniji. Najbolj pogost način pokopavanja v halštatski dobi na Dolenjskem je inhumacija, medtem ko v zahodni Sloveniji prevladuje sežiganje ali kremacija umrlih in pokopavanje v ravnih grobovih. Krožni razpored grobov v obliki koncentričnih krogov v gomilah je osnovni koncept pokopavanja v gomilah. Znale so gomile s centralnim grobom pa tudi take brez njega. Na zunanem obodu so gomile bile praviloma omejene z vencem zloženega kamenja.

Halštatske gomile so v prazgodovini Slovenije najmonumentalnejši spomeniki kulture mrtvih. Čeprav se gomile kot grobna oblika pojavijo v srednjeevropskem prostoru že ob koncu mlajše kamene dobe, še posebej pa v bronasti dobi, se velike, tako imenovane knežje gomile pojavijo v naših krajih šele na prelomu 8. v 7. stoletje pred n. št. Hkrati postanejo gomile — po velikosti sicer zelo različne — osnovna oblika grobne arhitekture na celotnem balkanskem prostoru, a na področju Vzhodnih Alp so sinonim za halštatski grob.

Od druge polovice 8. stoletja pred n. št. naprej se opaža pojav novega, privilegirane- ga družbenega sloja bojevnikov in plemen- skih aristokratov. V nekropolah tega časa se pojavljajo vse bolj očitne razlike v vrednosti tega, kar se pokojnikom daje kot popotnina v grob. To je obdobje, ko se v grobovih vse pogostejše pojavlja orožje, sprva samo v gro- bovih redkih izbrancev. Koncentracija bo- gastva in moči v rokah posameznih članov plemenske ali vojaške aristokracije kot po- sledica močnega razvoja trgovine, rudarstva in predelave kovin, je pripeljala do izrazi- tejših sprememb v strukturi rodovne družbe.

Na začetku halštatskega obdobja najdemo v redkih grobovih reprezentativno bronasto orožje kot na primer: meč ali bodalo, prsni oklep, čelado, golenice in opremo za konja. Ta dragocena bojeva oprema je privilegij in oznaka visokega družbenega položaja nji- hovih nosilcev, posameznih rodovnih in plemenskih načelnikov, za katere uporabljamo izraz halštatski knezi. Najbogatejše knežje grobove halštatskega obdobja v Sloveniji najdemo v času od druge polovice 7. stoletja do sredine 4. stoletja pred n. št., kar je hkrati obdobje največjega razcveta halštatske ci- vilizacije in kulture v Vzhodnih Alpah.

Centralni grobovi v gomilah pritičejo ve- dno le osebam na najvišji družbeni lestvici — to so knežji grobovi. Ti se odlikujejo po šte- vilnih pridatkih in razkošni osebni opremi ter skrbno in bolj kvalitetno izdelani grobnici. V inventarju moških grobov najdemo bojno opremo in orožje — poleg čelade in prsnega oklepa še sekira, sulice in nož — ter luksuz- no pivsko posodje iz brona: kratérje, situle in ciste ter slikano grško in apulsko lončeno posodje. V bogatih ženskih grobovih se naj- dejo deli bogato okrašene noše in številni nakitni predmeti iz jantarja, steklenih bise- rov, brona pa tudi iz zlata. Ob omembi jan- tarja moramo poudariti, da so dosedanje ana- lize pokazale, da je ves prazgodovinski jan- tar, najden na področju Slovenije, Like in Liburnije baltskega porekla. Ta podatek je toliko pomembnejši, ker govori o intenzivni (verjetno posredni) trgovski zvezi oziroma izmenjavi dobrin med zaledjem severnega Jadrana z deželami ob Baltiku na trasi tako imenovane jantarne poti.

V vrsto knežjih grobov sodijo tako moški kot tudi ženski grobovi, kar govori v prid emancipacije ženske v halštatski družbi, kar je velikokrat potrjeno z grobnimi najdbami pri nas in v širšem evropskem prostoru. Spom- nimo se zgodovinske osebnosti ilirske kraljice

Teute, groba kneginje iz Atenice iz Srbije in iz Stične, bogate ženske iz Novega mesta ter kot ekstremni primer znamenito grobno naj- dbo iz Vixa v Franciji z ogromnim bronas- tim kratérjem in dragocenim zlatim naki- tom, grob, v katerem je bila pokopana pribli-žno 30 let stara princesa.

V drugo vrsto halštatske družbene lestvice spadajo vojaki-bojevniki, katerih grobovi se odlikujejo z orožjem: največkrat s standard- no oborožitvijo halštatskega vojaka: dve že- lezni sulici in bojna sekira. Grobove s tak- šnimi garniturami orožja razlagamo kot gro- bove svobodnih poklicnih vojakov, stalnih spremljevalcev ali oprode vladajočega kneza in poveljnika. Na podlagi značilnih grobnih pridatkov — predvsem značilnega orodja — lahko sklepamo na poklice oziroma dejavnost pokopanih oseb kot na primer: kovač, livar, pločevinar, usnjnar, lončar, rudar.

Pogoj za čim natančnejšo opredelitev po- kopanih oseb glede na spol, starost, poklic in socialni položaj je seveda čim boljša ohran- njenost skeleta in vseh pridatkov, anorgan- skega in organskega izvora. V zelo ugodnih pogojih ohranjenosti dobimo lahko presenet- ljivo natančne podatke o pokopani osebi. Žal pa so pedološki pogoji na Dolenjskem za halštatske grobove usodni. Večino dolenj- skih tal sestavljajo namreč močno kisle ilo- vice, ki vsebujejo veliko oksidov. Le-ti pa hudo napadajo in razkrajajo grobni inven- tar, največkrat tako močno, da so pridatki popolnoma uničeni, v prvi vrsti pa propade kostni material. Tak primer poznamo iz iz- kopavanj na različnih krajih v Sloveniji, kjer se okostja v grobovih niso ohranila. Žal v takih primerih odpadejo vse antropološke analize, ki bi lahko bistveno opredelile poko- pano osebo.

Z arheološko metodo raziskovanja ne mo- remo dokazati obstoja suženjstva v halštatski družbi, kar spet ne pomeni, da suženjev niso imeli. Precej verjetna je domneva, da so v vojnih spopadih zajeti moški in ženske bi- li prisiljeni opravljati določena dela v zma- govalčevi skupnosti, kar ima značaj suženj- skega dela.

Materialni ostanki iz halštatskega časa so izdelani tako kvalitetno, da moramo v hal- štatski družbi predpostavljati določen speci- aliziran sloj tako imenovane »tehnične in- teligence« — obrtnikov. Med njimi se vseka- kor odlikujejo avtorji figuralnih situl in okrašenih pasnih plošč, tvorci tako imenova- ne situlske umetnosti. Med obrtniki je treba

posebej omeniti steklarje-draguljarje, ki so izdelovali ogromne količine raznobarnih biserov iz steklene paste, od najdrobnejših biserčkov do obeskov v obliki miniaturne živalske plastike. Velike količine steklenih biserov, odkritih v halštatskih grobovih Slovenije, govore o avtohtoni proizvodnji tega okrasno-modnega in pogosto tudi magično-apotropejskega artikla v domačih delavnicah.

Na podlagi najdb in rezultatov arheoloških raziskav lahko zaključimo, da so halštatsko družbeno strukturo sestavljali naslednji sloji: 1. najvišji in maloštevilni sloj aristokracije kot nosilce oblasti, vojaški poveljniki in morda tudi izvajalci kulturnih obredov; 2. sloj svobodni bojovníki, ki so poklicni vojaki, stalni spremljevalci aristokratov; 3. sloj obrtnikov in tistih delavcev, ki so opravljali določena specializirana dela z določeno veščino; 4. najnižji sloj, ki so ga sestavljali tisti člani družbe, ki so obdelovali zemljo, opravljali služnosti, pastirji in koparji rude.

Prebivalstvo v starejši železni dobi, organizirano po vsej verjetnosti na principu rodovno-plemenske družbene ureditve z vojaško aristokracijo na čelu, se nam tako z grobnim inventarjem kaže kot zelo diferencirana družbena struktura, ki do neke mere spominja na kasnejši fevdalni družbeni red.

ZAPUŠČINA STAREJŠE ŽELEZNE DOBE

Halštatsko dediščino v Sloveniji poznamo najbolje iz grobov, kajti naselbine iz tega časa so še premalo raziskane da bi dobili celovit vpogled v življenje halštatskega časa. Okoli deset tisoč v Sloveniji izkopanih halštatskih grobov nam daje zelo nazorno podobo o pogrebnih obredih, o oblikovnem bogastvu halštatskega lončarstva, o velikem znanju tedanjih kovinarjev in o umetniških hotenjih in prizadevanjih ilirskih obrtnikov, izdelovalcev kovinskega nakita. O arhitektonskih dosežkih halštatskih graditeljev pričajo geometrijsko pravilno zgrajene gomile s krožno vkopanimi grobovi kot sepulkralni spomeniki in strateško dobro pretehtana zgrajena gradišča — močno utrjene naselbine na višinah.

Iz obilice halštatskega grobnega inventarja želimo opozoriti na nekaj izdelkov tedanje umetne obrti, ki so prazgodovinskimi Ilirom služili kot okras in kot statusni simboli, pa tudi kot zlo odvrčajoči (apotropeični) predmeti z magičnim pomenom. Mednje sodijo gotovo pisani živobarvni biseri, izdelani z

neprozorne steklene paste. V različnih, barvno zelo ubranih kombinacijah, so jih nizali v zelo dolge ogrlice, zapestnice in kot našivke na oblačilih. Na poseben način okrašeni biseri kroglastih ali valjastih oblik s temno-modrimi očesci, pa so imeli predvsem apotropeičen pomen. Med ilirskimi ženami so bile priljubljene tudi dolge ogrlice iz debelih in drobnih jantarnih jagod. Surovi jantar so Iliri dobivali iz dežel ob Baltiškem morju, toda obdelovali in oblikovali so ga sami v domačih delavnicah.

Med izrazito modni nakit, čigar oblika se je hitro menjavala, sodijo bronaste zaponke-fibule. Ti predmeti, sprva samo funkcionalni za spenjanje oblačila, so dobivali z razvojem vse bolj poudarjeno okrasno funkcijo. Na tisoče ohranjenih primerkov fibul v neštetihih inačicah kažejo na priljubljenost tega funkcionalnega nakita in hkrati izpričujejo oblikovalsko spretnost in domiselnost halštatskih mojstrov-draguljarjev. Fibule služijo arheologom kot pomembna in zanesljiva kronološka opora za določevanje starosti posameznih grobnih najdb. Še ena oblika brona-stega nakita je bila zelo priljubljena: brona-sti obročki, ki so jih uporabljali kot zapestnice, nadlahtnice ali kot nanožnice, nošene nad gležnji. Zapestnice so bile okrašene v več variantah, izdelovali so jih kot masivne ulite ali pa iz tolčene pločevine v votlo oblikovane obroče.

Prav posebno mesto v zapuščini halštatske kulture v Sloveniji zavzemajo dragoceni spomeniki situlske umetnosti. Z izrazom situlska umetnost označujemo način krašenja in motivno vsebino določene skupine prazgodovinskih uporabnih predmetov, ki v svoji funkciji niso enotni in katerih najdišča se pojavljajo od Tirolske do Padske nižine in od Istre do Slovenije.⁶ Znotraj tega prostora razlikujemo troje ustvarjalnih središč: starejše okrog Bologne in dve mlajši: na Tirolskem in v Sloveniji. Značilna za to vrsto likovnega izražanja je izdelava s figurami okrašenih predmetov v torevtični tehniki, to je tolčenje hladne pločevine in s tem v rahlo izbokli tehniki doseženi nežni reliefi v tanki bronasti pločevini. Najdragocenejši izdelki te umetnoobrtne produkcije so situle, bronaste vedrice, ki so v sklenjenih pasovih kroginkrog okrašene s človeškimi in živalskimi figurami in s prizori iz prazničnega življenja halštatskih aristokratov. Služile so kot pivske posode pri določenih obredih. V okvir situlske umetnosti sodijo še drugi, na enak način s figurami okrašeni predmeti, kot:

okrasne plošče za pas, nožnice za bodala in meče, pokrovi bronastih posod, uhani in votivne ploščice.

Situlska umetnost kot enkratni pojav iz protozgodovinskega časa je bistven del halštatske kulture v Vzhodnih Alpah in na njihovem južnem obrobju. S figurami okrašene situle so obenem zelo dragoceni kulturno-zgodovinski viri z veliko izpovednostjo za razumevanje halštatske civilizacije v alpskem področju. Iz njihovih figuralnih frizov izvedemo za takratno nošnjo in oborožitev, športna tekmovanja in pивske navade, ljubezenske igre in scene darovanja v prazničnih dnevih halštatske aristokracije v našem prostoru. Scenski repertoar situlske umetnosti podaja vedno samo življenje najvišjega sloja halštatske družbe pri določenih obredih. Situle so bile luksuzno pivsko posodje, iz katerih so ob posebnih praznikih točili alkoholne pijače, kot na primer z začimbami in medom odišavljeno vino izbranim gostom. Ali so ti tako imenovani »prazniki situl« bili le posvetno veseljačenje, ali pa so imeli tudi globlji obredni pomen, je težko dognati. V začetku so najbrž ti prazniki bili vezani na določene obrede, kasneje pa so postali le sestavni del profanega popivanja, združenega s športnimi tekmovanji.

Vsi izdelki situlske umetnosti, ki sodijo v »slovensko« skupino, vključno slavna situla iz Vač, so bili izdelani v delavnicah avtohtonih prebivalcev na področju današnje Slovenije. Naročniki spomenikov situlske umetnosti so bili domači aristokrati, na njihovem območju so se nahajale tudi delavnice teh umetnoobrnih izdelkov, ki jih danes uvrščamo med pomembne izdelke prazgodovinske likovne tvornosti. Domnevamo, da sta v halštatskem času delovali vsaj dve delavnici situlskih spomenikov: ena na Magdalenski gori in druga na Vačah. Najlepša dela te likovne tvornosti so nastala v 6. in 5. stoletju pred n. št. Že v 4. stoletju zamre ta dejavnost, ki kasneje nikdar več ni našla posnemovalcev.

Likovna govorica, izražena z iztolčenimi in graviranimi podobami na situlah, ki jo združujemo pod pojmom situlske umetnosti, je zelo pomemben in dragocen del evropske prazgodovinske umetnosti in tehten prispevek prebivalcev našega prostora h kulturi kontinentalnega dela Evrope na pragu protozgodovinskega časa. Situlska umetnost je specifična likovna govorica jugovzhodnega alpskega ozemlja, s katero so njeni ustvarjalci in nosilci izrazili na izvirni način svojo

avtohtono življenje in vidno demonstrirali svojo gospodarsko moč in bogastvo. Scenske upodobitve na situlah nam v določeni meri nadomeščajo pisane vire halštatskega obdobja. Predstavljajo nam »dvorni« način življenja halštatskih oblastnikov na utrjenih gradiščih, zato smemo situlsko umetnost upravičeno imenovati »dvorna umetnost« halštatskega časa.

Halštatska civilizacija in njena kultura je v Sloveniji zapustila bogato in dragoceno dediščino. Še danes v pokrajini vidni spomeniki njenih graditeljev — utrjena gradišča in veličastne gomile — so priče intenzivne naselitve te pokrajine v 1. tisočletju pred n. št. Najdbe v halštatskih grobovih pa so nam razkrile pogrebne običaje, visoko tehnično znanje halštatskih obrtnikov in umetniška hotenja ilirsko-venetskih mojstrov v območju prazgodovinske Slovenije. Gospodarska moč in politični ugled halštatskih knezov sta bila znana in cenjena daleč prek meja njihove oblasti. Menjalna trgovina — izvoz in uvoz različnih dobrin s tujimi ljudstvi — je nešteto krat potrjena v grobem inventarju. Močno izražena socialna diferenciacija je dokaz privilegiranega položaja halštatskih aristokratov, ki so bili na čelu rodovno-plemenske organizacije v funkciji načelnika, vojaškega poveljnika in nemara tudi svečenika. Cvetočo halštatsko kulturo v Sloveniji so nasilno pretrgali in zatrli Kelti, ki so po letu 300 pred n. št. vdrli v Slovenijo in vsilili staroselcem svojo, latensko civilizacijo, ki je zrasla iz drugačnih korenin. Skoraj pet stoletij je trajala in se razvijala halštatska kultura, ki je zapustila trajne sledove visoke civilizacije in je še dolgo odmevala v materialni kulturi novega časa.

OPOMBE

1. S. Gabrovec, Naselitvena zgodovina Slovenije v halštatskem obdobju. *Arheološka najdišča Slovenije* (1975), 55—60. Tu je navedena vsa pomembna literatura o tej problematiki. — 2. S. Gabrovec, Halštatska kultura v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 15—16, 1964—1965, 21—63. — 3. S. Gabrovec v delu: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975), 55. — 4. S. Gabrovec - O. H. Frey - S. Foltiny, Prvo poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Stični. *Arheološki vestnik* 20, 1966, 177—196. — M. Guštin, Gradišča železne dobe v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 29, 1978, 100—121. — 5. D. Svoljšak, Prazgodovinska naselbina na Mostu na Soči. *Situla* 20/21 (Gabrovčev zbornik), 187—197. — 6. Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. Katalog razstave (1962.)

DROBTINICE IZ DRUŽABNEGA ŽIVLJENJA SREDNJEVEŠKEGA PIRANA

DARJA MIHELIC

Srednjeveški viri se redko dotaknejo običajnega, nepomembnega živčava tedanjega človekovega vsakdanjika. Le redko osvetlijo in nam približajo neposlovno plat življenja obrobne srednjeveškega posameznika. Vsakdanji, mali srednjeveški človek se nam zaradi našega pomanjkljivega vedenja o njegovem življenju in zaradi časovnega prepa- da, ki zija med našim časom in »mračnim« srednjim vekom zdi neživljenjski, tuj in hladen. Nekoliko ga lahko oživimo in si ga približamo z majhnim vpogledom v njegovo preživljanje prostega časa, ki ga ni bilo tako malo: nedeljam so bili po brezdelju podobni tudi številni cerkveni prazniki. Nedelovni dnevi so znašali približno tretjino dni v letu. Pirančani pa niso »izpregli« le ob nedeljah in praznikih; zdi se, da se tudi ob drugih dneh niso ravno odtegovali družabnemu življenju.

Po načelu združiti prijetno s koristnim so se pogosto odvijale nekatere pomembne komunalne naloge. Ogled komunalnih stroškov za konec leta 1295 in za začetek leta 1296, kaže, da si je podestat večkrat privoščil kaj stroškov za »reprezentanco«.

V nedeljo, 13. novembra 1295, je bil piranski podestat (verjetno gre tu za gospoda Marka Mihaela) s sodniki in drugimi modreci iz Pirana na pogovoru (»colloquium«) z bujskim podestatom, gospodom Vikardom iz Pietropellose. Pogovor se je odvijal ob zakuski² pri Sečovljah, prisostvovalo pa mu je nad sto ljudi. Ogled stroškovnika komunalne blagajne za to priložnost je naslednji.³

Libre	Solidi	Denarji	
—	6	—	za Dionizija, ki je gospodu Vikardu dostavil pismo piranskega podestata,
—	2	8	za sveče in za plačilo tovarni- ne ter iztovarjanja plovil v Sečovljah,
1	5	2	za kruh,
1	18	—	za 76 liber (dobrih 36 kilo- gramov) govedine, (libra go- vedine je stala 6 denarjev),
1	19	2	za 47 liber (približno 22,5 ki- lograma) svinine (libra svini- ne je stala 10 denarjev),
—	7	—	za 7 jerebic (po 12 denarjev oz. po 1 solid za jerebico),
2	8	4	za poltretjo urno (dobra 2 hektolitra) vina, (pri čemer je urna vina stala 19 solidov in 4 denarje),

Libre	Solidi	Denarji	
1	9	—	za začimbe, izposojajo skodelic, posod za vino, krožnikov ter za odškodnino za poškodbe na njih
9	15	4	seštevek stroškov

Kot je videti, je bil gostitelj družabnega pogovora piranski podestat. Njegov sel Dionizij je odnesel vabilo gostu iz Buj; ta očitno ni nasprotoval pogovoru ob zakuski (ali obratno: zakuski ob pogovoru). Pirančani so na plovilih dostavili v Sečovlje hrano, pijačo in posodje. Udeleženci pogovora so pojedli kakih 65 kilogramov mesa (dobrih 36 kilogramov govedine, dobrih 22 kilogra-
mov svinine in 7 jerebic), približno 75 enot kruha (število je določeno ob primerjavi spodnjih podatkov, iz katerih je mogoče izračunati ceno enote kruha; količina take enote kruha pa vendar ostaja neznanka) ter popili dobra 2 hektolitra vina. H kilogramu mesa so torej konsumirali nekaj več kot enoto kruha (ki potemtakem ni bila prav majhna) ter popili dobre 3 litre vina. Udeležba na družabnem pogovoru ni bila majhna. Podatek, da je bilo prisotnih dobrih sto ljudi, omogoča približno oceno o količini hrane in pijače, ki jo je v povprečju pojedel oz. popil posamezen udeleženec pojedine. Pojedel je dobrega pol kilograma govejega, svinjskega ali jerebičjega mesa, zraven prigrizoval kruh (skoraj tričetrt enote) ter popil 2 litra vina. Pavšalni stroški hrane in pijače na posameznika so znašali skoraj 18 denarjev oz. poldrugi solid. Vino so natakali iz trebušastih vrčev; pili so iz skodelic, jedli pa s krožnikov. Dopoldanska zakuska se je verjetno zavlekla še v večer in se nadaljevala ob razsvetljavi sveč, ki se omenjajo med stroški. Skupni stroški sestanka obeh pode-
statov in njunih spremljevalcev so bili enakovredni ceni kakih 8 hektolitrov vina iz istega stroškovnika, medtem ko diplomatski uspeh pogovora ni znan.

Piranski podestat si je v decembru istega leta skupaj z istrskim mejnim grofom Muskom della Torre privoščil tridnevni ogled meje med piransko in bujsko komuno; piransko mestno ozemlje je namreč mejilo na teritorije sosednjih krajev: Izole, Momjana, Kaštela, Buj in Umaga. V tem primeru so stroški znašali:

Libre	Solidi	Denarji	
2	8	—	za tridnevno najemnino za 3 konje, ki so prišli za to priložnost iz Kopra; dnevna najemnina za konja je znašala 5 solidov in 4 denarje,
1	4	—	za 2 stariča ⁵ ječmena za konjsko krmo (starič ječmena je veljal 12 solidov),
—	1	8	za podkev in žeblje za konja,
—	6	—	za konjarja, ki je vodil konje; (dnevna nagrada zanj je znašala 2 solida),
—	6	2	za plačilo tovorovine plovil do Sečovelj in nazaj,
1	13	4	za 100 enot kruha, pri čemer je enota kruha veljala 4 denarje,
3	1	6	za 125 liber (skoraj 60 kilogramov) govedine (libra govedine je stala približno 6 denarjev),
2	12	6	za 63 liber (30 kilogramov) svinine (libra svinine je stala 10 denarjev),
1	8	—	za 21 jerebic (po 16 denarjev oz. po 1 solid in 4 denarje za jerebico, kar je za tretjino dražje kot zgoraj),
2	8	—	za 3 urne (skoraj poltretji hektoliter) vina po ceni 16 solidov za urno, kar je za 3 solide in 4 denarje oz. za 17 2/3 ceneje kot zgoraj,
1	15	—	za začimbe, izposojno skodelic, posod za vino, krožnikov ter za odškodnino in poškodbe na njih
17	4	2	seštevek stroškov za 3 dni,
5	14	9	povprečni dnevni stroški.

Ogledniki meje so se verjetno odpravili na pot iz Sečovelj, ki so bile začetna, morda pa tudi končna postaja njihove poti. Tja so si dali s plovili dostaviti vse potrebno za pot. Mejo med piransko in bujsko komuno so ogledniki objezdili. Primerne konje je pripeljal iz Kopra poseben konjevodec. Eden izmed konj je spotoma izgubil podkev in ga je bilo treba podkovati; med stroški se omenja tudi ječmen kot konjska krma. Posamezen konj je dnevno pojedel dobro petino stariča ječmena. Udeleženci pohoda so skupno pojedli približno 110 kilogramov mesa (skoraj 60 kilogramov govedine, 30 kilogramov svinine in 21 jerebic), 100 enot kruha in popili skoraj poltretji hektoliter vina. Na dan pa so pojedli čez 35 kilogramov mesa (skoraj 20 kilogramov govedine, 10 kilogramov svinine in 7 jerebic), čez 30 enot kruha in popili po 80 litrov vina. H kilogramu me-

sa so torej pojedli malo manj kot enoto kruha in popili dobra 2 litra vina. V primerjavi razmerja potrošene hrane in pijače z gornjimi podatki, so tokrat k mesu pojedli manj kruha in popili več vina. Skupni stroški tridnevnega ogleda meje so bili enakovredni ceni dobrih 17 hektolitrov vina (upoštevano je vino iz tega stroškovnika), povprečni dnevni stroški pa ceni nekaj manj kot 6 hektolitrov vina. Konkretni uspehi ekspedicije tudi tokrat niso znani.

Isti spisek komunalnih stroškov naveda tudi prehrano zapornika v komunalni ječi. Kruh in vino (sic!) za njegovo enodnevno prehrano sta stala 1 solid. Ob enoti kruha je (če upoštevamo zgornjo ceno 4 denarje za enoto kruha) za ta denar popil okroglo 3 litre vina; če pa je pojedel 2 enoti kruha, mu je preostanek zadostoval za poldrugi liter vina. V srednjeveškem Piranu torej zaporniki niso vegetirali ob kruhu in vodi, temveč ob kruhu in vinu. To navsezadnje niti ni bilo tako slabo, saj sta se tudi v piranskih gostilnah in gostiščih v prvi vrsti uživala kruh in vino.

Prav gostilne in gostišča pa so predstavljala shajališča in žarišča družabnega življenja Pirančanov. O živahnosti le-tega govori veliko število tovrstnih obratov. Piranske gostilne so se selile: bile so tam, kjer je bilo pri hiši vino — v bivališčih in vinskih kletah pridelovalcev oz. posredniških prodajalcev vina. Piranska gostišča so bila komunalna, upravljali pa so jih zasebniki, ki so imeli gostišča v zakupu. Nekateri Pirančani so na lastnem domu kuhali za druge in prodajali hrano.

Določila piranskih statuten so skušala na eni strani zagotoviti pošteno poslovanje gostilničarjev in zahtevala, da se držijo dobre mere, na drugi strani pa so si prizadevala za pošten odnos gostov do gostilničarja.⁶ Nočno življenje v gostilnah ni bilo zaželeno, zato ga je statut prepovedoval. Po njegovih predpisih so smele gostilne obratovati (torej gostiti potrošnike s kruhom in vinom) čez dan do tretjega zvonjenja. Do takega predpisa o poslovalnem času gostiln ne bi prišlo, če bi se Pirančani pri svojih obiskih gostiln že sami od sebe držali dnevnih ur. Gostilničarji so zelo verjetno tu in tam na črno poslovali tudi v prepovedanem delu dneva in niso odganjali vztrajnejših gostilniških gostov. Do podobnega sklepa nas glede nedeljskih in prazničnih dopoldnevov privede statutarni zapis, po katerem ob nedeljah in praznikih gostilničarji niso smeli prodajati vina pred veliko mašo.⁷ Za te dopoldneve se je oblasti očitno zdelo nepriporočljivo — če ne celo nespodobno — posedanje in popivanje Pirančanov v gostilnah. Morda pa je s tem odlo-

kom želela zagotoviti večji obisk (treznih) obiskovalcev pri prazničnih mašah? Tako statutarno določilo ne bi bilo potrebno, če ne bi bili prav nedeljski in praznični dopoldnevi izredno mikavni za obisk gostiln. Kako je bilo ob običajnih tedenskih dneh, ni znano. Ob teh dneh dopoldanski obisk gostiln ni bil prepovedan. Prepoved morda ni bila potrebna, ker Pirančani ob običajnih dneh dopoldan niso trumoma zahajali v gostilno. Mogoče oblast ni toliko skrbela za dopoldneve običajnih tedenskih dni ter ni posebej nasprotovala dopoldanskemu obisku gostiln. Zanimivo je, da se prepoved pohajanja po gostilnah omenja tudi v nekaterih poslovnih dogovorih. Večkrat zadeva osebo, ki daje svoje delo v najem delodajalcu: taki dogovori jo zavezujejo, da v času trajanja pogodbe ne sme popivati in kockati v gostilnah. Obiski gostiln torej niso bili povsem nedolžni in so škodili poslovnemu uspehu dogovorov.

Gostilniški in gostinski gostje niso le popivali, ampak so se zelo radi predajali igranju na srečo. Statutarne prepovedi zadevajo hazardiranje (*»ludere ad ačardum«*). Izrečno prepovedujejo vse igre s kockami ali v zvezi s kockami v gostilnah, gostiščih in drugod. Od tovrstnih iger je dovoljeno le igranje *»ad tabellas«*.⁸ Te prepovedi niso bile uspešne, saj se prav kockanje omenja v številnih zapisih. Ob hazardnih igranjih je prihajalo do zadolžitve, ki pa niso bile legalne: statut ni dovoljeval dobičkarstva, ki bi izhajalo iz iger na srečo, pa tudi notar ni smel narediti zadolžnice za dolg in igre.⁹

Pravde v zvezi z dolgovi, ki so izhajali iz iger na srečo, so bile kljub nelegalnosti teh dolgov včasih precej dolgotrajne, dolžnik pa je s težavo dokazal neupravičenost upnikovih zahtevkov.

Glede tega je zgovoren zapis iz štiridesetih let 14. stoletja.¹⁰ Zastopnik Bone, žene Dominika del Poço, ki je živela v Izoli, je od Almerika Garofola iz Pirana zahteval 47 liber po zadolžnici, ki jo je izdelal notar Lapo Sklavona. Almerik dolga ni hotel poravnati, ker je bil plod igre na srečo. Podestat in sodniki so na podiju komunalne palače v Piranu zaprisegli in o dogodkih, ki so se odvijali pred štirimi leti, zaslišali osem prič. Razsodili so v korist Almerika. Bona je odstopila od svoje zahteve, Almerik pa je dal o tem narediti zapis. Zanimiv je opis dogodkov v zvezi z Almerikovim dolgom, kot so se jih po štirih letih spominjale priče. Le nekatere od njih so prisostvovalle dogodkom, druge pa so opisovale, kaj se je tedaj govorilo po Piranu. Po njihovih izjavah je imel pred kakimi štirimi leti Florucij gostilno v Sorbijeви vinski kleti. Usodnega

dne sta Dominik in Almerik v njej kockala. Almerik je izgubljal. Vtem je ob piranskem pomolu z barko jabolk pristal notar Kast de Zaneto. Iz mandrača je zavil v gostilno. Dominik ga je tam skušal nagovoriti, naj naredi zadolžnico, da Almerik dolguje Dominiku 25 liber. Kast take zadolžnice ni hotel napisati in se je vrnil k barki. V gostilni pa je nato Almerik lastnoročno napisal zadolžnico, da dolguje Dominiku 50 liber. Izjavil je, da mu jo bo izročil, če bo toliko izgubil pri kockanju. Po odhodu iz gostilne sta z igro nadaljevala pri cerkvi sv. Petra ob piranskem mandraču. Tam je Almerikov dolg zrasel na 50 liber, zato je Dominiku izročil v gostilni napisano zadolžnico. Pri sv. Petru sta znova naletela na notarja Kasta. Dominik mu je pokazal zadolžnico in ga vprašal, če je dobra. Kast je povedal, da v njej manjkata letnica in rok za vračilo dolga. Po teh navodilih jo je Almerik nato dopolnil. Kak dan kasneje je bil Janez Bonifacija v družbi z Almerikovim bratom Valterjem. Valter je tarnal, da ga je brat uničil, ker je pri kockanju izgubil 50 liber. Na Janezovo pobudo sta skušala prepričati Dominika, da bi se poravnal z Almerikom, vendar ta ni hotel odstopiti od svoje zahteve po denarju. Ko je preteklo nekaj časa, je Dominikova žena Bona zahtevala od Almerika, da poravna svoj dolg. Almerik se v jezi ni obvladal in je svojo zadolžnico, ki mu je jo Bona pokazala, raztrgal. Mengolin Henrika je bil tedaj zraven in je to videl; zagrozil je Almeriku, da se bo pritožil pri podestatu. S tem je prestrašil Almerika do tolikšne mere, da je dal pri notarju Laponu Sklavona izdelati novo, uradno zadolžnico za vsoto 47 liber. S to zadolžnico ga je potem Bona še več let preganjala in terjala za vračilo dolga, dokler ni prišlo do razpleta pred sodiščem. Zanimivo je, da ob pravdi ni govora o tem, da sta Dominik in Almerik v bistvu kršila statutarno prepoved kockanja.

Poleg jedače, pijače in iger moremo v družabno življenje tedanjih Pirančanov prišteti tudi poslovanje žensk, ki so se ukvarjale z najstarejšo obrtjo na svetu. Tudi one so našle svoje mesto med prepovedmi piranskega statuta. Ta namreč zahteva, da se dajo komunalna gostišča v zakup poštenjakom, ki ne smejo v njih imeti javne hiše (*»bordellum«*) niti prenočevati javnih žensk (*»meretrices publice«*). Ker je ta odlok dodan šele v redakciji statuta iz leta 1332,¹¹ ga je morda narekovala prav nasprotna praksa, ki je združevala gostišče z javno hišo.

Ob takih drobnih podatkih se razkriva človeška plat srednjeveških Pirančanov, ki niti niso bili tako drugačni od nas: radi so

jedli, pili, igrali na srečo, prodajali zijala, skupaj pretresali dogodke, ki so se tikali njihovih someščanov, zabavali pa so se tudi z ženskami. Kruh, pijačo in kockanje so si lahko privoščili tudi nižji družbeni sloji (čeprav je cena enote kruha znašala 4 denarje, kar dve tretjini cene libre, t.j. slabega pol kilograma govejega mesa). Meso, zlasti svinjsko, je bilo precej drago (za dve petini dražje od govejega) in so ga verjetno uživali predvsem tisti, ki so imeli dovolj pod palcem. Cene in potrošniki uslug javnih ljubic pa zaradi pomanjkanja podatkov niso znani.

OPOMBE:

1. Objavljeno v C. de Franceschi, *Chartularium Piranense, Raccolta dei documenti medievali di Pirano I. (1062—1300), Atti e memorie della Società istriana di Archeologia e Storia patria XXXVI*, Parenzo 1924, št. 221. — 2. »prandium« pomeni zajtrk (okrog poldneva, obstoječ iz mrzlih jedi), prim. F. Bradač, *Latinsko-slo-*

venski slovar, Ljubljana 1972, 407. — 3. V tej navedbi je zaporedje nekaterih postavk spremenjeno; posamezni stroški, ki sodijo skupaj, pa so v viru navedeni ločeno, so tu združeni. — 4. Med temi denarnimi enotami velja razmerje 1 libra = 20 solidov = 240 denarjev. — 5. Velikost piranskega stariča ni natančno znana. — 6. C. de Franceschi, *Gli statuti del comune di Pirano del 1307 confrontati con quelli del 1332 e del 1358, Monumenti storici, pubblicati dalla Deputazione di Storia Patria per le Venezie, Nuova serie XIV, Venezia-Padova 1960, knjiga 8/poglavje XXVI, knjiga 3/poglavje XII.* — 7. C. de Franceschi, *Gli statuti, knjiga 8/poglavje VIII, VIII.* — 8. C. de Franceschi, *Gli statuti, knjiga 8/poglavje XXXVII, knjiga 8/poglavje 32 (statut 1332), knjiga 9/poglavje 13 (statut 1332).* — 9. C. de Franceschi, *Gli statuti knjiga 8/poglavje XXXVII, XXXVIII.* — 10. C. de Franceschi, *Chartularium Piranense, Raccolta dei documenti medievali di Pirano II. (1301—1350), Atti e memorie della Società istriana di Archeologia e Storia patria XLVII, Parenzo—Pola 1935—1937, št. 165.* — 11. C. de Franceschi, *Gli statuti, knjiga 9/poglavje 13 (statut 1332).*

ITALIJANSKI VPLIVI NA ORGANIZACIJSKE OBLIKE GOSPODARSKEGA RAZVOJA V SLOVENIJI DO 16. STOLETJA

FERDO GESTRIN

Neposredno sosodstvo slovenskih in italijanskih dežel na dolgi črti od Alp do Tržaškega zaliva, različni naravni pogoji, ugodne geografsko prometne poti, mnogokdaj v tem obdobju povezujoče smeri zgodovinskega razvoja so že v srednjem veku pripeljali do tesnih stikov obeh področij. Pri tem gre upravičeno poudariti vlogo italijanskih dežel, ki so bile v tem času nedvomno med najbolj razvitimi v evropskem prostoru. Še posebej so se zgodaj uveljavili gospodarski stiki in povezave. Z njimi pa so se v največji meri, bodisi posredno bodisi neposredno, v slovenskih deželah razširjali italijanski vplivi na organizacijske oblike gospodarskega razvoja v celotni sferi gospodarstva: v agrarni proizvodnji, v obrti in rudarstvu oziroma fužinarstvu in še posebej v trgovini in denarnem poslovanju.

Najstarejši vplivi italijanske sredine na organizacijske oblike so se nedvomno pokazali v agrarni proizvodnji. Postaviti jih moremo v čas, ko se do konca 8. stoletja zaključuje proces nastajanja etnične meje med slovanskim (slovenskim) in romanskim (itali-

janskim) prebivalstvom ob romanskih mestnih naselbinah Tržaškega zaliva in ob stiku predalpskega in kraškega sveta s Furlansko nižino in hkrati ko so se tu začeli uveljavljati fevdalni odnosi, čeprav so nekateri vplivi tudi poznejšega datuma. Toda ti vplivi so se omejili samo na zahodno obrobje slovenskega ozemlja in v njegovo notranjost niso segli.

Za kaj torej gre? Ob zahodnem obrobju slovenske poselitve v Istri in ob meji proti Furlaniji, ozemlju, ki je v zgodnjem srednjem veku politično pripadalo Italiji, so se fevdalna razmerja razvijala drugače kakor v slovenski notranjosti. Istra, še posebej njen obalni pas z romanskimi mesti, je v zgodnjem srednjem veku imela v mnogih pogledih kontinuiran razvoj iz poznoantičnih podlag tako v gospodarstvu kakor tudi v kulturni sferi življenja. Bila je še do leta 780 pod bizantinsko oblastjo in ko so nad njo začeli vladati Franki, se je razvoj fevdalne družbe začel pri dotakratnih agrarnih odnosih. Ker so obmorska mesta od pozne antike ohranila agrarno ozemlje okoli sebe, so do-

bivala mesta — a v Trstu s statusom škofijskega mesta škof — položaj teritorialnega gospoda. Nižji plemiči pa so se razvijali znotraj mestnih družbenih struktur. Mestni plemiči (nobili, patriciji) so imeli na ozemlju mesta posest in na njej ali podložnike ali pa so dajali zemljo v zakup, predvsem pa v obliki kolonata, ter ohranjali stare načine in oblike agrarne proizvodnje. Slovenci, kolikor se niso naselili na ozemlju primorskih mest — a to se je zgodilo le v izjemnih primerih — so od rižanskega placida dalje v obrobju teh mest in na meji Furlanije šli v fevdalna razmerja izven okvirov poznoantične mestne družbe. So pa prevzemali neke tamkajšnje proizvodne načine in odnose. V nekaterih delih slovenske Istre so se ohranjali načini nadvoletnega kolobarjenja, a povsod to so se skozi visoki in pozni srednji vek uveljavljali kolonatski odnosi v poljedelstvu¹ in socida v živinoreji,² lahko rečemo, enaki kakor v Italiji. V zahodnih delih Slovenije, na Goriškem in tudi v Brdih pa so proti koncu srednjega veka nastajala zemljiška gospodstva, ki so bila organizirana na kolonatskih odnosih. Tako obliko so dobivala poleg italijanskih vplivov še posebej zavoljo razvoja denarnega gospodarstva in meščanskih kapitalov zgodnjega kapitalizma. Utrdila so se zlasti v novem veku ter so bila bolj veleposestva kakor pa zemljiška gospodstva.³

Z novo družbeno delitvijo dela v 12. stoletju in dalje so v slovenskih deželah dobivali vedno večji obseg razvoj trgovine in obrti, proces nastajanja mestnih naselbin in uveljavljanja denarnega gospodarstva. Zavoljo rasti lokalnega trga in zlasti še zaradi pomena prehodnega prometa po poteh trgovine na velike razdalje, zlasti na tistih, ki so povezovale italijanske dežele z obdonavskimi, so se začeli s posegi italijanskih trgovcev širiti italijanski vplivi tudi na to področje gospodarske dejavnosti. Že v tem in še bolj v naslednjem stoletju so na najvažnejših poteh na naših tleh trgovali »Lombardi seu Latini«⁴ proti ogrskim deželah in Donavi.⁴ O vplivu te italijanske trgovine proti vzhodu govore od konca 12. stoletja, a predvsem v večjem delu 13. stoletja, sorazmerno številni novci, ki so jih kovalе tudi lokalne kovnice po vzoru oglejskih novcev in ki so jih našli v ogrskih in hrvatskih deželah. Po prenehanju teh lokalnih kovnic pa so na Slovenskem na veliko krožili oglejski in zlasti še beneški novci, ki so nato v 14. in 15. stoletju prevladovali zlasti v zahodnih delih slovenskih dežel.⁵

Dosežena stopnja denarnega gospodarstva, razvoj kreditne trgovine in denarnega poslovanja (posojila, menjava denarja) so ob koncu 13. stoletja — to je blizu sto let po-

zneje kakor na zahod — med drugim tudi v slovenske dežele privabili prve italijanske bankirje oziroma posojevalce denarja (feneratores).⁶ Leta 1299 je Cursius Forensis Donati kot zastopnik florentinske družbe Frescobaldijev dobil v Slovenj Gradcu privilegij za banko. Istega leta sta podoben triletni privilegij dobila brata Feo in Nikolaj de Janzolo iz Firenc tudi v Ljubljani in Kamniku. Ko je potekla triletna pogodba, so leta 1302 Feu podaljšali pravico za ljubljansko banko. Do kdaj je poslovala banka Frescobaldijev v Slovenj Gradcu, ne vemo; vsekakor ne dalj kakor do leta 1311, ko je hiša doživljala krizo in so nekatere člane družine izgnali iz Firenc. V Ljubljani pa so florentinske bankirje kmalu v 14. stoletju nasledili člani trgovske in bančne rodbine Porgerjev. Prišli so iz Furlanije, kjer je bilo pomembno središče njihovega bančnega poslovanja v Vidmu (Udine), in so nato več desetletij povsem obvladovali bančne in denarne posle na Kranjskem.⁷

Močno so se že od prve polovice 14. stoletja dalje uveljavljali florentinski bankirji tudi v istrskih primorskih mestih, še posebej v tistih pod beneško oblastjo, kjer je bilo eno izmed središč njihovega delovanja v Piranu. Tu so delovali bankirji Benzini, Soldanieri, Cursius in drugi.⁸

Toda vse te florentinske banke oziroma bančne posle so kmalu začeli prevzemati čedadski in goriški židovski bankirji, katerih banke so poleg v Ljubljani, ki je prenehala po letu 1335, bile še v Slovenj Gradcu, Celju, Ptuj, Radgoni in Mariboru. V primorskih mestih so židovske banke zamenjale florentinske bankirje šele proti koncu 14. stoletja. Poslej so se v slovenskih deželah z bančnimi posli do prehoda v novi vek ukvarjali le Židje. Ko so bili tedaj izgnani iz večine slovenskih dežel (1496 in 1514/5), so Židje ohranili svojo vlogo le na Goriškem in v primorskih mestih.⁹

Klienti teh bank na naših tleh so bili prvenstveno plemstvo in meščanstvo, a tudi deželni knezi in v Primorju mesta; v 15. stoletju pa so se mnogokje močno zadolževali pri njih tudi podložniki. Zavoljo prevelike zadolženosti je tudi rasel odpor in je končno sledil izgon Židov. Vse te banke so se prvenstveno ukvarjale s posojanjem denarja, še zlasti na zastavo (lombardni posli), z menjavanjem novcev, s trgovino z dragimi kovinami, z depozitnimi posli, posamezne pa so prevzemale tudi kovanje novcev (Porgerji). S temi florentinskimi bankami in njihovim poslovanjem se je tudi v slovenskih deželah uveljavilo italijansko, mednarodno pravo posojevalcev denarja. Tudi zamenjava florentinskih bankirjev z židovskimi v notranjosti

slovenskih dežel te prevlade italijanskega bančnega prava ni omajala.¹⁰

Od približno istega časa dalje kakor bančni vplivi se javljajo italijanski vplivi tudi na področju proizvodnje. Pomembno vlogo pri tem so imele trgovske povezave, ki so posredovale velik del proizvodov iz slovenskih dežel v Italijo. Pomembno izvozno blago so bili železo in železni izdelki. Prav s tem in s pomanjkanjem železne rude v Italiji je povezovati prihod furlanskih rudarjev in fužinarjev na ozemlje freisinškega zemljiškega gospostva, na področje Selške doline v bližino poznejših Železnikov. Fužinarjem, ki jih poznamo deloma celo po imenih,¹¹ je škof leta 1348 s posebno listino, ki jo je šest let pozneje potrdil, dal v dar točno zamejeno že prej po rudarstvu znano ozemlje, kjer so si postavili fužine. Tudi njihovi nasledniki so še v poznejših letih prihajali iz Furlanije.

Ti rudarji in fužinarji, ki so se poklicno ukvarjali s tem poslom, so s svojim prihodom vplivali na razvoj te dejavnosti. Dvignili so poprej primitivno kmečko železarstvo na višjo stopnjo. Po njihovem zgledu je raslo število poklicnih fužinarjev in v fužinarstvo so začeli posegati meščani kot lastniki pa tudi kot založniki rudarjev in fužinarjev. Poslej so fužinarske postojanke postavljali bliže vodnim tokovom in ne po pobočjih. Prvotne vetrne peči, v katerih so železno rudo talili v majhnih množinah in v še kar najpreprostejši tehniki, so se začele umikati večjim talilnim pečem.¹²

Nov, zelo močan vpliv italijanskega fužinarstva na slovenskih tleh je sledil šele od konca 15. stoletja dalje, ko se je rudarstvo in fužinarstvo že močneje razvilo. Trgovina z Italijo, kjer je bilo poglavitno tržišče za naše železo in železne izdelke in tudi druge kovine iz slovenskih dežel in ki je zahtevalo večjo kvaliteto, ter prodor italijanskih fužinarjev k nam sta bila poglavitna vzroka zanj. Ta proces se je začel že pred iztekom 15. stoletja z nastankom živosrebrnega rudnika v Idriji. Poleg nemške rudarske družbe, ustanovljene leta 1493, so v proizvodnjo kmalu posegli tudi posamezni Čedadci (Leonardo de Manzana, Federico Formentin) in čedadski rudarska družba, ki pa so izgubili svoje rudarske dežele leta 1509 v času beneško-habsburške vojske. Toda tudi še pozneje so italijanski strokovnjaki in zlasti beneški kapital sodelovali pri rudniku in trgovini z živim srebrom in cinobrom.¹³

Bistveno pomembnejše je bilo vplivanje na spremembe oblik in tehniko proizvodnje v železarstvu. Vezati ga je na prihod, na nov val italijanskih fužinarjev v slovenske dežele, kamor jih je privabljal podjetnost in

rudno bogastvo. Prihajali so zlasti iz železarskega področja velikih jezer, posebej iz okolice Bergama in Brescie. Bili so člani strokovno dobro podkovanih fužinarskih družin kot npr. Bucelleni, Locatelli, de Bургatti in drugih. S seboj so prinašali nov tehnološki postopek za pridobivanje visoko kakovostnega, tako imenovanega brescianskega železa in jekla. Mehkemu železu, ki so ga razžarili, so dodajali ogljik s pomočjo oglja oziroma ogljenega prahu in pridobivali železo oziroma jeklo različnih kakovosti. Ta brescianska tehnika se je najprej razširila po koroških železarskih središčih, v prvi polovici 16. stoletja se je uveljavljala na Kranjskem, pozneje pa še v štajerskih fužinah. Prav tako pa so prinašale s seboj tudi nove oblike proizvodnje in organizacije. Fužine so postavljali ob vodah, uporabljali vodno silo za pogon raznih naprav (mehov, težkih kladiv in slično), gradili visoke peči, ki so jih doma poznali že sredi 15. stoletja; z eno besedo, organizirali so delo po italijanskem sistemu. Zgoraj omenjene družine fužinarjev so s svojimi investicijami in znanjem ter zgledom na Slovenskem izrivali stare oblike in uvajali tedaj novo železarsko tehnologijo. Povsem razumljivo je, da je železarstvo na Slovenskem prav v tem času doseglo po kvaliteti in po proizvodnji enega svojih prvih vrhuncev in velik razcvet. Spremljala ga je živahna trgovina tega blaga v Italijo, kjer je tržišče zahtevalo bresciansko železo in jeklo ter izdelke. Prav zavoljo tega so tedaj poleg nemške in slovenske začeli na splošno uporabljati pri nas tudi italijansko terminologijo za železarske izdelke (npr. žeblje) in postopke.¹⁴

Poleg tega so se v istem času tudi v nekaterih drugih panogah proizvodnje kazali italijanski vplivi, povezani z razvojem zgodnjega kapitalizma. Prenašati so se mogli na tri načine: prek primorskih mest, kjer opazimo te vplive že v drugi polovici 15. stoletja, prinašali so jih domači trgovci in poslovneži, ki so imeli tedaj zelo intenzivne trgovske posle v Italiji, a uveljavljali so jih tudi v naše kraje doseljeni italijanski podjetniki. Gre za nove oblike odnosov v posameznih obrtneh in za uveljavljanje zgodnjekapitalističnih načinov proizvodnje.

Že kmalu po končanem srednjem veku so se v posameznih obrtnih dejavnostih, zlasti v zvezi s širjenjem novih obrtnih panog tistega časa, uveljavljali odnosi, ki so presegli stare cehovske obrti. Gre v njih za plačano delo mojstra, ki ni bil lastnik obrata kakor v cehovski obrti. Lastniki so bili ljudje drugih poklicev ali dejavnosti, ki so v nov obrat sredstva le investirali; bila pa so to tudi mesta. Toda nove oblike in tehni-

ka v proizvodnji se kažejo — in z njimi neposredni italijanski vplivi — v največji meri ob nekaterih zgodnjekapitalističnih obratih, predvsem v dveh panogah: steklarstvu in v izdelavo orožja usmerjenih fužinah. Konkretno bi tu navedli steklarno v Ljubljani in fužino v kraju Fužine blizu Ljubljane. Prva, pri kateri je bil solastnik tudi italijanski apotekar in trgovec Franc Cathani, se javlja leta 1526, a druga leta 1530, njen lastnik pa je bil Vid Khisl, eden izmed ljubljanskih trgovcev, ki so živahno trgovali z Italijo. Za obe podjetji je bila ena izmed značilnosti nedvomno ta, da sta uporabljali italijanske mojstre v proizvodnji; z njimi pa so se vsekar uveljavljale nove proizvodne oblike in tehnika. V steklarni, ki je dobila deželno-knežji privilegij za izdelavo beneškega stekla in steklenih izdelkov je v letih 1526 do 1547 delalo 14 muranskih mojstrov; iz Italije pa so uvažali tudi surovine (pepeliko). V fužinah, kjer so v obratu uporabljali vodno silo Ljubljance, je delalo 15 italijanskih mojstrov. Proizvajali so med drugim tudi topovske krogle, ki so jih prek Barija uvažali v Neapeljsko kraljestvo. Podjetji — tako sodimo — sta morali imeti že manufakturni značaj.¹⁵ Prodor italijanskih podjetnikov, arhitektov, gradbenikov, obrtnikov, predstavnikov svobodnih poklicev (pozneje tudi umetnikov) po tem času, je italijanski vpliv v proizvodnji (in kulturi) še okrepil.¹⁶

Pogledati je še eno področje gospodarskega razvoja, ki je bilo morda najbolj odprto italijanskim vplivom: trgovina. Trgovina na slovenskih tleh se je namreč večji del obravnavanega časa v največji meri usmerjala proti Italiji. V obravnavanem obdobju je imela, grobo rečeno, naslednji trend razvoja. Še v 14. stoletju je segala trgovina slovenskega zaledja predvsem do primorskih mest Tržaškega in Kvarnerskega zaliva. Ob koncu tega stoletja pa je že prešla te okvire in imamo v Recanatiju na tamkajšnjih sejmi in v drugih mestih v Markah pomembne vesti o njej. Leta 1418 so pa ljubljanski trgovci dobili poseben privilegij za trgovanje v beneškem Fondaco dei Tedeschi. V vsem 15. stoletju je ena kakor druga stran trgovcev trgovala na področju svojih partnerjev, čeprav se je velik del mednarodne trgovine na relaciji slovenske dežele — Italija še vedno odvijal v primorskih mestih. Šele ko je konec 15. stoletja začel prek slovenskih dežel teči del evropske prehodne trgovine od vzhoda proti zahodu, to je iz ogrskih dežel v Italijo (in obratno), je ta praksa v glavnem upadla. Iz različnih vzrokov je tedaj upadla trgovina na Reki, v Piranu, a iz Kopra se je začela počasi prenašati na Trst, ki je prevzemal poglavitno posredovalno vlogo v slo-

venski mednarodni trgovini. Vendar to stanje ni trajalo dolgo. V drugi polovici 16. stoletja je močno upadla udeležba domačih trgovcev v prehodni in mednarodni trgovini z Italijo in vodilno vlogo v obeh so dobili italijanski trgovci.¹⁷

V zvezi s tem razvojem je pod italijanskim vplivom trgovina na Slovenskem prevzemala razne oblike tehnike trgovine in njene institucije, kakor so pač dozorevali pogoji zanje. Že od prve polovice 14. stoletja so se trgovci iz zaledja spoznavali s srednjeveškimi trgovskimi družbami, ki so se do tedaj uveljavile tudi v primorskih mestih. V praksi se, predvsem v zvezi s trgovino s primorskimi mesti, do kamor je segel sprva domet domačih trgovcev iz notranjosti, uveljavijo vse tri oblike srednjeveških trgovskih družb: komenda, koleganca in kompanija. V primorskih mestih se za vse tri uveljavlja naziv *societas*, a v notranjosti *Gesellschaft*.¹⁸

Družbe so povezovale v skupne akcije predvsem italijanske trgovce, ki so prihajali na trge primorskih mest, ali trgovce primorskih mest s trgovci iz notranjosti, čeprav seveda tudi družbe domačih trgovcev niso bile izjeme. Pri tem so bili tuji največkrat v vlogi principala. V vsakdanji praksi tega časa se je v primorskih mestih močno uveljavilo tudi trgovsko poslovanje s pomočjo vnaprej sklenjenih trgovskih dogovorov oziroma pogodb (*pactum*, *conventio*). Z njimi so si italijanski trgovci oziroma trgovci primorskih mest zagotavljali pri trgovcih iz notranjosti ob postavljenih rokih zaželeno količino najbolj kurentnega blaga. Seveda so sklepali pogodbe tudi v obratni smeri. V pogodbah, ki so jih namesto enega partnerja sklepali uslužbenci (*factor*, *rerum gestor*, *procurator*), sta se stranki zavarovali tudi za kršitev ali prekoračitev roka, kakor ga je določala pogodba za dobavo blaga. Tako poslovanje je lahko trajalo tudi daljši čas; zaključili so ga z obračunom trgovskega poslovanja. Eventualni dolжник je nato izdal partnerju posebno zadolžnico. S trgovskimi pogodbami so trgovci že prehajali na trgovino, ki je poslovala po naročilu ob poznavanju svojega tržišča in ki ni bila več tako podvržena nevarnosti tveganja, kakor je bilo značilno za srednjeveško trgovino.¹⁹

Ko so trgovci iz slovenskih dežel od konca 15. stoletja neposredno in v večjem številu posegali v prehodno in mednarodno trgovino z Italijo in trgovali v tamkajšnjih mestih (npr. v Markah), so se v še večji meri prilagajali italijanskim oblikam in institucijam trgovine ter jih sprejemali. Zavaljo te trgovine so se povezovali sami med seboj v daljši čas trajajoče družbe z enakimi de-

leži, obveznostmi in pravicami vseh partnerjev. V italijanskih mestih so se povezovali z domačimi trgovci, ki so kot poslovni partnerji ali tudi kot faktorji trgovali s poslanim blagom za račun svojih principalov. Italijanski partnerji so ali delili dobiček v raznih razmerjih ali pa so opravljali prodajo proti plačilu veljavne provizije. Za reševanje spornih zadev, ki so nastajali ob trgovskem poslovanju so trgovci iz slovenskih krajev ali postavljali prokuratorje iz vrst Italijanov ali so jih pošiljali od doma in pri tem izdajali tudi od mestnih oblasti potrjene mandate.²⁰

Nastajale pa so tudi mešane trgovske družbe, ki so posegale zlasti v prehodno trgovino. Medsebojne obveznosti in pravice družabnikov, način poslovanja in delitve zaslužka, dobo trajanja družbe in zaključek družbenega poslovanja so opredeljevale medsebojne pogodbe. Italijanski partner je prvenstveno sprejel obveznost, da bo v Italiji trgoval s poslanim blagom in da bo ob zaključku napravil obračun za celotno trgovanje. V zvezi s prehodno trgovino in temi družbami se je v mnogočem spreminjala dotedanja oblika trgovine potujočega trgovca in se približevala tehniki vodenja trgovine iz središča, iz enega mesta, kakor se je uveljavila že dolgo pred tem v Italiji. Te družbe so praviloma zajele vsaj tri družabnike in vsak izmed njih je opravljal določeno funkcijo. Na kratko bi delovanje družbe orisali takole: na skrajnih točkah trgovskega poslovanja je deloval po en družabnik (ali faktor), ki sta skrbela za nakup oziroma za prodajo blaga pri prometu v eno smer; pri prometu v drugo smer sta vlogi zamenjali. Tretji družabnik (ali več družabnikov) pa je oskrboval prevoz blaga. Ob zaključku družbe so napravili obračun in razdelili dobiček.²¹

Italijanski vplivi so v zvezi s trgovino segle še na druga področja. Ugotovljeno je, da so italijanski trgovci, ki so se naseljevali v mestih na Slovenskem že v drugi polovici 15. stoletja prinesli s seboj tudi tehniko knjigovodstva in uporabo trgovskih knjig, kar je gotovo vplivalo na širjenje tega pri nas. To da treba je poudariti, da poznamo najstarejše trgovske knjige na naših tleh šele konec drugega desetletja 16. stoletja, čeprav je v zvezi s poslovanjem velikih mitninskih uradov izpričana že v 15. stoletju zelo razvita samobitna oblika knjigovodstva (žurnal, glavna knjiga, konto in bilanca).²² Z neposredno trgovino zalednih trgovcev v Italiji z blagom prehodne in mednarodne trgovine je bil pogojen tudi prevoz blaga po morskoti. Blago so vkrcavali na ladje pre-

voznikov — brodarjev, od konca 15. stoletja zlasti v Trstu, najemali ladje za prevoz blaga in ga spremljali sami ali faktorji, postajali pa so tudi lastniki ladij in so z njimi pluli za svoj račun. V vsej pomorsko prometni dejavnosti, v vprašanih havarije, naufragija itd. pa so morali slediti normam italijanskega (predvsem beneškega) pomorskega prava in ga prevzemati, ker je pač prevladovalo v Jadranskem morju in širše v Sredozemlju.²³

V tem kratkem zapisu smo hoteli prvenstveno zgolj opozoriti na še en aspekt razvoja kot posledico gospodarske usmerjenosti slovenskega ozemlja proti Italiji v obravnavanem času.

OPOMBE

1. Prim. B. Marušič, Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskem primorju, Jadranski zbornik 2 (1957), str. 237 sl. — 2. Prim. D. Mihelič, Societa v Piranu od 1280 do 1340, Slovensko morje in zaledje 2/3 (1979), str. 63 sl. — 3. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I—II, Ljubljana 1970, 1980; glej pod kolonat; prim. Testi e documenti per la storia del diritto agrario in Italia, Sec. VIII—XVIII, Milano 1954. — 4. O. Pickl, Handel und Verkehr in der Steiermark zur Zeit der Trauengauer, Das Werden der Steiermark, Graz-Wien-Köln 1980, str. 327 sl. — 5. V. Trauner — E. Baumgartner, Naši srednjeveški novci, ČZN 25 (1930), str. 146 sl.; E. Baumgartner, Kovnici Slovenjgradec in Kamnik v dobi Andechs—Merancev, ČZN 28 (1933), str. 17 sl.; E. Baumgartner, Ljubljanska kovnica v XIII. stoletju, GMS 15 (1934), str. 92 sl.; F. Gestrin, Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku, ZČ 5 (1951), str. 192 sl. — 6. Prim. F. Gestrin, o. c., str. 196. — 7. J. Žontar, Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije, GMS 13 (1932), str. 21 sl.; F. Gestrin, o. c., str. 201. sl. — 8. Prim. J. Peršič, Florentinec Franciscus Benzini, bankir v Piranu (1338—1348), Kronika 23 (1975), str. 138 sl.; isti, Družina florentinskih bankirjev Soldanieri in Piran, Kronika 25 (1977), str. 12 sl. — 9. Prim. F. Mayer, Gli ebrei feneratori a Capodistria, Pagine istriane 9—11, Capodistria 1911—1913; W. Wadl, Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867, Das Kärntner Landesarchiv 9, Klagenfurt 1981, str. 1 sl. — 10. J. Žontar, o. c., str. 27 sl. — 11. To so bili Jacomo, Bartholomeo, Silvester Muron, Monfiodin, njegov brat Jacomo in drugi; ne vemo pa iz katerega kraja so prišli. — 12. P. Blaznik, Kolonizacija Selške doline, Ljubljana 1928, str. 71. — 13. Prim. M. Verbič, Idrijski rudnik do konca 16. stoletja, Ljubljana 1966 (tipkopis); H. Valentinitich, Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575—1659, Graz 1981, str. 18 sl.; F. Gestrin, Italija-

ni v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja, ZČ 35 (1981) str. 234 sl. — 14. A. Müllner, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien, Wien—Leipzig 1909, str. 130 sl., 373—435; H. Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues 2, Klagenfurt 1951, str. 48 sl., 195 sl.; isti, 3, Klagenfurt 1953, str. 186, 261 sl.; I. Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, Ljubljana 1969, str. 28—101; J. Šorn, Eisengewerbe in Jugoslawien von 1500—1650, Kölner Kolloquien zur internationale Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 2 (hrsg. H. Kellenbenz), Wien 1974, str. 338 sl.; isti, Bucalleniji in Ruardi na Savi pri Jesenicah, Kronika 24 (1976), str. 69 sl.; K. Dinkluge, Technischer Fortschritt und wirtschaftlicher Aufschwung des Kärntner Eisenwesens namentlich in der frühen Neuzeit, Kölner Kolloquien o. c., str. 319 sl. — 15. A. Gasparetto, Il vetro di Murano dalle origini ad oggi, Venezia 1958, str. 106 sl.; V. Valenčič, Ljubljanska industrija od 16. stoletja do prve svetovne vojne. V Starejša ljubljanska industrija. Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 1973, str. 13 sl. in tam navedena literatura; prim. H. Valentinitš, Italienische Unternehmer im Wirtschaftsleben der inner-österreichischen Länder 1550—1650, Wirtschafts-

kräfte und Wirtschaftswege I: Mittelmeer und Kontinent, 1978, str. 703 sl.; F. Gestrin, Italijani v slovenskih deželah o. c., str. 235 sl. — 16. Prim. F. Gestrin, o. c.; H. Valentinitš, o. c. — 17. Prim. F. Gestrin, Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v 16. stoletju, ZČ 29 (1975), str. 89 sl. isti, o. c., str. 226 sl. — 18. Prim. F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1956; isti, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972; isti, Piranska komenda v 14. stoletju, Razprave SAZU 5, Ljubljana 1966, str. 241 sl. — 19. Glej literaturo v op. 18; F. Gestrin, Prispevek k poznavanju trgovskega poslovanja na Reki v 15. stoletju Kronika 29 (1981), str. 8 sl. — 20. F. Gestrin, Trgovina s kožami v Markah v 15. in v prvi polovici 16. stoletja, ZČ 30 (1976), str. 23 sl.; isti, Trgovina slovenskih dežel o. c. — 21. F. Gestrin, Trgovina s kožami o. c., str. 33 sl. — 22. F. Gestrin, Mitninske knjige o. c., str. 42 sl. — 23. Prim. F. Gestrin, Pomorstvo srednjeveškega Pirana, Ljubljana 1978; isti, Pomorski promet mest Slovenskega primorja v 15. in 16. stoletju, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 5 (1978), str. 105 sl.

GLOSE K ZGODOVINI SREDNJEVEŠKEGA CELJA

SERGIJ VILFAN

V primerjalnem okviru postavlja Celje vrsto vprašanj in s tem navaja k nekaterim opazovanjem.¹

Predvsem preseneča zanimivo nasprotje: Celje ima, podobno kot Ptuj, kontinuiteto antičnega imena Celeia; srednjeveško naselje je nastalo tako rekoč sredi antičnega mesta, krajevna imena v širši okolici dokazujejo ostanke predсловanskega prebivalstva in prometna lega je bila komaj dosti manj pomembna od lege Ljubljane.² In vendar vse, kar doslej vemo o srednjeveškem Celju,³ kaže na to, da je bilo tu mestno življenje vse prej kot kontinuirano povezano od antike v srednji vek, da se je razvijalo zelo počasi in da je bilo mesto ob koncu srednjega veka izredno majhno, ne kaj prida večje kot Višnja gora v 16. stol.⁴ Ali je ta podoba resnična ali pa jo izkrivlja le nesrečna sestava virov?

Kjer so srednjeveške hiše kadar si bodi nastale na rimskih temeljih, je arheolog bržkone res pri ugotavljanju vmesnih faz naselitve skoraj brez moči (čeprav ta skepsa ne

bi smela biti potuha za nezanimanje). Toda tudi listinsko gradivo je dokaj skopo in kolikor ga poznamo, vsaj na prvi videz potrjuje pogodbo o zelo počasnem razvoju Celja. Ali pa to nujno pomeni počasnost v vseh pogledih — gospodarskem, urbanističnem, pravnem in še drugih, ki vsi skupaj šele predstavljajo neko naselbino v njenih urbanih funkcijah?

Začetke gospodarskih ne-agrarnih funkcij, predvsem obrti, bi bilo treba iskati na gosposčinskem dvoru v pomenu pridvornega agrarnega obrata. Če je bilo Celje, kot vse kaže, v prvi polovici 12. stoletja center Saunije⁵ (ta oblika imena je slovenska; Savinja se še danes med ljudmi imenuje tudi Sáunja), potem je moral biti tu večji agrarno-gosposčinski center s številnimi nesvobodnimi ljudmi, med njimi kovači, tesarji, čevljarji, itd. Ti sprva niso producirali za trg, temveč so delali naravnost za potrebe gospostva in njegovih ljudi. Tak center si smemo za zdaj predstavljati tam, kjer so pozneje nastale rezidenčne stavbe Celj-

skih grofov. Ta možnost je izziv zgodnje-srednjeveški arheologiji, ki je glede naselbinske zgodovine kljub prvim korakom še vedno premalo razvita.

Ceprav nastajajo na dvorih prvi neagrarni poklici, moremo o meščanski naselbini govoriti šele, ko svobodni obrtnik producira za prodajo in ko ima naselbina tržno pravico v obliki tedenskega sejma. Kdaj je torej Celje v tem pomenu postalo trg?

Izrecno se kot trg prvič omenja 1323,⁶ toda prve omembe so lahko zelo pozne in zato varljive. V načelu torej ni moč ugovarjati domnevi Janka Orožna,⁷ da je Celje postalo trg že sto ali dvesto let prej, le da ta domneva vendarle vzbuja željo po nadaljnji precizaciji. Eno tako možnost predstavlja tole posredno sklepanje:

Beraški redovi, ki so se po Evropi začeli naglo širiti po letu 1220, so svoje samostane postavljali v meščanskih naselbinah, predvsem v mestih in izjemoma v kakem uglednejšem trgu. Obstoj samostana nekega beraškega reda v naselbini je dokaz, da je šela za meščansko in da je bila dovolj velika za vzdrževanje take ustanove. Omemba že obstoječega minoritskega samostana v Celju leta 1310⁸ pomeni torej posredno prvi dokaz, da je Celje bilo že tedaj meščanska naselbina, najmanj trg dokaj uglednega značaja. Ker samostan tedaj ni šele nastal in tudi ni nastal čez noč, lahko z gotovostjo sklepamo, da je Celje dobilo status trga najpozneje okrog leta 1300.

Po enaki poti sklepanja pa utegnemo priti do nekih trdnejših spoznanj za starejši čas. V literaturi na splošno velja trditev, da je minoritski samostan nastal sredi 13. stoletja. Podatek se gotovo opira na napis, ki ga navaja Ignac Orožen in po katerem naj bi bil samostan nastal leta 1241.⁹ Napis ni ohranjen, Ignac Orožen pa je pri navajanju te vrste podatkov zelo zanesljiv. Vprašljivo je samo, koliko je bil sam napis pravilen. Ali mu je verjeti, bi mogli presoditi po ohranjenih sledovih prvih samostanskih objektov. V literaturi je o samostanu precej bolj ali manj prepričljivih drobnih podatkov,¹⁰ nobeden pa ne daje opore za to, da bi preverili neohranjeni napis z letnico. Tu mora priti na pomoč srednjeveška arheologija, spojena z umetnostno zgodovino. Če bi se v zidovih ali tleh na lokaciji nekdanje samostanske zgradbe našli sledovi pozne romanske arhitekture, bi to potrjevalo točnost napisa. Za zdaj takih sledov ne poznamo.¹¹ Zato moremo datiranje 1241 sprejeti kot verjetnost, ni pa gotovo. Gre za lep primer, kako bi lahko arhitektonski detajl nekega objekta odločilno vplival na presojo statusa celotnega naselja.

Iz doslej povedanega sledi, da je Celje postalo tržno naselje s precejšnjo verjetnostjo pred pribl. 1240, z gotovostjo pa pred pribl. 1300. Pri tem pa že tedaj ni šlo za navaden podeželski trg, temveč za naselbino višjega tipa.

Ob katerih dnevih je Celje imelo tedenski sejem, najstarejši, že tako sporadični viri, ne povedo. Ker pa cesar Friderik 1458 potrjuje sobotni tedenski sejem, ki ga je Celje imelo že v času Celjskih grofov,¹² je bil tedenski sejem ob sobotah gotovo zelo starega izvora in verjetno prvoten.

Kdaj pa je Celje postalo mesto? Kot je Vasilij Melik prepričljivo pokazal, vprašanja posebno v 13. in v začetku 14. stoletja ne smemo postavljati v tako ostri obliki.¹³ Ali se neko mesto v pisanem viru označuje kot trg ali kot mesto, je večkrat odvisno od tega, kdo je listino sestavljal ali izdajal, in ali mu je bilo do tega, da bi naselju priznal bolj ugleden ali manj ugleden naziv. Ob skopem številu ohranjenih oziroma obdelanih listin pri Celju pač ne moremo zasledovati kakih nihanj med *civitas/stadt* in *forum/markt* in moramo pač sklepati takole: V dobi Vovbržanov (do 1322) in prvih žovneško-celjskih gospodov bi ti mestni gospodje najbrž ne bili nasprotovali uglednejšemu statusu svoje meščanske naselbine. Z naselitvijo minoritov so Vovbržani celo že precej jasno izrazili njen višji, skoraj mestni značaj. Toda naziv mesto se do začetka 14. stoletja gotovo ni utrdil. Če pa do priključitve Saurinje k Štajerski leta 1311 tak naziv še ni bil utrjen, ga je bilo v naslednjem stoletju teže zagotoviti, saj Habsburžani kot štajerski deželni knezi niso imeli posebnega interesa, večati ugled čedalje močnejših celjskih gospodov in njihovega sedeža.

Pred 14. stoletjem in v tem stoletju torej Celje ni doseglo trdnega, po deželnem knezu priznanega mestnega statusa, bilo pa je vse prej kot navaden trg: minoritski samostan, sredi 14. stol. ustanovljeni špital, zlasti pa tudi židovska kolonija (močna v 14. stoletju) sta poleg nekaterih preostankov, antičnih utrd in poleg palisad dajala naselju — ne glede na formalno tituliranje — mestni značaj. S prenosom rezidence v meščansko naselbino se je ta značaj le še podkrepil.¹⁴

V literaturi je utrjeno mnenje, da je Celje postalo mesto leta 1451, ko je hkrati dobilo pomirje.¹⁵ Mišljena je listina, s katero je knez Friderik II. celjskim meščanom priznal pravice štajerskih mest. Vendar knez v uvodu pravi, da so predenj prišli meščani »našega mesta Celja«.¹⁶ Celje je torej ob izdaji listine že veljalo za mesto in tudi v njenem besedilu ni govora o podelitvi mestnega statusa. Ne gre torej za povzdignjenje v mesto,

temveč za izpopolnitev že obstoječega mestnega statusa. Res pa je, da v listini iz leta 1455¹⁷ knez Ulrih označuje listino svojega očeta kot podelitev »mestnih prav(ic) in drugih milosti«, kar pa je v nemščini zelo dvoumna formulacija, saj je bila podelitev prav(ic) štajerskih mest mogoča tudi že formiranemu mestu. Res je tudi, da listina iz 1451 govori o podelitvi pomirja; to pa je najbrž treba razumeti kot novo določitev mej, kot razširitev jurisdikcijskega območja mestnega sodnika, saj je bil eden izmed mejnikov tam, »kjer stoje njihove gavage«, to pa kaže na neko že obstoječo razmejitvev, ki se tu ni premaknila. »Njihove gavage« kažejo ne glede na vprašanje avtonomije neko posebno mestno jurisdikcijo, ločeno od deželskosodne, in ki je imela bolj ali manj jasno začrtano pomirje. Ne gre torej za podelitev pomirja v tem pomenu, da bi z njim šele nastal poseben položaj naselbine kot mesta. Res je slednjič tudi, da knez Friderik govori o obzidju, ki »smo ga zdaj postavili« in ki ga je še treba dokončati.¹⁸ V tem času pa je bilo obzidje v notranjščini Slovenije precej bistveno (čeprav ne brezizjemno nujno) znamenje mesta. Toda to tudi pomeni, da so začeli to najvidnejše znamenje mesta postavljati že pred izdajo listine, ki torej ni konstitutivnega značaja glede statusa naselbine. Po vsem tem torej v listini iz leta 1451 ni šlo za formalno povzdignjenje trga v mesto, pač pa za utrditev nekega deloma starejšega in deloma dokaj recentnega stanja.

To ugotovitev nam še posebej potrjuje vpis v celjsko fevdalno knjigo iz leta 1444, ki omenja pomirje in *mestno* pravo (*purkfrid und statrecht*¹⁹). Mestni naziv se je torej uporabljal vsaj že 1441. Celje je postalo mesto z vsemi glavnimi lastnostmi v dobi kneza Friderika potem, ko je knežji položaj po letu 1436 olajšal to napredovanje, najbrž pa glede obzidja res ne dosti pred letom 1451.

Prav presenetljivo počasi pa so se oblikovali *organi mestne avtonomije*. Leta 1451 so izprosili privilegij »*usi naši meščani*« mesta Celja, ne pa sodnik in svet, kot bi se formula glasila v kakem mestu z bolj razvitimi avtonomnimi organi.

Sodnika, ki naj bi sodil v mestnem pomirju, je postavljala knez ali njegov pooblaščenec, kar listina iz 1451 celo izrecno pove. Do leta 1455 si je treba sodni kolegij v mestu Celju predstavljati tako, da so ga po potrebi sproti imenovali, bodisi da ga je imenoval sam sodnik bodisi da se je izjemoma vmešal v imenovanje sam grof. To pa ne pomeni, da avtonomije sploh ni bilo. Za reševanje nekaterih gospodarskih in tako rekoč komunalnih zadev se je gotovo sestajal komun-

(občina meščanov), ki se je udeleževal tudi sodnih razprav.

Z listino iz leta 1451 so celjski meščani tudi šele dobili svoj — očitno prvi — rotovž. Rotovži nastajajo običajno zato, da bi imel mestni svet možnosti zasedati v zaprtem prostoru in s tem pomenijo opuščanje starega načela posvetovanja na prostem. V celjskem primeru je podelitev rotovža v zvezi s podelitvijo štajerskega mestnega prava pomenila tudi ustanovitev mestnega sveta. To zelo jasno potrjuje tudi naslednja listina.

Knez Ulrik je listino z dne 6. 10. 1455 izdal že na predlog »sodnika, sveta in vsega komun« (*richter ratt vnd die gantz gemain*). Po zgledu drugih mest je celjskim meščanom podelil pravico, da si po lastni presoji in izbiri vsako leto izvolijo in postavljajo župana, sodnika in svet.²⁰ Z volivnostjo ožjih mestnih organov je Celje precej zaostajalo za drugimi večjimi slovenskimi mesti.

S pravico do lastnega župana (in ne le sodnika) je Celje celo po času prednjačilo pred Ljubljano. Praksa pa je bila precej drugačna. Sprva se svet morda še ni popolnoma ustalil, saj privilegij iz 1458 govori spet le o meščanih in ljudeh,²¹ v naslednjem letu pa je govor o sodniku in svetu, pri čemer ostane do konca srednjega veka in čez.²² Navedba mestnih sodnikov po Janku Orožnu, ki jih našteva od 1457 naprej, pri čemer se pojavi naziv župan šele v 19. stol.,²³ prča o tem, da je glede župana ostalo le pri ambiciji in pravici.

O tem, zakaj tak zaostanek v razvoju avtonomnih organov, lahko samo ugibamo. Morda v času vovbrškega gospostva pridobitev voljenih organov še ni bila v navadi, v času žovneškoceljske oblasti pa so mestni gospodje držali mesto dovolj čvrsto v rokah in niso imeli razloga, posnemati habsburški tip mestnih avtonomij, ki so si ga neka tera mesta gotovo morala kupiti. V poštevprihaja še druga razlaga: nastanek svetov je lahko izraz napredujoče premoženjske diferenciacije med meščani. Mogoče Celje v 14. stol. še ni premoglo večje skupine bogatih meščanov, ki bi si bila prizadevala priti do vodilnih položajev. V rezidenčnem naselju je ugled gotovo temeljil predvsem na pridvornih funkcijah, te pa niso bile v rokah ljudi, ki bi spadali pod mestno jurisdikcijo. Ob tej razlagi bi morda pomislili še na podobno, češ da je bilo Celje le zelo majhno mesto. Podatek, da je bilo leta 1446 v mestni fari le 545 obhajancev, naj bi po Janku Orožnu kazal na 700—800 prebivalcev, od česar naj bi bilo treba odšteti kakih 300 kmetov, tako da bi za mesto ostalo kakih 350—400 ljudi.²⁴ Če bi bilo tako, bi bilo Celje kaj drobceno naselje. Žal podatek ni do-

kumentiran,²⁵ pa tudi če bi bil videti zanesljiv, ni izčrpen vir, ki bi pričal o velikosti naselja. Malo verjetno je, da bi bil ves pridvorni personal, od plemstva in uradnikov do konjskih hlapcev spadal pod mestno faro. Tudi menihi in podobni nemeščanski krogi gotovo niso šteti med farne obhajance, ki so jih preštevali. Res pa se s tem razmišljanjem vračamo k že nakazanemu razlogu za zaostajanje avtonomije: relativni pomen meščanov v naselju, polnem ljudi, ki niso spadali pod mestno jurisdikcijo, je bil gotovo zelo majhen. Tako nam vprašanje o poznem nastanku volilnih avtonomnih organov odpira vrsto nadaljnjih vprašanj, ki jih moramo pustiti odprta, ki pa vendarle nakazujejo nekatere nove možnosti za osvetlitev mestne zgodovine.

Ob tem le še kratka pripomba glede kazenske pravde zoper Veroniko Deseniško, o kateri je že Metod Dolenc izrazil svoje dvome.²⁶ Pred trškim sodiščem, ki ga je okrog 1425 imel grof še čvrsto v rokah, gotovo ni potekala. Toda tudi sicer si je težko zamisliti sodišče, ki bi bilo pristojno in ki bi bilo celo izreklo oprostilno sodbo. Celjska kronika pravi, da je dal Herman sklicati sodišče (*lies ein recht besetzen*).²⁷ Če bi bilo to plemiško sodišče, bi bil Herman že pravi deželni knez, kar sicer ni potrjeno. Možno, a kaj malo verjetno bi bilo deželsko sodišče, toda nanj bi bil Herman lahko vplival. (Dolenčeva trditev da je trško sodišče imelo krvno sodstvo, ni dokumentirana in se opira najbrž le na obstoj gavg.) Skratka: tudi iz tega zornega kota ostaja marsikaj v zvezi s kazensko pravdo precej dvomljivo.

Iz povedanega povzemam: Vovbrško Celje je s precejšnjo verjetnostjo pred pribl. 1240, z vso gotovostjo pa pred pribl. 1300 doseglo značaj meščanske naselbine na vmesni stopnji med navadnim trgom in mestom. Ta značaj se je v 14. stol. še okrepil z obstojem židovske kolonije, špitalom in okrog 1400 s prenosom rezidence v naselje. Ker pa si v 13. stoletju še ni utrdilo mestnega statusa ali vsaj naziva (ki je bil tedaj na splošno še nedoločen) in ker Celje ni bilo deželno-knežje, v 14. stoletju formalno ni napredovalo. Dvig Celjskih grofov v kneze je po letu 1436, najbrž ne mnogo pred 1451, omogočil graditev obzidja, hitreje pa priznanje naziva »mesto«, za katerega so bili gospodarski, družbeni in nekateri drugi pogoji že dosti prej dani. Ob tem pa ostaja posebnost Celja izredno počasni razvoj voljenih avtonomnih organov, ki ga morda deloma lahko pripisujemo rezidenčnemu značaju naselbine, v kateri so meščani ob številnem pridvornem personalu imeli razmeroma neugledno vlogo.

OPOMBE

1. Ko sem bil pred kratkim naprošen, naj preskrbim za Lexikon des Mittelalters članek o Celju, sem se odločil, da ga napišem sam, čeprav mi je bila tematika doslej znana le iz primerjalnega zornega kota. Poleg izjemno kratkega roka in potrebe po primerjalnem pristopu je na mojo odločitev vplivalo prav na celjskem primeru potrjeno spoznanje, da je treba za pisanje leksikalnih člankov tudi nekaj izkušenj, sicer ob krajanju in prevajanju kaj rado pride do takihle cvetk: »od 1018 pripada [namreč Celje, S. V.] koruškim vojvodama Vovbržanima, od kojih ga preuzimaju Žovneški« (Enciklopedija Jugoslavije, II, 1982,² str. 632). Mišljeno je kvečjemu lahko leto 1016 ali 1028, pa tudi 1018 ne moremo govoriti o Vovbržanih in Celju, Vovbržani niso bili koroški vojvode in Žovneški so po Vovbržanih dedovali, ne pa prevzemali od njih. Kar več napak v enem samem stavku. Bašev članek v prvi izdaji Enciklopedije takih napak ni vseboval! — Odločitev mi je poleg dejstva, da obstajata o Celju monografiji, olajšala predvsem možnost, da uporabim topografsko in listinsko gradivo, ki ga na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU urejata profesorja Pavle Blaznik in Božo Otorepec. Posebno slednji mi je bil tudi z nasveti v veliko pomoč. Ko je po zbiranju gradiva nazadnje nastalo 20 leksikalnih vrstic, sem spoznal potrebo, da njihovo vsebino utemeljim. To bi rad s temle člankom. — 2. Primerjalno: S. Vilfan, Le problème de continuité sous trois aspects: habitat, communications, droit, v: Alpes Orientales V, SAZU Dela 24, Ljubljana 1969, str. 87—102, zlasti str. 88—90. — 3. A. Gubo, Geschichte der Stadt Cilli, Graz 1909. — Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice, I, Celje 1971, največ na str. 265—273. — 4. Glej op. 24., 25. Za primerjavo z Višnjo goro gl. I. Vilfan-Bruckmüller, Višnja gora in njeno prebivalstvo v 16. stoletju, v: Kronika 26/1978, str. 155—158. — 5. F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV, Ljubljana 1915, listine, navedene na str. 528 pod imenom Gunther (marchio...). — 6. Npr. Orožen, Zgod. Celja (kot v op. 2), str. 163, 266. — 7. Ibid., str. 266. — 8. A. Redik, Regesten des Herzogtums Steiermark, I/1, Graz 1976, št. 229 str. 64; opozorilo B. Otorepca. — 9. Npr. Orožen, Zgod. Celja (kot v op. 3), str. 266, žal brez dokumentacije, vendar očitno — kot tudi razni drugi avtorji — na podlagi napisa. Ta napis, ki postavlja nastanek samostana v leto 1241, navaja Ignaz Orožen, Archidiakonat Saunien (D. Bistum u. die Diöz. Lavant III), Celje 1880 str. 151—152. Po njem je bil napis nekoč nad absido in je navajal kot ustanovitelj pomotoma Celjske grofe. To kaže, da je napis nastal mnogo pozneje, ko so že pozabili, da 1241 te rodbine še zdaleč ni bilo. S tem pa napis izgubi nekaj svoje pričevalne vrednosti. — 10. Prof. Damjan Prelovšek mi je omogočil vpogled v Steletovo kartoteko na Inštitutu za umetnostno Zgodovino Franceta Steleta pri ZRC

SAZU, vendar kaj otipljivejšega glede začetkov minoritskega samostana ni bilo najti. — 11. Npr. M. Zadnikar, *Romanska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana 1959. — Isti, *Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982. V *Krajevnem leksikonu Slovenije III*, Ljubljana 1976 najdemo na str. 69 podatek, da je bila minoritska cerkev prvotno romanska. Žal je tudi ta podatek nedokumentiran. Tako je tudi dvomljivo, kaj naj bi pomenilo, da so cerkvi 1808 »vrnili romansko obliko.« Prim. tudi J. Curk Celje — urbanistično-gradbeni zgodovinski oris, v: *Ceski zbornik* 1963 str. 5—44, zlasti str. 15. — 12. Rokopisna zbirka prepisov mestnih privilegijev v graškem deželnem arhivu, prepis Boža Otorepca, fol. 225 (po foliaciji originala), *Archiducis Caroli Confirmationes privilegiorum für Innerösterr. I*, 1564—1568. — 13. V. Melik, *Mesto (civitas) na Slovenskem*, *Zgodovinski časopis* 26/1972. str. 299—316. — 14. Orožen, *Zgod. Celja* (okt v op. 3), str. 266. — Prim. V. Habjan, *Knežja prestolnica Celje — sredi XV. stoletja*, *Kronika* 15/1967, str. 95—102. — Za špital in palisade prim. Curk, *Celje* (kot v op. 11), str. 14., 17. — 15. Npr. Orožen, *Zgod. Celja* (kot v op. 3), str. 267. Tu je govora o tem, da je Fri-

derik »trgu podelil mestne pravice« z listino iz 1451 in podobno se izražajo tudi drugi avtorji. — 16. Rokopisna zbirka kot v op. 12, fol. 218'. — 17. Ista zbirka kot v op. 16, fol. 220'. — 18. Dokončano še 1458 ni bilo, kar je razvidno iz listine cesarja Friderika iz tega leta (rokopisna zbirka kot v op. 12, fol. 224'). Gradbena tlaka meščanov naj bi veljala za obzidje do njegove dovršitve (vntz die gantz volbracht würdet). — 19. Izpiske iz celjske fevdne knjige mi je iz prijaznosti dal na razpolago prof. Otorepec (Celj. fevd. knjiga, fol. 121'—122; Arhiv SR Slovenije, prej v Haus-, Hof-u. Staatsarch. MS B 313). — 20. Rokopisna zbirka kot v op. 12, fol. 222', 223. — 21. Ibid., fol. 223. — 22. Ibid., passim. — 23. Orožen, *Zgod. Celja* (kot v op. 3), str. 349—350. — 24. Ibid., str. 268. — 25. Ignac Orožen (kot v op. 9), str. 31 navaja za mestno faro 1545 samo 350 obhajancev, vendar je podatek iz reformacijske dobe in o številu prebivalcev ničesar ne pove. — 26. M. Dolenc, *Kazenska pravda zoper Veroniko Deseniško*, Ljubljana 1930. — 27. F. Krones R. v. Marchland, *Die Freien von Sannock und ihre Chronik als Grafen von Cilli*, Graz 1883, II, str. 79—80.

LOVRENC NA POHORJU IN NJEGOVA OKOLICA

JOŽE CURK

Naselbina se je razvila na položnem grebenu, spuščajočem se od Koglerjevega vrha proti Kurji vasi, kjer se stekata Radoljna in Slepnicca, ki ga oblivata z vzhodne in severne strani, medtem ko ga z zahodne Bednikov graben, ki se pri Grabenvirtu zliva v Slepnicco. Lega kraja prometno ni bila nikoli zanimiva, saj se ga je cesta Maribor-Dravograd izogibala že od začetka 13. stoletja s traso Selnica—Fala—Jodl—Puščava—Kurja vas—Lehen—Podvelka—Brezno, od konca 13. stoletja dalje pa z obdravsko traso Selnica—Ožbalt—Brezno. Promet s pohorskim zaledjem po poti vzdolž Radoljne pa ni nikoli presegel lokalnega pomena, čeprav je služil tudi za prečkanje Pohorja v smeri Vitanja in Konjic. Vzroke, da se je naselbina razvila prav tu, gre iskati predvsem v dveh smereh: ugodnosti terena, ki ga v Kurji vasi ni, in v nastanku samostanske postojanke s kapelo že kmalu po letu 1091. Kljub izostanku arheoloških najdb namreč patrocinijski govori za možnost starejše naselitvene tradicije, ki je pripomogla k lokacijski odločitvi šentpavelskih benediktincev. Samostanska izpostava

va gotovo ni preživela nastanka župnije leta 1214, saj se je moralo upravno središče samostanskih posesti že takrat ali le malo pozneje prenesti na Falo, v Lovrencu pa je ostal le samostanski dvor s pristavo. Tako je postal glavni dejavnik v Lovrencu njegov župnik, kateremu so morali tržani celo tlačaniti. Naselbina se je razvila pod župnijskim ozemljem Vidmom in po letu 1222 dobila omejene tržne pravice (tedenski sejem ob ponedeljkih). Trg, ki ni bil nikoli utrjen, se je v teku 14. stoletja toliko razvil, da je dal v njem bogati Klavž Rotenberger leta 1381 postaviti Križevo kapelo, opat pa v naslednjem stoletju obnoviti dvor s kaščo kot sedež lovrenškega urada, zanimivega predvsem zaradi lesarstva in vinarstva. Leta 1482 je trg štel okoli 40 družin, od tega polovico obrtniških, leta 1542 pa 43. Leta 1517 je trg dobil svojega sodnika in povečal svoj pome-rij na ves svet med Slepnicco, Radoljno in Bednikovim grabnom, vendar pa je moral še vedno tlačaniti Fali in župniku. Leta 1524 je bil opatijski dvor potreben popravila. Zaradi vojn z bamberskim škofom 1406—1407,

Celjani 1438—1443 in Turki 1476—1489 je trg mnogo trpel, saj je opustelo nad tretjino okoliških kmetij. Stanje se je popravilo šele v naslednjem stoletju zaradi razvoja živinoreje in lesarstva, čeprav je bilo gospodstvo med leti 1555 in 1618 večinoma pod tujimi zastavniki. K dvigu kraja je mnogo pripomogla tudi bližnja, leta 1627 zgrajena romarska postojanka pri DM v Puščavi. Čeprav je trg leta 1720 in 1772 pogorel, je vendar njegovo razvito obrtništvo doseglo, da je stopil v 19. stoletje z nad sto hišami. Katastrska karta iz 1825 nam kaže kraj kot izrazito obcestno naselbino, sestavljeno iz Gornjega in Spodnjega trga, ki še ni segla v dolino Radoljne niti proti Bednikovemu grabnu. Leta 1820 je trg štel 116 hiš in 852 prebivalcev, leta 1870 141 hiš in 1093 prebivalcev, leta 1910 141 hiš in 1278 prebivalcev in leta 1931 174 hiš s 1164 prebivalci, pri čemer je naseljenost hiš naraščala s 7.3 na 7.7 in 9, po prvi svetovni vojni pa padla na 6.6. Trg je spadal do leta 1782 pod šentpavelski samostan in do leta 1848 pod falsko gospodščino, kateri je bil ves čas služen. Sredi stoletja je z novim ustavnim redom dobil svojo lastno krajevno oziroma občinsko upravo. Po zaslugi industrije, obrti in trgovine je doživel živahen razvoj. Pri tem je igrala veliko vlogo modernizacija ceste od Puščave do Rute, kjer je okoli leta 1810 začel obratovati brod, ter povezuje te ceste z železniško postajo v Rutu s postavitvijo kamnitega mostu preko Radoljne, leta 1863. Že v 1. polovici 19. stoletja so v trški okolici delovale steklarna, dva majhna rudnika, dve kovačnici in fužina z visoko pečjo in topilnico, last baronov Hackelberga in Rasta med leti 1812 in 1850. Trg je premogel trivialno in ubožnico, močno razvito splavarstvo in pristanišče v Rutu ter dva velika letna živinska sejma. V 2. polovici 19. stol. je splavarstvo zaradi železnice precej zgubilo na veljavi, zato pa so se razvile druge dejavnosti: velik kamnolom, več žag, mlin, usnjarna in kovačnica kos in srpov. Obnovljen je bil dravski brod v Rutu in modernizirana cesta čez Jodl v Ruše in Maribor. Po prvi svetovni vojni so se iz obrtnih obratov ob Radoljni polagoma razvili industrijski: tovarna kos in srpov, tovarna lesne embalaže in usnjarna, ki so po drugi vojni prerastli v pomembna železarska in lesarska podjetja, ki dajejo kraju veljavo gospodarskega in upravnega središča severnega dela Pohorja. K prometnemu in turističnemu pomenu kraja je mnogo pripomogel leta 1971 zgrajeni novi most čez Dravo v Maribor, ki je povezal Lovrenc z dravsko magistralo Maribor-Dravograd in ga s tem rešil sicer stare, vendar slabe zveze čez Jodl in Ruše.

Naselbina je izoblikovala cestno tržišče s Spodnjim in Gornjim trgom, ki je s svojo parcelacijo omogočilo njeno deloma sklenjeno zazidavo. Ker je do konca 18. stoletja prevladovalo lesno stavbarstvo, je sedanji hišni fond pretežno iz 19. stoletja, čeprav je med njim tudi nekaj poznobaročnih stavb. Sestavljajo ga večinoma pritlične hiše, katerih glavno vrednost predstavljajo kamnoseško obdelani portali in le deloma tudi drugi arhitektonski detajli, zlasti fasade. Hišni fond je sorazmerno skromen, vendar ambientalno uglašen ter z izjemo nekaterih sodobnih poslopij miljejsko in višinsko domišljen. Ker se zemljišče, na katerem trg stoji, polagoma spušča proti Kurji vasi, je enakomerno stopnjevanje naselbine njena glavna urbana vrednota, ki jo bo treba ohraniti nepokvarjeno in celovito ter na ta način kraju zagotoviti njegovo turistično zanimivo podobo. Med stavbnim fondom se odlikujejo zlasti vse tri cerkve, Križeva na meji med Gornjim in Spodnjim trgom, Radegundina v obrtni četrti ob Radoljni in župna v nekoliko odmaknjeni in vzvišeni legi nad južnim koncem trga.

Od naštetih sakralnih objektov je gotovo najzanimivejša župna cerkev sv. Lovrenca, ki je s svojim patrocinijem dala kraju ime, kar dokazuje, da je starejša od njega. Ker je ležala sredi župnijskega ozemlja, ni nikoli motila naselbine pri njenem urbanem in gradbenem razvoju. Prvotna cerkev iz 1. polovice 12. stol. je bila gotovo romanska, druga iz 1. polovice 15. stol. je bila gotska, sedanja pa je iz leta 1766 in baročna, razen zvonika, ki je še poznogotski. Pravilno orientirano stavbo sestavljajo pravokotna ladja z obojestranskima pravokotnima kapelama in zvonikom v severozahodnem ogalu, nekoliko ožji, ovalno zaključen prezbiterij in nadstropna zakristija. Stavbno zunanjsčino poživljajo plitvi ogalniki, predirajo pa 3 pravokotni, ušesasto oblikovani, profilirani portali in segmentno zaključena okna. Zvonik, ki komaj za etažo presega cerkveno telo, je očitno prenizek. Členita ga stenska zidca, predirajo pa polkrožno zaključene oziroma rahlo zašiljene line s posnetimi robovi, katerih eno napol zakriva ladjina streha. Poznogotski zvonik zaključuje baročna, zvono-gobasto-laternasta streha. Notranjščino členijo bogato oblikovani pilslopi z oprogami, katerih en par opravlja funkcijo slavoloka. Ladjo in prezbiterij pokriva pet kapstih obokov in tri zaključne sosvodnice, kapeli plitvi banji, pevsko emporo pa nosita jonska stebra in kapasta oboka. V zakristijo vodita iz severne kapele in presbiterija ušesasta portala, oratorij pa se odpira vanj z

bogato oblikovano leseno emporo. Notranjščino krasi figuralnodekorativna slikarija iz leta 1892. Od opreme so glavni oltar, oba slavoločna in oni v levi kapeli ter prižnica in oratorij izdelki mariborskega kiparja Jožefa Holzingerja iz okoli leta 1766, Miklavžev oltar v desni kapeli je iz 1. polovice 18. stol., poznoklasicistične orgle iz sredine 19. stol., klopi baročne, zvonova pa graška izdelka iz let 1719 in 1727.

Župnišče skoraj kvadratastega tlorisa je 5 krat 3 osno nadstropno poslopje, ki je v severovzhodnem 4 krat 2 osnem delu iz 16. stol., kot to dokazuje ohranjen paličasti profil zazidanega portala, v južnem in zahodnem delu pa baročno. Stavbno jedro je čisto kamnite, razširjeni del pa pretežno kamnite gradnje. Vsa okna in vrata so mlajšega datuma in obzidana z opeko. Od zahodnega župnišnega ogala teče proti jugu močan kamnit zid, ki služi kot nosilna stena župniščne remize. Od karnerja sv. Mihaela (verjetno romanskega) in obrambnega pokopališkega obzidja, odstranjenega leta 1867, ni več sledov. Na sedanjem pokopališču stoji neoromanska kapela Marije 7 žalosti iz leta 1882, katere apsidalni del krasi napis: Ignatz u. Katharina Karlatetz.

Sredi naselbine med Gornjim in Spodnjim trgom stoji podružnična cerkev sv. Križa, katere gotška prednica je nastala leta 1381, sedanja stavba pa je iz leta 1659. Cerkev sestavljajo zvonik, pravokotna ladja, ožji, podaljšano tristransko zaključen presbiterij in pritlična zakristija. Trikrat členjeni zvonik pokriva čebulasto-laternasta streha. Cerkev obdaja podstavek, obteka bogat venčni zidec, ogale pa poudarjajo maltasti ogalniki. Vhod v zvonik je členjeno ločen, portala v ladjo in zakristijo pa sta pravokotna. Okna so pravokotna, lunetasta in ločno zaključena. Lesen Križani na vzhodni steni presbiterija je še baročen. Oprava je deloma iz konca 17., deloma iz tretje četrtine 18. stol. Med njo je treba opozoriti na votivno podobo sv. Florjana, ki jo je po požaru 1772 naslikal Jožef Götzler. Čeprav kaže močno posplošen pogled na trško naselbino, je vendar za njeno starejšo topografijo pomembna. Cerkev je v ladji in prezbitariju iz leta 1659, zvonik in pevska emporja sta iz četrtine 18. stol., zakristija pa je šele iz 2. polovice istega stoletja.

Pod župno cerkvijo stoji v smeri Radoljne podružnična cerkev sv. Radegunde. Cerkev sestavljajo: ločno odprta veža z 2 toskanskima stebroma, pravokotna ladja s fasadnim strešnim zvonikom, malce ožji vendar višji prezbitarij s posnetima ogalom in pritlična zakristija, ki sloni ob severni steni ladje in prezbitarija. Zunanjščino členijo ogalniki,

predirajo pravokotna okna in enaka portala, od katerih je prezbitarijev preprost, glavni pa profiliran, ušesast, figuralno okrašen in nosi naslikani letnici 1868 in 1965. Zvonik pokriva čebulasta streha. Cerkev s sočasno opravo je iz 1. polovice 18. stol., zakristija pa prizidek iz 2. polovice istega stoletja.

Trške hiše, ki se vrste ob Spodnjem in Gornjem trgu, so z izjemo nekaj novejših stavb, ambientalno uglašene ter miljejsko in gabaritno domišljene. Ker se ves trški kompleks postopoma dviga, nastaja terensko pogojeno enakomerno stopnjevanje naselbine, ki ji daje poseben urbani mik. Ta urbani mik je vredno čimbolj celovito in intaktno ohraniti, saj daje sicer skromnemu, večinoma eno- in dvo-etažnemu stavbnemu fondu izvirno veljavo kot sestavnemu delu celotne naselbinske kompozicije. Mlajši Spodnji trg je nastal med Kurjo vasjo in Gornjim trgom, ki se je izoblikoval ob nekoliko razširjeni tržni ulici. Med trškim stavbnim fondom je nekaj omembe vrednih hiš:

Spodnji trg 58 je pritlična 7×3 osna lizenasto členjena stavba s predelanimi neobarčno zamreženimi okni. Okenska čela krasi bogata maltasta, školjkasto oblikovana ornamentika, portalovo konzolasto oblikovano pravokotno čelo pa letnica 1973. Konzolast dvorišni portal je okrašen s klasicističnim čelom. Hišo obdaja smrekov nasad, od ceste pa jo ločuje zahtevnejša betonska ograja. Deloma podkleteno notranjščino pokrivajo kapasti oboki in traverzni stropi. Hiša, ki spominja na zahtevnejši kmečki dvorec, je iz zgodnjega neobaročnega obdobja iz 3. četrtine 19. stoletja.

Spodnji trg 42 je pritlična 6×3 osna stavba, katere konzolast dvorišni portal nosi nepristno letnico 15 IAP 32. Hiša je kamnite gradnje in vsa podkletena. Klet pokrivajo banjasti oboki, enako vežo in sobe, kjer opravljajo sosvodnice tudi dekorativno funkcijo. Okna so poznoklasicistično zamrežena. Hiša je v jedru starejša, v sedanji podobi pa je iz 3. četrtine 19. stol. Na dvorišču za hišo rastejo lipa, tisa in cipresa ter ležita kamniti koriti, katerih eno nosi letnico 1768. Sledi skupina pritličnih hiš na številkah 23, 21, 19, 13, 11, 34, 22 in 20, ki so iz 1. polovice 19. stol. Imajo členjene fasade, kamnoseško obdelane portale in rezljane vratnice, izdelane v poznobaročnem ali klasicističnem slogu.

Spodnji trg 16 je arhitektonsko najpomembnejša hiša v trgu. Nadstropno 6×3 osno stavbo odlikuje zahtevnejša klasicistična fasada. Ločno zaključen portal z originalnimi vratnicami ima v temeniku napis: MS/1826/N 43, pritlična okna pa klasicistične mreže. Pritlično etažo členijo 4 plitve rusticirane li-

zene, nadstropno pa okvirjena okna, ki počivajo na konzolah in jih krasi nad okviri glave, srednje okno pa pod okvirom srčast grb, ki ga nosita lev in levinja. Stranski fasadi zaključujeta trapezasti čeli, dvoriščna pa je gladka. V celoti podkletena stavba je opečne gradnje.

Spodnji trg 8 je velika nadstropna 7×3 osna klasicistična hiša z vodoravnim fugiranjem v pritličju ter medetažnim in venčnim zidcem v nadstropju. Ločno zaključen portal ima originalne vratnice, okna obrobajo ušesasti maltasti okviri, nekatera imajo pravokotne klasicistične mreže. Hiša je iz četrte 19. stoletja.

Spodnji trg 2 je nadstropna 6×2 osna stavba z dvoosnim sredinskim rizalitom, ki je vodoravno fugiran. Ovalno zaključen portal ima originalne vratnice in na temeniku napis: 1833/No 32. Pritlična okna imajo klasicistične mreže. Fasado obteka medetažni in venčni zidec. V stavbo, v kateri je sedež krajevne skupnosti Lovrenc na Pohorju, je vzdana plošča v spomin na žrtve NOB.

Gornji trg 8 je napol modernizirana 7×3 osna pritlična hiša z rusticiranim enoosnim rizalitom ter bogato klasicistično-neobarčno okvirjenimi okni iz 3. četrte 19. stol. Okni v trikotnem čelu stranske fasade krasita polkrožni čeli z motivom sončnega kolesa.

Gornji trg 16 je 5×3 osno nadstropno poslopje, katerega okna so opremljena s policami in karnisi. Potlačenoločen portal nosi letnici 1827 v kovanju svetlobnega polja in na temeniku.

Gornji trg 24 je 6×3 osna pritlična modernizirana hiša, ki pa ima ohranjen najstarejši in najkvalitetnejši portal v trgu z napisom v temeniku 1795/n 25/IS.

Na razširjenem delu trga stoji kamnit kip sv. Miklavža, v katerega podstavek sta vklesani letnici 17 JM 54 in 1824. Kvalitetna plastika v naravni velikosti je izdelek mariborske kiparske delavnice Jožefa Strauba iz leta 1754.

Gornji trg 31 je podkletena klasicistična pritlična 7×4 osna hiša s členjenim, ločno zaključenim portalom in zamreženimi okni iz 2. četrte 19. stoletja.

Gornji trg 48 je pritlična, bogato neorenesančno fasadirana hiša z napisom 1899 K. A. B.

Cesti Ob Radoljni in Kovaška tečeta ob vzhodnem robu trga vzdolž Radoljne od Strgarjeve in Šketove kmetije do Kurje vasi. Hiše ob njiju, so mlajše, trikotno znamenje s 3 ločnimi nišami je iz srede 19. stol., stara kovačija in nova tovarna srpov in kos pa sta topografsko nezanemljivi.

V Kurji vasi in ob cesti na Lehen je le nekaj hiš iz 2. polovice 19. stoletja, ki so tipsko zanimive kot primerki napol cimpranih pohorskih bajt. Dalje ob cesti proti Ruti leži Puščava, kjer zasluži posebno pozornost slikovita kompozicija Radoljne, župne cerkve DM, kapele sv. Ane, šole-župnišča in gostilne.

Župna cerkev je gotovo osrednji kulturni spomenik lovrenške pokrajine. Stoji na pomolu, ki ga oblika Radoljna. Njena zunanjšina je sorazmerno preprosta. Fasada ima v osi bogat stebriščni portal, katerega potlačenoločno čelo krasi operotnična angelska glava. Rezljane vratnice so iz leta 1864. Nadalje poudarjajo fasadino os pravokotno okno, luneta, slika MB z otrokom, urina številčnica in pravokotna lina, kronana s segmentnim profilom. Podolžni steni imata trikrat po dve lunetasti okni in pravokotna portala s potlačenoločnimi čeloma, okrašenima z angelskima glavama in sadnimi obeški. Cerkev se končuje s trilistim zaključkom, ki obsega nekako prečno ladjo in prezbitarij. Levega krila se drži nadstropna zakristija z uvitim podstrešnim stopniščem, desnega pa prizmatičen zvonik, opremljen z zvonovimi biforami in pokrit z osemstransko kupolasto-laternasto pločevinasto streho. Na prezbitarijevem polkrožnem zaključku je vzdana plošča, ki pravi, da je cerkev na čast sv. Trojice in DM postavil leta 1627 šentpavelski opat Hieronim Marchstaller (1616 do 1638).

Notranjščina se nam predstavlja kot obsežna, poudarjeno visoka prostornina, ki jo 5 parov ločno povezanih slopov deli v tri ladje. Od ladij je srednja občutno širša in višja od stranskih, nad katerimi so se razvile empore, ki dobivajo svetlobo od zgornje vrste lunetastih oken, medtem ko se s pravokotnimi odprtini odpirajo v glavno ladjo. Na vzhodni strani oblikujeta obe polkrožno zaključeni kapeli nekako prečno ladjo, onstran katere se glavna nadaljuje v globok prezbitarij. Križišče ladij je poudarjeno z večjo višino. Notranjščina je jasno in pregledno oblikovana. Obogatena je z razčlenjenim konzolnim vencem, ki ga nosijo pilastri z bogatimi listnimi kapiteli, vrhove polkrožnih lokov pa krasi velike angelske glave. Križne oboke razmejujejo oproge v širini arkad oziroma razmiku slopov. Ti pokrivajo posamezne prostorske enote, ki se še ne zlivajo v popolno prostorsko celoto, čeprav jih močan venec v to sili, višinsko poudarjeni kvadratasti križiščni obok pa v tem smislu povezuje. Zato je to še poznorenesančna prostornina, ki je dovolj močna v plastičnem jeziku svoje notranje členitve, da ne

potrebuje slikarskega dopolnila, kot je bilo to potrebno v visokem baroku. Pevska empora z obojestranskima stopniščema zaseda prvo obočno polo. Iz presbiterija vodita pravokotna portala s segmentnima čeloma in operutničnima angelskima glavama v zakristijo in zvonico. Oratorij in zvonikovo nadstropje se lunetasto odpirata v presbiterij.

Zelo kvalitetna je tudi cerkvena oprema, ki sestoji med drugim iz 5 oltarjev in prižnice. Glavni oltar je mogočna arhitektura, ki se s pomočjo uvitih stebrov in bogatih ogredij vzpenja v tri nadstropja. Še zanimivejša sta oltarja v obeh kapelah, kjer so med uvitimi stebri na konzolah postavljeni po 4 veliki kipi, sredina pa se pogloblja proti sočasnim slikama. Oltarja se ravno zaključujeta in sta opremljena še z nadaljnjimi, vendar manjšimi kipi. Oltarja sta po obliki edinstvena in sta bila izdelana za prostor, kjer stojita. Slavoločna oltarja in prižnica so nekoliko manj kvalitetni kiparski izdelki. Prvi trije oltarji in prižnica so iz časa nastanka cerkve okoli leta 1672, slavoločna pa sta nekoliko mlajša, desni celo šele iz 18. stoletja. V desni kapeli je vzidana plošča, ki pravi, da je šentpavelski opat Filip Rottenhäusler (1661—1677) leta 1672 cerkev v sedanji obliki nanovo zgradil.

Ogled podstrešja dokazuje, da je zvonik edini ostanek Marchstallerjeve cerkve iz leta 1627, da je sedanja cerkev v celoti Rottenhäuslerjeva iz leta 1672 in da so imele empore prvotno ravne stropje, da pa so jih pozneje, verjetno šele v 18. stoletju, plitvo banjasto obokali. Stilna analiza cerkvene stavbe razjasnjuje njeno gradbeno zgodovino, ki se precej razlikuje od dosedanjih interpretacij. Prvotno cerkvico sv. Štefana z bližnjimi eremitskimi bivališči je leta 1627 zamenjala manjša, pravilno orientirana cerkev sv. Trojice in DM, ki je stala pravokotno na sedanjo. Njen zvonik je stal v severozahodnem kotu ladje, katere strešno slame je segalo do zvonove etaže. Pri cerkvi se je kmalu uveljavila ter kljub bližnjim Rušam in Arehu hitro razvila božja pot. Ta je po 4 desetletjih povzročila porušenje Marchstallerjeve in postavitev sedanje Rottenhäuslerjeve cerkve, za katero so morali zadosten prostor šele pridobiti s tem, da so regulirali Radoljno in cerkev obrnili proti jugu. Koncept cerkve je za čas svojega nastanka okoli leta 1670 konzervativen, saj se tlorisno vzoruje po salzburški stolnici (1614—1628), prostorsko in formalno pa je bolj poznorenesančen kot zgodnjebaročen. Ne oziraje se na to, pa predstavlja njena arhitektura po

kvaliteti svoje izvedbe najpomembnejšo sakralno stavbo 2. polovice 17. stoletja v Podravju. To njeno odličnost podčrtuje oprava, čeprav ni vsa sočasna z arhitekturo in tudi ne enotne kvalitete. Ker cerkev v primerjavi z ruško pozneje ni doživela večjih sprememb, se nam je ohranila skoraj v celoti taka, kot jo je videl in upodobil znani štajerski topograf in bakrorezec G. M. Vischer okoli leta 1680. Nasproti cerkve stoji onkraj ceste dvonadstropno historizirajoče župnišče s šolo iz 1874, ko je Puščava postala samostojna župnija. Nad cerkvijo nas z griča Oslice pozdravlja s svojim strešnim zvonikom kapela sv. Ane, ki je sicer nastala leta 1659, a je v sedanji stavbi deloma baročna iz 1. polovice 18. stol., deloma pa historizirajoča iz okoli 1875. Od oprave sta omembe vredna baročen oltar iz srede 18. stol. in baročen kovinski lesteneč iz istega časa.

Pred cerkvijo DM je cestno križišče. Makadamska cesta vodi preko prelaza Jodla in zaselka Fale z graščino iz 17. stoletja ter opuščenim brodom iz začetka 13. stoletja v Ruše z znamenito romarsko cerkvijo iz leta 1387 in Maribor, asfaltirana pa vzdolž Radoljne v Ruto ob Dravi, kjer je med leti 1810 in 1971 obratoval brod, sedaj pa skrbi novi most za povezavo z magistralno cesto Maribor—Dravograd. V Ruti sta zanimiva kovinski železniški most iz leta 1862 in kamniti cestni iz približno istega časa preko Radoljne ter kapela s 3 plastikami iz 1. polovice 19. stol. nad njenim izlivom v Dravo. Iz Rute, starega dravskega pristanišča šentlovrenških splavarjev in glažutarjev (steklarjev) nas železnica ali cesta vodita okoli dravskega kolena pri Fali proti Mariboru ali pa po slikoviti Dravski dolini mimo verige zaježitvenih jezer na Koroško.

LITERATURA

Nace Šumi: Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem. Ljubljana 1969 — Marijan Zadnikar: Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti I, Celje 1973. — Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937. — Jože Curk: Zgodovina urbanizacije v severovzhodni Sloveniji. ČZN NV VI, Maribor 1970. p. 244—284. — Jože Koropec: Zemljiške gospoščine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja. Maribor 1972. — Jože Koropec: Ruše v srednjem veku. ČZN NV 13/1977 p. 76—90. — Mavricij Zgonik: Dravska dolina. Maribor 1977. — Jože Curk: Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stoletju. ČZN NV 15/1979. p. 208—263. — Krajevni leksikon Slovenije IV. Ljubljana 1980.

STOLETNE RAZPRTIJE ZARADI REKE MURE MED AVSTRIJO IN MADŽARSKO

IVAN ZELKO

Zaradi neuravnane in razdeljenega toka Mure so nastali že v prvi polovici 16. stoletja prepiri in tožbe, v katere so bili zapleteni prebivalci ob reki Muri.

Tomaž Széchy, zemljiški gospod gornjelen-davskega in murskosoboškega gospostva, je že v začetku 16. stoletja zavaroval svoja obširna posestva na prekmurski strani tako, da je dal zavoziti na svoji strani dve strugi, da se je tok reke Mure obrnil z vso silo na štajersko stran.

Ker je začela reka Mura izpodkopavati najrodovitnejše njive in se bližati celo hišam, so bili prebivalci Murskega polja prisiljeni pritožiti se pri vladi zaradi svojevoljne uravnave Mure, ki jim je delala ogromno škodo.

Štajerski cesarski namestnik je stopil nato v dogovor s Tomažem Széchym. Ker se z dogovorom ni dalo nič doseči in je Mura vedno več zemljišč izpodkopavala, je štajerski cesarski namestnik poslal leta 1511 inženirja z zadostnim številom delavcev na Mursko polje, da bi z jezom preprečili večjo škodo. Toda delavci so komaj dva dni delali, že je planil grof Tomaž Széchy s svojimi ljudmi nanje in jih razpodil, inženirja pa odgnal s seboj in ga vrgel v ječo.¹

Kmalu nato je napravil grof Széchy z madžarskimi vojaki močne nasipe na štajerski strani in razpostavil nanje topove, da si ni nihče izmed tamkajšnjih prebivalcev upal blizu. Tako zavarovani so madžarski delavci izkopali tam tri precej široke jarke in reko Muro napeljali vanje. Potem so jez na madžarski strani še bolj utrdili in na spodnji strani naredili še en nasip. Zaradi tega se je Mura obrnila bolj na štajersko stran in njeni valovi so z vso silo butali v rahlo zemljišče, ki se je rušilo, da je bila groza. V kratkem času so izginili najlepši travniki in njive in čez nekaj let tudi tri vasi, in sicer: Pirovci, Pipovci in precejšen del sedanje Stare Nove vasi.

Deželna vlada je poslala leta 1524 tja komisarje. Toda komaj so dospeli k Muri z ogromno množico ljudi, je prihrumel Tomaž Széchy z vojaki in začel streljati s topovi in puškami na štajersko stran. Komisarji z drugimi ljudmi so se morali takoj umakniti, da si rešijo življenje.

Enako je ravnala in tok Mure silila na štajersko stran rodbina Bánffy, katere zemljišče se je razprostiralo od Dokležovja do (Dolnje) Lendave na madžarski strani.

Da bi se stanje na reki Muri uredilo, je vmes posegla vlada. Posebno pismo v tej

zadevi je poslal kralj Ludovik Tomažu Széchyju in Sigismundu Bánffyju.

Pismo se glasi:²

Conclusio propria Domini Regis

Ludovicus Dei gracia Rex Hungarie et Bohemie et caetera... fidelibus nostris magnificis Thome Zechy de Felsew lindwa comiti Comitatus Castriferrei, ac Sigismundo Bánffy de Alsolyndwa atque aliis subditis nostris quorum interest; et qui cum presentibus fuerint requisiti salutem et gratiam.

Serenissimus Princeps Dominus Ferdinandus Archidux Austrie et caetera — Sororius noster charissimus significavit nobis per literas et oratorem suum, in fluvio Mura quasdam clausuras et aggeres vestro iussu esse factos, qui eius subditis magno forent incommodo, presertim cum fluvius obstaculis huiusmodi a cursu suo cohibitus et retentus, ad eorum terras redundaret. Rodans nos, ne id in damnum sue Serenitatis, subditorumque suorum fieri permitteremus, quandoquidem res nova esset, nec quincque tale antea in dicto fluvio factum fuisset. Quamobrem fidelitate vestre mandamus harum serie, ut predictas clausuras seu aggeres novos, qui dicto Domino Archiduci, terrisque ac subditis suis iacturam faciunt, visis presentibus distrahi facere debeatis, nec quicquam innovare contra veterem consuetudinem presumatis. Alioqui nos de congruo et opportuno remedio ita providebimus, ne idem. Dominus Archidux iustam de nobis habeat occasionem conquerendi. Secus igitur ne feceritis presentibus perlectis exhibendis restitutis.

Datum Bude in festo ad vincula beati Petri Apostoli. Anno Domini Millesimo quingentesimo vigesimo quarto.

Prevod:

Lasten sklep gospoda kralja.

Ludovik, po milosti božji kralj Madžarske in Češke itd., našim zvestim plemenitašem Tomažu Széchyju iz Gornje Lendave, grofu Železne županije, in Sigismundu Bánffyju iz (Dolnje) Lendave in še drugim svojim podložnikom, ki jih zadeva, in ki bodo s tem pismom seznanjeni pozdrav in naklonjenost.

Presvetli knez gospod Ferdinand, nadvojvoda Avstrije itd., naš predragi sestanec nam je v pismu in po svojem poslancu sporočil, da so bile narejene po vašem povelju v reki Muri neke zapore in nasipi, ki povzročajo njegovim podložnikom veliko škodo, posebno ker je reka s temi ovirami v svojem toku zadrževana in zastavljena tako, da dere na njihovo zemljišče. Prosil nas je, naj tega ne dovolimo v škodo Njegove Presvetlosti in njegovih podložnikov,

ker je to zdaj novo stanje, kot da ne bi bilo kaj takega storjeno že prej petkrat v imenovani reki.

Zato vaši zanesljivosti tokrat ukazujemo, da morate, ko boste videli to pismo, odstraniti omenjene nove zapore ali nasipe, ki delajo škodo zemljišču nadvojvode in njegovim podložnikom, in da si ne drznete kaj novega narediti proti stari navadi. Sicer bomo s primernim in koristnim pripomočkom tako uredili, da isti gospod Nadvojvoda ne bo imel upravičenega povoda pritoževati se nad nami. Ko boste prebrali to pismo, torej drugače ne delajte, kakor da morate vzpostaviti prejšnje stanje.

Dano v Budi na praznik vezi apostola sv. Petra (1. avg.).

V Gospodovem letu 1524.

Deželni stanovi so se sicer pogosto pogajali s svojevoljnimi Madžari, posvetovali so se zdaj v Radgoni, zdaj v Gradcu, toda vlada Ludovika II. je bila preslaba ter si ni upala nastopiti strogo zoper madžarske plemiče.

Tudi Habsburžani niso upali postopati z odločnostjo, ker so se bali, da si bodo tako odtujili madžarske plemiče. Zato je ostalo vse pri starem leta in leta. Le reka Mura je dalje drla in spravila v nevarnost celo Mursko polje.

Ko so Turki leta 1537 pobili pri Osijeku krščansko vojsko, je Ferdinand I. sprevidel, da utegne v kratkem potrebovati pomoč Štajercev. Zato je začel proti Madžarom postopati bolj odločno. Tudi Štajerci so v raznih skupščinah zahtevali od vlade nujno pomoč ter so pretili, da bodo svoje vojake poslali namesto proti Turkom na Madžarsko krotiti predrzne plemenitaše, ki so povzročali deželi toliko gorja.

Deželni glavar Janez baron Ungnad je torej spoznal za potrebno, da nastopi z vojaško silo proti graščakom Gornje in Dolnje Lendave.

V bitki pri Mohaču (1526) je padel Tomaž Széchy, ki je povzročil toliko škode na štajerski strani reke Mure. Za njim je zavladal nad murskosoboško-gornjelendavskim zemljiščem sin Štefan Széchy. Toda že leta 1537 je umrl. Nato je prevzela zemljišča Magdalena Széchy. Vendar je vrhovno oblast prevzel Aleksij Thurzó, ki je bil deželni sodnik (országbíró).³ Nekaj let je bil Aleksij Thurzó vrhovni zemljiški gospod nad gornjim Prekmurjem, nad zemljiščem Dobra in nad monoštrskim gospodstvom (Szent Gotthárd) ter nad dolino reke Rabe do Körmenda.⁴

Aleksij Thurzó je bil zelo predrzen, zato so postajali prepiri med Štajerci in Madžari vedno bolj nevarni.

V juniju 1537 je dovolila štajerska deželna vlada pod zavetjem pešcev in konjenikov Ka-

cijanarjeve armade izkopati na madžarski strani več jarkov in s tem tok reke Mure vsaj toliko uravnnavati, da bi ne delala Štajercem nove škode.

Thurzó je dal jarke takoj zasuti in z visokimi jezovi zavarovati. Potem je prignal 2000 oboroženih vojakov, ki so nasproti Hrastju napravili nov velikanski nasip. Zaradi tega so prišli Štajerci še v večjo nevarnost. Zato so se obrnili na Kacijanarja. Ta je pisal Aleksiju Thurzóju zelo ostro pismo in mu zagrozil, da bo takoj poklical nazaj vse Štajerske čete, ki se na Madžarskem bojujejo zoper Turke, če ne bo škodljivega nasipa takoj odstranil. To se sicer ni zgodilo, toda vojaki so morali zaradi skupnega prizadevanja Avstrije in Madžarske zoper Turke ostati v Slavoniji. Zato je (kralj) Ferdinand ukazal, naj se razprava o uravnavi reke Mure preloži za dva meseca. Dva meseca sta potekla in tudi pri zopetni obravnavi se niso mogli sporazumeti. Zato so Štajerski deželni stanovi enoglasno sklenili: vsaki uravnava reke Mure, ki bi se opravila na škodo Štajercev, se moramo upreti z vojaško silo.

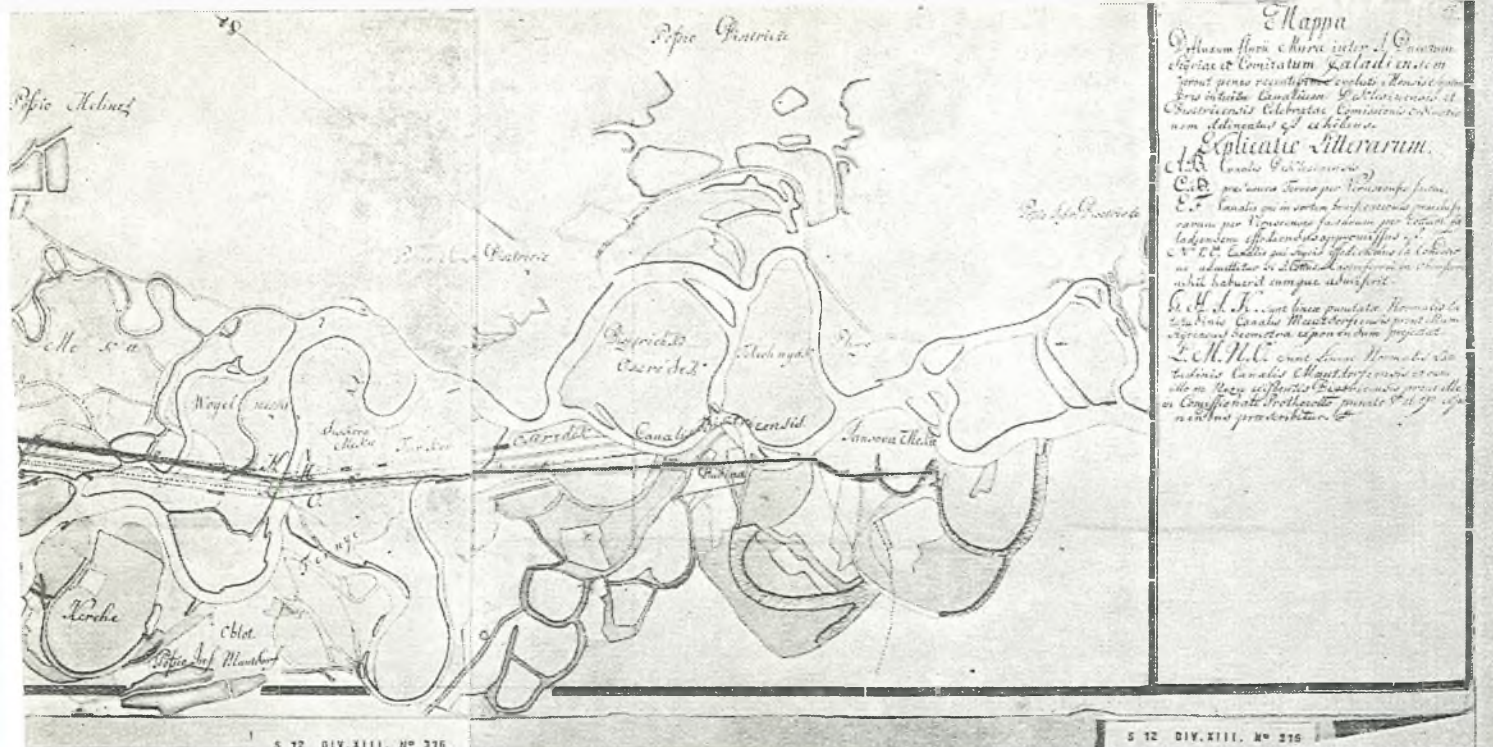
Že februarja leta 1538 so podložniki Aleksija Thurzója stari nasip, ki ga je voda izpodkopavala, tako obnovili, da se je reka Mura obrnila naravnost proti Veržeu.

V Radgoni so bile razprave o tem dejanju (31. marca in 28. okt. 1538). Ker so bile te razprave brez uspeha, so deželni stanovi januarja 1539 sklenili, da bodo kakor hitro bo nastopilo ugodno vreme, pod vodstvom deželnega glavarja odstranili tiste jezove in reko Muro napeljali v staro strugo. To se je tudi zgodilo. Ker so se Madžari upirali, je tekla kri na obeh straneh.

Aleksij Thurzó je kmalu zbral precejšnjo četo vojakov in delavcev ter je nameraval narediti nove nasipe. Najprej so Thurzója zlepa nagovarjali, naj nameravano delo opusti, kajti drugače bodo prisiljeni, da mu z vojaško silo to preprečijo.

Že so bili vojaki, pešci in konjeniki s topovi in drugim orožjem na poti v Radgono, ko kralj Ferdinand zapove tako Štajercem kot Madžarom, naj zavlada mir in ukaže slavnemu Nikolaju Jurišiču, naj pride s precejšnjo vojsko na Mursko polje in skrbi za mir in red. Tako je prišel Jurišič v Veržej in dokler je tam bival, je vladal mir na obeh straneh reke Mure.

V poznejših letih so se enaki prepiri večkrat ponavljali. Mnogokrat je prišlo do krvavih prask, kajti eni so napadali druge in leto za letom je bilo slišati o medsebojnih ropih in nasilstvih. Reko Muro so potiskali zdaj sem, zdaj tja. V drugi polovici 16. stoletja so se nemirni duhovi polagoma poglobili.

- G. H. J. K. To so pikčaste črte normalne širine kanala proti Moti, kakor ga načrtuje štajerski geometer, ker mora biti izpeljan.
- L. M. N. O. To so črte normalne širine kanala ob Moti in z njim v zvezi že obstoječega bistrškega kanala, kot je bil predpisan v komisijskem protokolu pod št. 8. in 9., da se mora izpeljati.

Meka, meka = močvirnat pašnik ob reki; — Melinzka Meka = Melinčka Meka; — Wogelnicza = Vogelnicza (pogorišče); — Siskova Meka = Žiškova Meka; — Turkov Oszredek = Turkov Osredek; — Bisztrichki Oszredek = Bistrički Osredek; — Telechnyak = Telečnjak; — Jansova Meka = Janšova Meka; — Pleszó (plesniv kraj?).

Madžarska krajevna imena na zemljevidni karti:

Possessio Deklesin = Dokležovje; — possessio Isákócz = Ižakovci; — possessio Melinc = Melinci; — possessio Superior Bisztriche = Gornja Bistrica; — possessio Bisztriche = (Srednja) Bistrica; — possessio Inferior Bisztriche = Dolnja Bistrica.

Nemška krajevna imena na zemljevidni karti:

Inferior Kraping = Dolnje Krapje; — Superior Kraping = Gornje Krapje; — Inferior Mautdorf = Spodnja Mota; — Vernse = Veržeji; — [Wantseinendorf = Bunčani] Terrenum Wontsendorf = zemljišče Vučje vasi (?).

Ledinska imena na prekmurski strani:

Oszredek = Osredek = (rečni) otok; — Pri Vachtu = Pri straži; — Deklesovchak = Dokležovčak; — Allodium Dominale = Gosposki fevd; — Veliki Oszredek = Veliki osredek; — Goszpoczka Meka = Gosposka

Ledinska imena na štajerski strani:

Veliki Pródi (prodovina; tudi die Flussinsel = osredek); — Topolo; — Cholgovecz; — Nakel; — Hrasztie = Hrastje; — Kerchovje = Krčovje; — Sziget Meka = Otok Meka (sziget = otok); — Kerche = Krče; — Ternye = Trnje; — Budina.

Po ledinskih imenih je razvidno, kako je bila reka Mura razdeljena in je tekla po mnogih stranskih strugah. To so deloma posledice, kako so v stoletjih potiskali tok reke Mure z ene strani na drugo. Seveda pri tem ni bilo krivo ljudstvo, ki je bivalo v bližini reke Mure, temveč samovoljni velikaši, ki so imeli vso oblast v svojih rokah.

OPOMBE

1. Fran Kovačič, Ljutomer. Zgodovina trga in sreza. Razprtije z Madjari zaradi Mure. V Mariboru 1926, 21—25. — 2. Pismo se sedaj hrani v Arhivu Slovenije. Ljubljana. — 3. Homán Bálint és Székfü Gyula, Magyar történet, III. zv., Budapest, 1939, 74. — 4. Magyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye. Budapest, 1898, 511. — 5. A Magyar Országos Levéltár térképeinek katalogusa. II. rész: 1202 — S. 12. Div. XIII. N° 316 — Budapest.

STALIŠČE VOJAŠKIH OBLASTI DO NEMIROV SEPTEMBRA 1908 V LJUBLJANI

MARJAN MATJAŠIČ

Ciril-Merodova družba, narodnoobrambna šolska organizacija, se je v letu 1908, baje na pobudo dr. Žerjava, odločila, da bo imela svoj redni letni zbor leta 1908 v Ptuj. Na področju, ki je bilo v stari Avstriji narodnostno najbolj ogroženo zaradi načrtne in organizirane krepitve nemškega političnega in gospodarskega elementa in nemške zavezi med ljudmi.

Nemški element v Ptuj nad odločitvijo »kranjske« CMD ni bil prav nič navdušen. Prizadeval si je, da bi zborovanje oblasti prepovedale, kar pa v tem Nemci niso uspeli, so se odločili da bo ob zborovanje CMD na vsakem koraku ovirali, zborovalcem pa zagrenili bivanje v Ptuj. V Ptuj je 3. septembra 1908 na dan zborovanja Ciril-Merodove družbe prišlo zato do nemških protislovenskih demonstracij z pouličnimi izgredi ter obračunavanjem med nemško šovinistično mislečimi izgredniki ter Slovenci.

Vesti o »dogodkih« v Ptuj so slovensko javnost precej razburile. Slovenski politični faktorji v Ljubljani so menili, da bi bilo politično oportuno organizirati nasprotno protestno zborovanje in »odgovoriti« na »nesramne žalitve iz Ptuja«. Samo protestno zborovanje pa bi lahko že služilo kot priprava za volitve v na novo uvedeno peto kurijo deželnega zbora, ko bodo prvič na deželni ravni volili vsi polnoletni moški iz vseh socialnih slojev (»torej ljudstvo«).

Toda tako zaželeno »mirno« zborovanje se je v petek zvečer spremenilo v hude poulične demonstracije, ki so nato trajale v akutni obliki po Ljubljani in tudi po njeni bližnji okolici do ponedeljka zjutraj. Vojska je v nedeljo uporabila strelno orožje. Trije so bili ubiti, na desetine pa ranjenih.

Izgredi v Ljubljani so se do sedaj vse preveč prikazovali kot odgovor — oziroma maščevanje Slovencev na nemški strani — na »ptujske dogodke«. Vendar so že sodobniki, tudi Cankar zelo jasno zaznali izstopajočo politično vsebino nemirov leta 1908. Cankar je v literarni obliki o teh dogodkih leta 1909 povedal, da so ljudje sedaj to, kar so prej leta in leta nosili v podzavesti, dokončno spoznali zavestno, namreč da se koristi militarizma avstrijskih vojaških in političnih vrhov in življenjske koristi slovenskega naroda povsem izključujejo...

Ljudje so v svojem razburjenju morali občutiti, da je nekdo z njimi, predvsem pa se je v tem trenutku pokazala priložnost obrniti razburjene množice v svojo korist. Tega

dejstva sta se obe slovenski meščanski stranki prav dobro zavedali. Iz vrst Slovenske ljudske stranke je bila nekaj dni po izgredih v Ptuj¹ zelo diskretno poslana ponudba liberalcem za dogovor o morebitni skupni organizaciji protestnega shoda. Bojda so klerikalci celo izrazili pripravljenost, da prevzamejo večji del skrbi pri organizaciji, zlasti pripravo redarske službe.

Kaj je pripeljalo vodstvo Narodne napredne stranke v Ljubljani k sprejemu zanj nedvomno težke odločitve, da organizirajo protestno ljudsko zborovanje? Še posebno, ker za organizacijo javnih ljudskih shodov, na katerih se je ponavadi bilo treba soočiti z burno izraženimi problemi in stališči socialnih plasti od spodaj ter jih obvladovati z dokajšnjo mero retorične spretnosti, niso imeli nikakršnih izkušenj.

Najhuje jih je nedvomno peklila povsem realno otipljiva bojazen, da se v primeru, da sami takšnega shoda ne pripravijo, njegove priprave loti konkurenčna politična stran. Kaj takega pa si liberalci v obdobju tik pred razpisom volitev v peto splošno kurijo kranjskega deželnega zbora na temelju splošne volilne pravice, ko je dejansko šlo za realno dosegljiv ljubljanski mestni mandat, niso mogli privoščiti.

Kot zelo hudo politično breme, ki bi ga nasprotna politična stran lahko v trenutkih hudega protinemškega razpoloženja med množicami zelo učinkovito uporabila za pridobivanje volilnih glasov, se je nedvomno izkazalo trinajstletno politično zavezništvo Narodne napredne stranke z nemško stranko v deželnem zboru. Vse to so bili momenti, ki narodnonapredni stranki niso dovoljevali držati križem rok ter nedejavno opazovati, kako nekdo drug usmerja vedno huje izraženo protinemško razpoloženje na svoje politično kolo. Sicer pa je bilo določeno, da kot formalni organizator tako pred javnostjo kot pred oblastmi nastopi Slovensko društvo. Slovensko društvo je tudi formalno vložilo zahtevek za organizacijo shoda.

Danes lahko s precejšnjo gotovostjo trdimo, da je deželno vlado in njenega predsednika o nameravani organizaciji shoda že pred vloženim zahtevkom Slovenskega društva seznanil župan Ivan Hribar.² Ta se je tiste dni večkrat sešel z baronom Schwarzem, da bi se dogovorila za izdajo dovoljenja. Odločitev, da deželna vlada dopusti prirediti takšen shod, je bila odobrena na srečanju med županom in deželnim predsednikom.

Deželna vlada je tudi formalno odgovorila na vlogo Slovenskega društva za izdajo dovoljenja za javni shod v zaprtem prostoru.

Dogajanje na jesen 1908 je dosedaj bilo v zgodovinskem spominu veliko bolj znano s pojmovnimi termini »ptujske demonstracije.« »ljublanske demonstracije« ali še morda najbolj »septembrski dogodki«.³ Pojmovni termini torej, ki so nastajali že med potekom samih dogajanj ali neposredno po njem predvsem v krogih tedanjih vodstvenih struktur političnih strank in jih je pisanje slovenskega tiska razširjalo in utrjevalo v kolektivnem spominu slovenskih ljudi.

V teh pojmovanjih sta izpostavljeni samo časovni in krajevni komponenti dogajanja, a tudi ti ne zaobsežeta celotnega časovnega obdobja niti njihove krajeve razprostranosti. O družbeni in socialni vsebini množičnega gibanja pa ne zvemo ničesar.

Čeprav je za avstrijske civilne in vojaške oblasti kot tudi za vodstvo vseh treh slovenskih strank bilo soočenje z ljudskim odporom najneprijetnejše in najtežavnejše prav v septembru in prav v Ljubljani, pa to še nikakor ne pomeni, da protinemškega in protiaustrijskega razpoloženja ni bilo tudi drugod in še v kasnejših mesecih tega in naslednjega leta 1909.

Oblike izražanja razpoloženja, kot jih lahko razberemo iz pisnih indeksov deželne predsedstva za Kranjsko, so se z odmikom od septembra sicer spreminjale, da bi se ob koncu leta 1908 in še v letu 1909 med aneksijsko krizo izrazile v enodušnem izjavljanju prebivalstva za pravice in koristi srbske strani. To svojo »prosrbsko« prepričanje so ponekod, če je bilo potrebno, tudi podkrepili s fizičnimi obračunavanji z organi reda ali s preveč predrznimi posamezniki nasprotnega stališča.

Sicer pa moramo k pojavu ljudskega odporništva poleg neposredne pripravljenosti spopasti se z organi državne represije, kar se je jasno pokazalo med samimi demonstracijami, prišteti še kraje oziroma snemanje cesarskih črnožoltih zastav z javnih poslopij ter njihovo trganje oziroma sežiganje. 2. decembra, na dan obletnice ustoličenja cesarja Franca Jožefa, so v središču Ljubljane mirne demonstracije v podporo praškim demonstrantom. Odkritje cesarjevega doprsnega kipa, predvideno že za 4. oktober, a zaradi prevelike razburjenosti prebivalstva preloženo na kasnejši čas, je 2. decembra potekalo pod izredno strogim policijskim nadzorom, poleg tega se je tudi deželna vlada odločila, da za tiste dni sicer v zakritem položaju postavi v stanje stroge pripravljenosti del ljubljanske garnizije.

Demonstracije v Ljubljani z znamenji nemira ter izgredi drugod na Slovenskem so med Slovani monarhije, predvsem pri Jugoslovanih onstran dualistične meje med Hrvači in Srbi, prebudili čustva naklonjenosti, podpore in vzajemnosti z upornimi Slovenci, kar se je na viden način izrazilo v odpošiljanju solidarnostnih brzojavk. Radičeva stranka se je v tem trenutku celo odločila za organizacijo javnega protestnega shoda v podporo Slovincem v Zagrebu.

Za historično analizo septembrskih nemirov je nedvomno izrednega pomena tedaj na Hrvaškem precej razširjeno mnenje, da se na Slovenskem ponavlja hrvaško leto 1903.

Prav ta jugoslovanska komponenta ob nemirih je odločilna miselna premisa pri odločanju najvišjih političnih in vojaških oblasti o ukrepih za potlačitev nemirov na Kranjskem, v Ljubljani in delu Štajerske.

Na jugozahodnem področju Ogrske, ob Blatnem jezeru, sé tiste dni odvijajo veliki manevri avstro-ogrske armade ob navzočnosti vrhovnega poveljnika cesarja Franca Jožefa, njegovega prestolonaslednika ter najvišjih političnih in vojnih avtoritet monarhije. Same manevre je treba vračunati v določene vojne in politične priprave za že sklenjen in pripravljen oklic aneksije Bosne in Hercegovine. Informacije o demonstracijah v Ljubljani so nasploh bile dovolj pomembne, da so z njimi seznanili cesarja, ki se je v ta namen sešel na konzultacijo s prestolonaslednikom, avstrijskim ministrskim predsednikom in vojnim ministrom.

Neposredno o tem, kaj se je cesar s svojimi sodelavci domenil glede vrste ukrepov za potlačitev nemirov med Slovenci, ne vemo, Ugotovimo pa lahko glede na represivne prijeme oblasti v kasnejših dneh, da ni prevladalo trdo in nepopustljivo stališče komande 3. armadnega zbora iz Gradca o nujnosti odločnih in najstrožjih represivnih ukrepov, katerih izvajalec bi bila predvsem vojaška oblast v ustreznih deželah (Kranjska, Ljubljana).

Ministrstvo za vojsko zahteva iz Gradca ni pritegnilo, ker je bilo trdno prepričano o soodgovornosti vojaških oblasti na ustreznem ozemlju za nastali položaj. Sam načrt komande korpusa⁴ pa je v svojem jedru predvidel urejanje položaja v deželi brez sodelovanja obstoječih civilnih državnih oblasti, ki jih je razglasil za nesposobne, da bi v deželi vzpostavili red in mir za nadaljnje ohranjanje avtoritete države. Jasno je, da civilne državne oblasti na kaj takega že zaradi prestiža niso mogle in hotele pristati, na drugi strani pa bi bil načrt graškega poveljstva izvedljiv samo s pritegnitvijo precejšnjega

števila vojaških enot, ki bi jih morali razmestiti tudi zunaj Ljubljane. Negotov pa je bil tudi izid tega načrta: ali bi se ljudje uklonili ali pa bi morda med njimi nastalo še večje razburjenje.

Zunanjepolitični oziri, rivalstvo med vojaštvom in civilno vejo državne oblasti za primat (pobudo za akcijo) ter načelna pripravljenost vseh treh slovenskih političnih strankarskih subjektov⁵ na sodelovanje pri pomirjanju ljudstva so najvišje faktorje v državi odvrnili od graškega načrta.

Vojni minister je ob novici o uporabi orožja v Ljubljani 20. septembra 1908 takoj iz Vesprema,⁶ sedeža komande manevrov, nedvomno s cesarjevo vednostjo odposlal v Ljubljano visokega vojaškega dostojanstvenika v osebi feldmaršala von Langa z nalogo, da ugotovi vzroke za uporabo orožja kakor tudi, da prevzame nadzor nad vojaškimi oblastmi v Ljubljani ter poskrbi skupaj s civilnimi oblastmi za pomiritev stanja. V kasnejših tednih ga srečamo na položaju komandanta štacijskega poveljstva v mestu.

V Ljubljano je feldmaršal von Lang prišel nekaj čez poldne 22. septembra ter se je sestal z deželnim predsednikom baronom Schwarzem.⁷ Zavzel je mnogo mehkejše in razumevajoče stališče do položaja v mestu in deželi kot komanda 3. armadnega področja v Gradcu, predvsem zaradi »neobremenjenosti«⁸ z dogodki kot tudi spričo spoznanja, da bo lahko (njemu) zaupano nalogo uspešno opravil samo z dejavnim sodelovanjem s civilnimi državnimi oblastmi v deželi ter ob pomoči slovenske strani.

6. oktobra, dan pred oklicem aneksije, je napisal tudi svoje poročilo,⁸ v katerem je strnil ugotovljene poglede na dogodke med 18. in 20. septembrom. Za pričetek nemirov 18. septembra zvečer je feldmaršal von Lang v poročilu okrivil malomarnost mestne policije in občinske uprave pri sprejemanju ukrepov za njihovo preprečitev ter zaradi omahovanja pri takojšnji potlačitvi morebitnih izgredov.

Očita jim, da niso spoznali nevarnosti, ki jih za izgrede pomeni večerna ura, pri čemer je nedvomno mislil na dejstvo, da v temi ostajajo nasilniška dejanja posameznikov in skupin manj vidna in očitna, kar ljudi vzpodbuja k takšnemu ravnanju. Premalo oziroma nič, po sodbi feldmaršala von Langa, pa niso občinske oblasti upoštevale dejstva, da so ljudje na protestno zborovanje prišli že nekoliko razdraženi spričo splošnega razburjenja v mestu, ki ga je še dodatno pogrevalo »ščuvajoče«⁹ pisanje slovenskega tiska. Omenja, da so določene bojazni, da bi se protestni shod izvil nadzorstvu organiza-

torja, obstajale, da je to možnost v pogovorih z deželnim predsednikom tudi izrazil župan Hribar, vendar je pri tem pristavil, da upa, da bo takšen razvoj z ustrezno akcijo policije preprečil.

Toda kljub izraženi bojazni o nevarnosti izgredov je mestna uprava po sodbi feldmaršala Langa opustila energične policijske ukrepe in to ne samo 18. septembra, marveč skozi vse dni demonstracij, kar je po logiki stvari pripeljalo do uporabe ekstremnih ukrepov z uporabo orožja nasproti demonstrantom. Neodločnemu ravnanju mestne policije bi naj botrovala različnost presojanja položaja župana Hribarja in operativnega vodje policije, ki ga v nasprotju s Hribarjevimi pomisleki niso skrbele »prav nobene demonstracije«.

Uporabo strelnega orožja pri vodu poročnika Mayerja ocenjuje von Lang kot popolnoma postavno dejanje ob dejstvu, da so bili vojaki zasmehovani in fizično napadeni, spričo česar so za svojo obrambo »moralno uporabiti strelno orožje«. V samem dejanju uporabe orožja je videl »blagodejno«¹⁰ zastrašujoče sredstvo, ki je pripeljalo do prenehanja pouličnih demonstracij. Moralno odgovornost in krivdno tako za demonstracije kot za tragičen izid demonstracij pa je po njegovem mnenju treba pripisati tistim političnim ljudem, »ki so z ljudskimi shodi pripeljali strasti slovenskega ljudstva... do izbruha uničujočega sovraštva.«

Zanimiva⁹ je neka druga sicer implicitno izražena sodba, češ da je uporabi strelnega orožja pripomogla nepreračunljivost demonstrantov pri demonstrantih nasploh, pri čemer opozori, da so demonstracije vendarle dejanje nižjih in najnižjih »stanov«¹¹ ljubljanskega prebivalstva kot tudi pri moštvu Mayerjevega oddelka.

Poročnik Mayer naj bi, kot je to feldmaršal von Lang v poročilu vojnemu ministrstvu na Dunaj na podlagi zbranih izjav miselno rekonstruiral, v nedeljo 20. septembra nekaj pred 7. uro dobil ukaz, da s svojim oddelkom izprazni Prešernovo ulico ter zapre dohod na Marijin trg (danes Prešernov trg) k Prešernovemu spomeniku, ob katerem so se v dnevih demonstracij zbirali ljudje v večje gručice, prepevali pesmi in skandirali... Nekdo naj bi mu prinesel sporočilo, da so demonstranti ob Prešernovem spomeniku pretepli mestnega stražnika, zato se je odločil, da se bo brez ustreznega povelja s svojim vodom pomaknil k spomeniku. Po Mayerjevem pričevanju bi naj prihod njegovega oddelka na Prešernov trg demonstrante precej razburil. Demonstrantje bi naj pričeli na Mayerjev oddelek kričati in ga zmerjati. Občasno naj

bi letelo kamenje. Mayer se je zaradi tega samoiniciativno odločil, da trg izprazni ter demonstrante potisne na Miklošičevo cesto; kljub poprejšnjim opozorilom poročnika Mayerja, naj se demonstrantje umirijo ter razidejo, tega niso storili. Zato se je odločil da iz preventivnih razlogov z bajonetnim napadom svojega voda demonstrante potisne nekoliko dlje od Prešernovega trga in jih prisiliti k spoštovanju njegovega ukaza, naj se pomirijo, kar mu baje z verbalnim »prepričevanjem« množice ni uspelo.

Ko je gručo demonstrantov potisnil do hotela Union, naj bi na njegov vod ponovno pričelo leteti kamenje; ob ponovnem brezuspešnem svarjenju, naj se pomirijo in prenehajo z metanjem kamenja na predstavnike oborožene sile, se je odločil moštvu zaukazati nabit puške in se pripraviti na streljanje. Ne zato, da bi orožje tudi dejansko uporabil, marveč v preventivno zastrašujoč namen. S tem je demonstrantom hotel zlomiti kljubovalno voljo in jih prisiliti k spoštovanju reda in miru; »demonstrantje so se začasno umikali nazaj«.

Po uspešno opravljen nalogi, ko je demonstrante razgnal, se je Mayerjev vod z nabitimi puškami pomaknil nazaj na Prešernov trg ter proti mostu čez Ljubljano, potiskajoč manjšo skupino demonstrantov prek njega na desni breg na prostor pred stolnico, kjer je že nekaj časa demonstrirala večja skupina ljudi. Tudi tukaj naj bi na njegovo moštvo letelo kamenje. Za pozive poročnika Mayerja, naj se pomirijo, se demonstranti baje niso menili. Zato se je oficir, kot to opisuje feldmaršal von Lang, odločil zaukazati moštvo, naj se pripravi na streljanje, torej za postopek, ki se je pri razbitju skupine pred hotelom Union pokazal kot zelo uspešen.

Tudi tukaj so se demonstranti pričeli umikati. Prve vrste so se spustile v paničen beg. Toda prostor pred vojaštvom se je le počasi praznil. Demonstrantje naj bi še vedno bili v neposredni bližini Mayerjevega voda. Med »pripravljenostjo« je z levega krila nenadoma padel prvi strel, kateremu je v naslednjih trenutkih sledilo še več. Ves čas je bilo zaradi hrupa, kot je to zatrjeval Mayer, komando izredno težko slišati in razumeti. Mayer je takoj ob prvih strelh pri priči zaukazal »ustavite ogenj«, enako naj bi storil njegov pomočnik kadetni oficir Nowy, ki je vod ves čas spremljal na njegovi desni strani. Ljudje so bežali in ker je bil prostor pred moštvom prazen, je poročnik Mayer menil, da *vendarle* ni bil nihče zadet. Vzrok, zaradi katerega je moštvo Mayerjevega voda brez oficirjevega ukaza in proti volji same-

ga Mayerja streljalo, je po mnenju feldmaršala von Langa treba poiskati v izrednem hrupu, zaradi česar so bila povelja skoraj neslišna, na drugi strani pa predvsem v silnem razburjenju moštva zaradi nenehnega »zasramovanja«, psov in napadov ter »lučanja kamenja«, s čimer so svoje ravnanje v opravičilo potrdili prav vsi vojaki v vođu.

Feldmaršal von Lang¹⁰ v poročilu sicer bolj implicitno poudarjala ugotovitev, da je poročnik Mayer pri opravljanju svoje službe dejansko stopnjevano uporabil vsa zakonito predvidena sredstva (prepričevanje, bajonetni napad), in ko z njimi ni imel uspeha, se je odločil, sicer samo v zastrašujoč namen, uporabiti strelno orožje in tako množico demonstrantov prisiliti k umiku, kar mu je prvič pri hotelu Union povsem uspelo.

Na podoben učinek je tudi računal na desnem bregu Ljubljane, kajti tudi tukaj poročnik Mayer ni nameraval iti dlje. Na žalost so v hudem razburjenju enemu izmed vojakov z desnega krila »popustili živci« in je brez komande sprožil orožje; instinktivno mu je sledilo še ostalih šest. Vse naj bi se dogodilo »samo v nekaj sekundah«. Oba oficirja naj bi takoj odločno ukazala »ustaviti ogenj«.

Feldmaršal von Lang je torej ta del poročila tako sestavil, da je poročnika Mayerja *dejansko vzel v zaščito*, njegovo ravnanje prikazal kot vestno opravljanje vojaške službe ter vso krivdo za uporabo orožja pripisal emocionalni razdraženosti vojakov v vođu ter izivalnemu obnašanju demonstrantov, ki je pripeljalo do tega, da so moštvo popustili živci. »Samoiniciativna« uporaba orožja pri vođu poročnika Mayerja je po njegovem glede na objektivne okoliščine, ko so se izgredniki zakonitemu ravnanju oboroženih sil pri ohranjanju reda in miru zoperstavljali tudi s silo, ocenjeval kot postavno dejanje, torej v skladu z zakoni. Dogodilo se je pač to, čemur se je poročnik Mayer, kljub temu, da je bilo spričo obstoječe situacije povsem legalno, na vsak način hotel izogniti...

Zanimivo je vedeti, da je feldmaršal von Lang¹¹ takoj po svojem prihodu v Ljubljano na osnovi odredbe vojnega ministrstva, ki je sicer samo terjalo preiskavo za dogodke v Ljubljani, Mayerja postavil pred vojaško sodišče, katerega je sam vodil. Morda iz pričanja o dejanski Mayerjevi odgovornosti ali pa morda samo v želji dati preiskavi večjo verodostojnost?! Langovo vojaško sodno preiskavo je namreč prekinila komanda 3. korpusa v Gradcu z utemeljitvijo, da ukaz vojnega ministrstva ne zahteva sodne preiskave..., marveč samo preiskavo.

V poročilo komande 3. armadnega zbora iz Gradca, ki ga je povsaj verjetnosti napisal njen poveljnik felmaršal Mattanovich¹² 10. oktobra v Gorici, torej na »bojnem« položaju ter pod vtisom dejanja aneksije, s katerim se je moč armade v notranjem življenju monarhije znatno okrepila, je jasno rečeno, da je uporaba orožja v Ljubljani zakonsko povsem utemeljena spričo dejanskih izpadov izgrednikov pred vojaškimi enotami ter napačnega in neustreznega ravnanja štacijskega komandanta generalmajorja Gherardinija. Očita mu, da ni izpolnjeval zabičanih ukazov iz Gradca, da mora za potlačitev demonstracij nujno uporabiti številčno močnejše vojaške oddelke, ki bodo »sposobni za odločno ukrepanje«. Štacijska komanda graškega ukaza po Mattanovichu trditvi ni upoštevala niti v nedeljo 20. septembra in zato je povsem razumljiva posledica: uporaba strelnega orožja pri vojaštvu. Mattanovich se v poročilu čudi, da je spričo takšnega stanja razmer »prišlo nazadnje samo pri pehotnem vodju poročnika Mayerja in pri konjeniškem vodju nadporočnika Moravca do uporabe orožja«.

Vojaške oblasti so torej uporabo orožja opravičevale in ocenile kot povsem legalno dejanje, krivdo, da je do njegove uporabe prišlo, pa dejansko v celoti sprevrgle na civilne oblasti, na neustrezno in omahljivo ravnanje deželnega predsedstva ter na politično nezanesljivost mestnih oblasti. Zamolčale pa so, da so tudi same imele velike težave z vojaško asistenco v Ljubljani, da jim je poročnik Mayer s samovoljno uporabo orožja naredil »medvedjo uslugo« ter jim dejansko izbil iz rok pobudo pri zatiranju demonstracij, ki je po nedelji ponovno prišla v roke civilnih državnih oblasti. Med civilno in vojaško vejo oblasti se je vzporedno z demonstracijami bil boj za primat, kdo bo uveljavil svoje načrte ter z njimi vodstveno pozicijo kakor tudi avreolo največjih zaslug za uspešno zatrtje izgredov.

»Zasluge« so potrebovali vsi: Vojaška komanda, deželno predsedstvo ter mestna občinska oblast v Ljubljani; vsi so se čutili vsaj malo krive za nastanek demonstracij. Prva dva dni, v petek in soboto, je bilo vodstvo ter pobuda pri zatiranju demonstracij v domeni civilnih oblasti. Deželni predsednik jo je zaupal županu Hribarju. Liberalci so v tem videli priložnost, da s sebe sperejo moralno odgovornost za nastali položaj. V nedeljo dopoldne,¹³ kot se zdi, pa je vojska izvedla ultimativni pritisk na deželno predsedstvo v Ljubljani z zahtevo, da odvzame Hribarju in s tem liberalnim organizatorjem shoda iniciativo pri zatiranju izgredov ter jo

prevzame »sama«. Drugače... Hribar je odstavljen kot šef ljubljanske mestne policije, ki se sedaj začasno podredi deželni vladi.

Zmagalo je trdo vojaško stališče, pobuda je na vojaški strani; liberalci ocenjujejo nastali položaj kot poguben zanje, zavedajo se, da bo vojaška oblast brezobzirno nastopila tudi proti njim, skušala bo doseči razpust mestnega sveta, poddržavljanje mestne policije ter sodno preganjanje najuglednejših ljudi v stranki Hribarja, dr. Tavčarja..., ki se nikakor ne bo končalo z oprostilno razsodbo. Približno takšna odločitev je bila sprejeta na dopoldanskem posvetovanju pri deželnem predsedniku Schwarzu 20. septembra. Zdi se, da je na tem posvetu padla tudi odločitev, da se oboroženim silam in žandarmeriji razdeli municija za morebitno uporabo strelnega orožja. Bali so se namreč, da bodo demonstracije v nedeljo dosegle svoj višek s prihodom ljudstva iz podeželske okolice. O uporabi orožja pa bodo odločali sproti na konzultacijah med vojaštvom in deželnim predsednikom glede na nastali položaj.

Že od vsega pričetka demonstracij preveča pri zatiranju uporabljene enote 27. pešpolka in Ljubljani, še posebej njihov oficirski kader, Slovencem sovražno šovinistično vzdušje, ki je dejansko tudi poglavitni del bojne morale teh enot v času izgredov. Kot Nemci so občutili obvezo, da se Slovencem maščujejo za prizadejano materialno škodo, napravljeno na začetku demonstracij na imovini Nemcev v Ljubljani in dokažejo svojo nacionalno superiornost. Vse kaže, da razširjeno revanšistično razpoloženje med oddelki 27. pešpolka in nemškimi dragonci ni motilo ne štacijskega poveljstva ne komande 3. armadnega zbora ter so ga ocenjevali skoraj zagotovo kot del bojne morale, prepotrebne za udušitev demonstracij. V takem vzdušju je v delu oficirskega kadra v nedeljo 20. septembra dokončno dozorel naklep, da se zoper demonstrante ob ugodni priložnosti in na primernem mestu uporabi strelno orožje.

Odločitev tega štacijskega poveljstva ter deželnega predsedstva, da med enoto za vsak primer razdeli municijo, je samo omogočila, da se naklep tudi uresniči. Ali so poročnika Mayerja njegovi kolegi že vnaprej zavezali, da uresniči sprejeto odločitev ali pa je morda bil edini, ki si je upal orožje samovoljno uporabiti, je težko reči. Zdi pa se, da si je Mayer od vseh oficirjev edini upal iti do konca.

Mayer je torej ravnal mimo ukazov njemu nadarjenega štacijskega poveljstva in nikakor ne po naročilu deželne vlade, ki bi naj z uporabo orožja, kot smo menili doslej, ho-

tela zastrašiti izrednike in pospešiti ponovno vzpostavitev reda in miru v mestu.

Deželni predsednik na Kranjskem baron Schwarz¹⁴ je za potrebe notranjega ministrstva še 1. novembra 1908 pisal občirno poročilo o dogodkih 20. septembra v Ljubljani. V njem je posredno, a vendar dovolj jasno in sistematično zapisal vse za nasprotno vojaško stran obremenilne obtožbe, skrbno pa zamolčal nekatera tudi zanj in za državno oblast v deželi neprijetna obtožujoča dejstva. Za ponovno uporabo oboroženih sil pri zatiranju demonstracij tudi v nedeljo zvečer se je, kot je zapisal v tem poročilu, odločil šele potem, ko so plakativni pozivi župana Hribarja prebivalstvu, da preneha z demonstracijami, ostali brezuspešni ter mestna policija z žandarmarijo ni bila kos demonstrantom in jih prisiliti k spoštovanju reda in miru. Kategorično tudi zatrdi, da je bilo vodstvo nad zatiranjem demonstracij tako kot prejšnje dni tudi v nedeljo v rokah vladnega komisarja dr. Mathiasa.

V tem delu poročila notranjemu ministru deželni predsednik torej zamolči, da je moral že v nedeljo dopoldan popustiti nasproti vojaškemu pritisku ter privoliti v odstavitev župana Hribarja ter da je šele sedaj dejansko prešlo vodstvo nad zatiranjem demonstracij v roke vladnega uradnika, in drugič, da je uporaba vojaške asistencije za preprečevanje demonstracij v nedeljo zvečer bila vsiljena po vojaški oblasti in da je bila njena uporaba dejansko že dopoldne sklenjena stvar, brez ozira na objektivne okoliščine in potrebe zvečer.

V nadaljevanju svojega poročila deželni predsednik poudarja, da je vod poročnika Mayerja samovoljno in brez ukaza ter vednosti političnega uradnika zapustil njemu odrejeni prostor, pohitel na Prešernov trg ter »že pri odpiranju ljudske drhali v Miklošičevo cesto zaukazal nabiti puške«, nato se je ponovno na »lastno pest umaknil prek mostu in se s svojim vodom obrnil proti množici, ki je demonstrirala v Šolskem drevoredu«.

Politični uradnik naj bi komaj sedaj opazil samovoljno Mayerjevo akcijo in zaradi bojazni, da bi utegnili vojaštvo nepredvidljivo uporabiti strelno orožje, stekel proti Mayerjevemu vodu in spotoma kričal: »Stoj, gospod poročnik, stoj«, ker je baje hotel na vsak način preprečiti uporabo orožja, vendar mu to ni uspelo.

Nadaljevanje poročila je Schwarz sestavil tako, da je svojo sodbo o samovoljnem ravnanju vojaštva izrazil s povzemanjem stališč in trditev slovenske strani. Notranje ministrstvo je konec poročila cesarskega namestnika moglo tudi takole razumeti: poročnik

Mayer je orožje uporabil proti intencijam deželnega predsedstva. Predstavnik vlade dr. Mathias ga je celo na mestu samem z vso odločnostjo hotel odvrniti od nameravanega koraka, kar mu pa spričo oficirjeve arogance ni uspelo. Poročnik Mayer je dr. Mathiasu takoj po oddaji smrtonosnih strel celotno priznal, da se je za uporabo orožja odločil sam.

Svoje ravnanje je oficir utemeljeval s tem, da so na njegov vod demonstrantje metali kamenje. Od te svoje trditve ni odstopil ne v vojaškosodni preiskavi ne pri zaslišanju pred civilnim sodiščem v Ljubljani. Z enakim izgovorom so uporabo orožja utemeljevali tudi vojaki njegovega voda. Kljub takšnemu kategoričnemu zatrjevanju poročnika Mayerja, njegovega moštva ter vojaških oblasti baron Schwarz posredno opozarja notranje ministrstvo, da nikakor ne gre verjeti vojaški strani. Opozarja, da je treba postaviti vprašanje dopustnosti za uporabo orožja, ker so streljali dejansko že na bežečo množico in ker je čez nekaj časa bilo tudi dognano, da je kamenje padalo na vod poročnika Mayerja samo z levega brega čez Ljubljano. Spričo tega meni baron Schwartz, da poročnik Mayer ni imel nikakršne zakonske osnove za uporabo strelnega orožja in če bi ga hotel uporabiti, bi moral z vodom ponovno čez most na levi breg. Končno notranjemu ministru sugerira, da je Mayerjevo ravnanje treba okvalificirati kot »umor«.

Za razlago vzrokov takšnega ravnanja vojaških enot baron Schwarz posredno in previdno navaja upravičenost »številnih govoric o... slovenskosovražnem zadržanju in načrtno brezobzirnem postopanju vojaštva in zlasti pripadnikov 27. pehotnega regimenta...« Sam lahko k tem govoricam doda, da so se dejansko morale na tukajšnji pošti izključiti iz nadaljnjega prometa dopisnice, ki so jih pošiljali vojaki 27. pešpolka svojcem, ker so na njih poveljevali usodno uporabo orožja in »nadalje je točno, da je neki vojak 27. pešpolka po oddaji usodnega strela ploskal svojim vojnim tovarišem v znamenje pohvale«.

Baron Schwarz opozarja notranje ministrstvo, da naj morebitne »izpovedi, ki bi se utegnile uporabiti v interpelaciji o uporabi orožja« v državnem zboru, vzame povsem resno, ker ima slovenska stran »na razpolago priče, ki poznajo podrobnosti...« Zase pa pravi, »da je zbral vse tovrstne časopisne notice«, ki govorijo o ravnanju vojaštva »in jih dal na razpolago komandantom za morebitno uradno poslovanje« s svojimi enotami.

Kljub različnemu presojanju civilnih in vojaških oblasti v deželi o upravičenosti uporabe orožja pri vodu poročnika Mayerja v

poročilih¹⁵ svojim nadrejenim pa tako baron Schwarz kot felmaršal von Lang zatrjujeta najvišjim instancam na Dunaju, da je uporaba strelnega orožja pripeljala do pomirjenja oziroma celo do končanja demonstracij. Očitno je bil nadaljnji razvoj dogodkov za civilne in vojaške oblasti dovolj neprijeten in obremenjujoč, da bi mu bili pripravljeni v svojih poročilih posvečati znatnejšo (pozitivno) analitično pozornost.

Dejansko so strelji razburjenost med prebivalstvom še stopnjevali, kar so pokazali hudi neposredni spopadi med vojaštvom in prebivalstvom skozi vso noč. Poleg tega se je civilna oblast dovolj dobro zavedala, da je v scenarij bodočih dogodkov treba zraven sovražnega in na boj pripravljenega razpoloženja prebivalstva Ljubljane všteti tudi razrvana čustva slovenskih ljudi v deželi oziroma dejansko na celotnem slovenskem etničnem prostoru.

Obvladovanje položaja z uporabo neposredne represije bi v dani situaciji bilo možno samo s pritegnitvijo dodatnih številčno nikakor majhnih vojaških enot ter žandarmerije ne samo na Kranjskem...

Odrpito je ostajalo tudi vprašanje, kako se bodo na izredne razmere v slovenskih deželah odzvali Jugoslovani v Transilitaniji. Odgovor je državnim oblastem monarhije moral biti neprijetno jasen...

Naj se sliši še tako nenavadno, morda cinično, je takšen razvoj dogodkov po uporabi strelnega orožja *največ politične koristi vendarle prinesel vodstvu NNS*.

Črnogledost in skrb za svojo in strankino politično bodočnost od nedeljskega dopoldneva dalje se je po uporabi strelnega orožja pokazala odveč. Hribarjeva dopoldanska odstavitev od vodstva pri zatiranju demonstracij se je zvečer izkazala kot naročena, kajti Mayerjev umor jih sedaj spričo tega v očeh ljudstva ni v ničemer diskreditiral, kar bi se pa nedvomno dogodilo »brez dopoldanskega« za liberalce do večera nedvomno bolečega razpleta dogodkov.

Naslednje jutro je deželni predsednik Schwarz s privolitvijo notranjega ministristva županu Hribarju ponudil vodstvo pri pomirjanju prebivalstva. Hribar je ponujeno priložnost navzven sicer obotavljal, a v notranjosti zelo rad sprejel, pri priči pa je deželnemu predsedniku zastavil nekaj zelo neprijetnih pogojev, ki jih je baron Schwarz bil pripravljen sprejeti šele po dolgotrajnih in mučnih pogajanjih ob soglasju ustreznih državnih oblasti na Dunaju, kot se Ivan Hribar spominja v svojih spominih.

Nastali položaj je bil veliko bolj negotov, možnosti za uspešno pomiritev prebivalstva

manjše v primerjavi z nedeljskim dopoldnevom, zato bi morebitne zasluge za uspešno vzpostavitev reda in miru v Ljubljani bile znatnejše. S tako postavljenimi pogoji deželnemu predsedstvu se je župan Hribar hotel zavarovati pred ponovitvijo dogodka v nedeljskem dopoldnevu. Najpomembnejša Hribarjeva zahteva deželnemu predsedstvu, da se sploh loti urejanja položaja v Ljubljani, je bila, da mu državne oblasti v deželi prepustijo proste roke pri sprejemanju taktičnih odločitev pri uporabi enot žandarmerije in mestne policije, najpomembnejša ter za deželnega predsednika najneprijetnejša pa, da pri vojaški oblasti izposluje umik vojaških enot v kasarne z utemeljitvijo, da bi njihova navzočnost ljudstvo samo dražila.

Hribar se je zavestno odločil, da bo prva dva dneva vse do pričakovanega množičnega pogreba ustreljenih, ko je obstajala največja nevarnost recidive, akcijo pomirjanja naslonil predvsem na zmerno uporabo enot žandarmerije ter mestne policije, predvsem pa na skupine redarjev pod vodstvom »narodnega odbora«. *V narodni odbor so vstopile vse tri slovenske stranke, tudi JDS*, prav tako so vsa tri strankarska vodstva dala svoje ljudi za redarsko službo. Ivan Hribar je med drugim namreč menil, da mora socialnostrankarska sestava redarske službe biti odsev strukturiranosti demonstrantov. Samo v tem primeru je pričakovati, da »se bo ljudstvo tem redarjem popolnoma pokorilo«.

Dejstvo, da se je komanda 3. armadnega zbora morala ukloniti zahtevi civilne državne oblasti ter začasno umakniti svoje enote z ljubljanskih ulic, je bilo zanjo boleče in tudi ponižujoče. Feldmaršal Mattanovich je jedro svojega poročila z dne 10. oktobra iz Gorice posvetil prav pojasnjevanju vzrokov, ki so pripeljali državne civilne oblasti »v kronovini, ki spada pod komando korpusa«, *v podrejen položaj »nasproti slovenskim hujšakem«*.

Za civilno oblast meni, da že od vsega začetka demonstracij ni bila sposobna z odločno akcijo in predvidenimi sredstvi ohraniti v kronovini ugled države, v teh prizadevanjih je s svojo počasnostjo pri sprejemanju »na vsak način nezadostnih ukrepov« preprečevala tudi učinkovito »ravljanje vojske«. Sam se v poročilu sprašuje, kaj je vzrok za takšno obnašanje deželne vlade ter pri priči odgovarja, da ga dejansko ne gre iskati morda v »popolnem nepoznavanju obstoječih predpisov pri najbolj poklicanih organih vlade«, marveč celo huje, »v zavestnem in namernem delovanju«.

Posledica tega »je... pogodba, ki jo je deželno predsedstvo sklenilo z aranžerjem gi-

banja ... Ivanom Hribarjem..., s katero je župan dobil v roke vajeti vlade«. Sedaj je na žalost bil on tisti, »ki je sprejemal ukrepe, s katerimi bi se mir v mestu lahko že zdavnaj dosegel«, če bi bila deželna vlada, po Mattanovichevem mnenju, dovolj odločna in bi jih od »njega že prej energično zahtevala«. Zaradi vsega tega se je povsem neupravičeno ustvaril vtis, da je uspela pomiritev »dejansko poklon, sprejet iz rok vse-mogočnega župana«.

In na koncu svojega poročila feldmaršal Mattanovich v imenu komande 3. armadnega zbora iz Gradca, predlaga osrednjim oblastem na Dunaju, da dopustijo »v luči ukrepa, ki bo ponovno povrnil ugled države« v kronovini, »kazensko sodno preganjanje in kaznovanje neodgovornih hujskačev, ki so krivi za nemire«; nadalje podržavljenje mestne policije ter uvedbo komisariata v Ljubljani, kar Mattanovich v poročilu eksplicitno zahteva, med vrsticami pa dejansko predlaga podoben ukrep tudi za civilno državno oblast na Kranjskem, kajti obe upravi po njegovem predstavljata veliko »nevarnost za ohranitev miru, reda in varnosti ter za ugled države in oborožene sile...«¹⁶

OPOMBE

1. Metod Mikuž, Ljubljanski septembrski dogodki, Naši razgledi 20. september 1958; Janez Rotar, Septembrski dogodki leta 1908, Naši raz-

gledi 21. september 1968. — 2. Ivan Hribar, Moji spomini, prvi del, Ljubljana 1928, str. 340 Mestni arhiv ljubljanski; Hribarjevo pismo notranjemu ministru Bienertu 23. 9. 1908, fasc. 1323. — 3. Tedanje časopisje. — 4. Kriegsarchiv Wien, Unruhren in Leibach Schlussbericht Nr. 3270/1908. — 5. Mestni arhiv Ljubljanski, Zapisniki sej občinskega sveta 23. 9. 1908; Hribarjevo pismo notranjemu ministru Bienertu 23. 9. 1908, fasc. 1323. — 6. Kriegsarchiv Wien Nr. 2112/1908. — 7. Kriegsarchiv Wien Nr. 3270/1908. — 8. Kriegsarchiv Wien Nr. 2110/1908. — 9. Kriegsarchiv Wien Nr. 2112/1908. — 10. Kriegsarchiv Wien Nr. 2112/1908. — 11. Kriegsarchiv Wien Nr. 3270/1908. — 12. Kriegsarchiv Wien Nr. 3270/1908. — 13. Ivan Hribar, Moji spomini, prvi del, Ljubljana 1928, str. 346 Mestni arhiv ljubljanski, Hribarjevo pismo notranjemu ministru Bienertu 23. 9. 1908, fasc. 1323; Zdi se, da je bilo vse najpomembnejše gradivo mestne občine o septembrskih dogodkih med obema vojnama temeljito avtorizirano!!? Ohranjene so sicer policijske prijavnice ter nekaj policijskih poročil... Obilne korespondence med mestno oblastjo ter deželno vlado, kakor tudi z vojaško komando v Ljubljani, ki je nedvomno obstajala, pa ni nikjer več. Upamo lahko samo, da se bo v Arhivu Slovenije našel poseben konvolut, ki si ga je deželno predsedstvo še posebej skrbno sestavilo po koncu nemirov v deželi na prelomu 1908/09. Šele na podlagi tega gradiva bo mogoče opraviti temeljito analitično raziskovalno delo...! — 14. Kriegsarchiv Wien Nr. 2119/1908. — 15. Kriegsarchiv Wien Nr. 2110, 2112, 2119 in 3270/1908. — 16. Kriegsarchiv Wien Nr. 3270/1908.

RAZISKOVANJE VODNIH JAM NA SLOVENSKEM

Pregled od antike do danes

ANDREJ A. KRANJC

UVOD

Vodne jame imenujemo kraške jame, v katerih je voda v večjih količinah vsaj občasno. Lahko so brezna (navpična) ali jame (vodoravne) v ožjem smislu. Delimo jih glede na način vodnega toka: voda teče v ponorne jame in priteka iz izvirnih, vodokazne pa so tiste jame in brezna, v katerih dosežemo gladino »kraške talne vode«.

Voda je na krasu posebej dragocena in marsikje je v skalnati, izsušeni kraški pokrajini mogoče dobiti vodo le pod zemljo, v vodnih jamah. Arheologi so dokazali, da je človek že v najstarejših predzgodovinskih

časih obiskoval jame tudi prav zaradi vode. Tudi iz nekaterih naših vodnih jam (Postojnska, Škocjanske in Željske jame) imamo dokaze, da so jih obiskovali ljudje v predzgodovinskih časih, čeprav najbrž ne predvsem zaradi vode.

V antiki je bila gotovo znana večina naših večjih kraških izvirov, ponorov in vhodov v jame. Stara dela (Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini, Plinij Starejši, Strabon) omenjajo izvire Timave, Rižano, Hubelj-Vipavo, Ljubljano in Cerkniško jezero, žal pa neposredno ne govore o vodnih jamah (Arheološka najdišča Slovenije 1975).

Tudi iz srednjega veka nimamo zapisov o tem, da bi ljudje raziskovali vodne jame, pač pa dokazuje, da so vodne jame obiskovali, bodisi da so se vanje zatekali v nevarnosti (Željinske jame, Krška jama), hodili vanje po vodo (Podpeška jama) ali pa jih obiskovali zgolj iz radovednosti (Rov starih podpisov v Postojnski jami).

PRVI TISKANI ZAPISI O NAŠIH VODNIH JAMAH
(1551—1685)

Z novim vekom se ne odpro človeku le širša zemeljska obzorja, ampak se močno pospeši tudi razvoj znanosti in komunikacij, k čemur je močno pripomogla iznajdba tiskarskega stroja. Zanimanje za jame in še posebej za vodne jame je naraslo v zvezi z iskanjem dokazov za vesoljni potop in vprašanjem odtoka potopnih voda.

Prvi zapisi o naših podzemeljskih vodah in vodnih kraških pojavih so v zvezi s Cerknimskim jezerom. Najstarejši znani opis Cerkniskega jezera je tisti, ki ga je leta 1551 na Dunaju objavil Georg Wernher (Georgio Wernero) v knjigi »De admirandis Hungariae aquis hypomnematibus«. Na priloženi karti (sl. 1) je označenih več požiralnikov, imenovana pa sta Katl (Kotel) in Resheta (Rešeto). Presihanje jezera razlaga Wernher z domnevnim podzemeljskim jezerom v Javornikih in drugim pod dnom Cerkniskega polja. Jezeri imata številne povezave s pravim jezerom.

Philipp Cluver je kot prvi v delu »Italia antiqua« (Leyden 1623) izrecno omenil »veliko jamo s šumečo reko v votlem hribu pri Ljubljani« (Postojnska jama?, po Valvasorju bi bila to prej Jama pri Predjami). W. in I. Blaew sta izdala v Amsterdamu 1638 Novus atlas, ki omenja Notranjsko Reko in Škocjanske jame. V letih 1669—1674 je Anglež Edward Brown priobčil več prispevkov o Cerkniskem jezeru v »Philosophical Transactions«, kjer tudi podrobneje govori o požiralnikih, vodnem stanju in nanosih v požiralnikih ter celo o nastajanju novih požiralnikov — grezov.

1678 je v Amsterdamu izšlo delo jezuita in profesorja naravoslovja Atanacija Kircherja »Mundus subterraneus«, ki skuša med drugim razložiti tudi problem presihanja Cerkniskega jezera. Izdelal je teorijo o skritih gorskih zbiralnih jezercih, s sifonskimi povezavami med pravim jezerom in domnevnim jezerom pod njim. Vodne jame, ponikve in izviri naj bi bili površinski začetki oziroma konci teh nateg (sl. 2). Čeprav je za nas razlaga neprepičljiva, so se je nadaljnji opi-

sovalci Cerkniskega jezera oklepali še nad sto let.

Tudi Johann Ludwig Schönleben je v delu »Carniola antiqua et nova« (1680—81) opisoval Cerknisko jezero. Že Valvasor je menil, da je ta opis slab in nepravilen, je pa za nas zanimiv, ker omenja, da domačini obiskujejo tamkajšnje jame in da so okoličani raziskali podzemeljski tok Lokve (Jama pod Jamskim gradom pri Predjami) kar celo miljo daleč. Da je bila v tem času navada obiskovati naše jame precej razširjena, nam poleg naštetih skopih zapisov pričajo tudi sami podpisi iz jam in materialni ostanki. V Postojnski jami in Jami pod gradom zasledimo tudi domača imena obiskovalcev (Dietrich 1634, Rauver 1641, Zernik 1648). Že Valvasor (I, 525) piše, da je v Postojnski jami zasledil veliko podpisov z datumi, starimi 30—80 let. Med materialnimi ostanki bi omenil samo razne gradnje v jamah, kot je starejši grad v Jami ter cerkve oziroma oltarji (Sveta jama pri Socerbu, Landarska jama v Beneški Sloveniji).

VEDOŽELJNI POSAMEZNIKI PREUČUJEJO VODNE JAME

Z Valvasorjem se prične pri nas novo obdobje v raziskovanju jam. Do tega časa je bilo, kot je bilo povedano v prejšnjih odstavkih, nekaj vodnih jam objavljenih v tisku, vendar nihče izmed avtorjev najbrž jame, o kateri je pisal, ni videl niti od zunaj, kaj šele, da bi se spustil vanjo.

Johann Weikard (Janez Vajkard) Valvasor pa je bil drugačen, bil je nov tip učenjaka, ki hoče vse tudi sam videti in preizkusiti in ne prepisuje zgolj iz starejših knjig. To se je pokazalo tudi v zvezi z jamami, ki so ga še posebej zanimale. Čeprav verjame praznoverju svoje dobe in pozna »hudourne jame« in jame, v katerih žive čarovnice, je vseeno toliko radoveden in kritičen, da si hoče sam ogledati vsaj vhode v te jame in sam izprašati osebe, ki so »videle čarovnice«.

Prvi Valvasorjev podrobni opis Cerkniskega jezera, na podlagi katerega je postal član angleške Kraljeve družbe in v katerem opisuje tudi vodne jame, je izšel v Londonu 1687 pod naslovom »Izveček iz pisma, poslanega Kraljevi družbi s Kranjskega, od Johna Weicharda Valvasorja, Čl. Kralj. dr., ki je popoln in pravi opis čudovitega Cerkniskega jezera v tej deželi«.

O vodnih jamah največ izvemo iz njegove »Slave vojvodine Kranjske« (1689). V tem obsežnem delu omenja okoli 60 kraških jam z našega ozemlja, nad 30 kraških izvirov in ponikalnic ter več drugih kraških pojavov

(Cerkniško jezero kot celota, »podzemeljski jezери« pod Mokrcem in v Ribniški Veliki gori, itd.). Poleg jam omenja, deloma tudi podrobneje opisuje, še okoli 40 kraških vodnih pojavov, izvirov, ponikev, rek ponikalnic ter podzemeljskih jezer. Izbor je pisan, od velikih, največjih izvirov (Ljubljaniče, Timave) do drobnih studenčkov (Storžek pod Snežnikom). Samo na Cerkniškem polju poimensko navaja 8 površinskih tokov in 22 ponikev.

Valvasor je sam obiskal številne izmed jam, o katerih je pisal, vključno največje, kot so Postojnska, Planinska, Tkalca, Željnske jame. Spust po Raku pod Velikim naravnim mostom v Rakovem Škocjanu proti Tkalci jami z ribiškim čolnom, je bil za takratne čase gotovo pravi podvig. Najpomembnejši Valvasorjev speleološki prispevek je izdelava in objava načrta Podpeške jame, vodne jame v Dobropolju (sl. 3 in 4). To je drugi najstarejši znani tiskani načrt kake kraške jame na svetu in je izšel v »Savi« le šest let za prvim, v Angliji objavljenim načrtom neke angleške jame.

Valvasorjevo poznavanje vodnih razmer na našem krasu odseva predvsem tedanje ljudsko mišljenje in poznavanje, ki je bilo z modernimi raziskovalnimi metodami pogosto le še potrjeno (Kranjc 1982). Tako piše, da je Ljubljaniča tretji izvir iste reke (torej Pivke-Unice-Ljubljaniče), ponor Loškega potoka povezuje z izvirom Obrh na Cerkniškem polju, Temenico s Prečno in Reko z izviri Timave. Pač pa za poplave na kraških poljih in za delovanje kraških izvirov išče razlago v hipotetičnih podzemeljskih jezerih. Pri razlagi presihanja Cerkniškega jezera se opira na Kircherjevo delo, le da je vse skupaj še bolj zamotla, ker je sam poznal veliko več izvirov in ponikev, kot Kircher, in jih je moral ustrezno povezati in uskladiti njihovo delovanje.

Opisi naših kraških pojavov, predvsem pa »čudežnega« Cerkniškega jezera, so bili že tako številni, da je postalo med izobraženci splošno znano. Za te pojave se je pričel zanimati sam cesar Franc I. in poslal v naše kraje dvornega matematika J. A. Nagla, naj jih preišče. Nagel je bil na našem krasu 1748 in je prepotoval velik del dinarskega sveta ter preiskal precej jam, med njimi tudi vodne: Postojnsko, Planinsko, Jamo pod Jamskim gradom in Željnske jame pri Kočevju. Rokopis »Opis preiskav, napravljen po ukazu Njegovega ces. in kralj. Visočanstva Franca I., v vojvodini Kranjski ugotovljenih naravnih posebnosti« vsebuje tudi več jamskih načrtov. Poleg omenjene Podpeške jame, katere načrt je izšel v Valvasorjevi »Slavi«, izvirata prva načrta Postojnske in Željnskih jam od

Nagla (sl. 5). Žal je Naglovo delo ostalo v rokopisu in ni bilo toliko upoštevano, kot bi zaslužilo.

Še pred Naglovim obiskom se je lotil ponovnega podrobnega preiskovanja Cerkniškega jezera notranjski rojak, doma z gradu Kalca na Pivki, F. A. Steinberg, geodet in mehanik, rudar in slikar. Kot lastnik prista-ve (Marof) na Cerknici je tam prebil veliko prostega časa pa tudi več službenih let. Poleg Cerkniškega polja je preiskoval tudi Postojnsko jamo in Jamo pod gradom. Največ časa je posvetil kraškimi, še posebej vodnim pojavom na Cerkniškem jezeru. Sam je pregledoval, večkrat tudi meril vodne jame in požiralnike. Iz besedila in slik v njegovi knjigi »Izčrpno poročilo o Cerkniškem jezeru na Notranjskem« (1758) izvemo precej zanimivega o tem, kako so v takratnih časih cerkniški domačini obiskovali kraške jame. Spremembe v vodnem stanju jezera razlaga na enak način kot Kircher in Valvasor z namišljenimi podzemeljskimi jezeri in vmesnimi sifoni.

Baltazar Hacquet je v letih 1778—1789 izdal opis vojvodine Kranjske, Istre in deloma sosednjih dežel (*Oryctographia carniolica, oder physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istria und zum Teil der benachbarten Länder*) v štirih knjigah. Omenja in opisuje tudi več vodnih jam, ki jih je sam obiskal, Postojnsko, Jamo pod gradom, jame na Cerkniškem polju, v Rakovem Škocjanu in na Dobropolju. Hacquet je bil racionalističen razsvetljenec in dostikrat pobija vraževerje in pretiravanja predhodnikov. Tako pravi za Veliko dvorano v Postojnski jami, da je kamen z naravnega mostu padal do vode 7—9 sekund, ne pa nekaj očenašev, kot piše Valvasor. Za raziskovalca Postojnske jame ga štejemo predvsem zato, ker je prvi znani človek, ki je obiskal jamo skozi ponor Pivke ob izredni suši. Da so ga k temu napeljali »jamarski« nagibi, sam pove: »Ker še za nikogar ne vem, ki bi se bil upal tja noter, se mi je zdelo tem potrebneje, da jaz to storim«. Tudi Hacquet je zapisal, da je Ljubljaniča nadaljevanje Pivke in Unice in da teče Lokva v izvire Vipave.

Leta 1781 je izdal Tobija Gruber na Dunaju knjižico »Pisma hidrografske in fizikalne vsebine s Kranjskega«. Kakor polbrat Gabriel, graditelj Gruberjevega prekopa v Ljubljani, je bil tudi Tobija hidrotehnik. To je prva tiskana knjiga, ki govori predvsem o kraškem podzemlju in kraški hidrografiji. Gruberjev pogled na hidrografske značilnosti krasa se močno razlikuje od predhodnikov in posebnosti Cerkniškega jezera razlaga pravilno ter preprosto z dejstvom, da priteče na

polje več vode, kot jo zmorejo požiralniki pogoltniti (sl. 6). Je tudi prvi, ki v zvezi z vodostaji kraških rek povezuje padavine v celotnem zaledju in konkretno primerja s padavinami in med seboj vodostaje na Cerkniškem, Planinskem polju in Ljubljani.

Obiskal je in realistično opisal vrsto vodnih jam, največ v porečju Ljubljane. Podzemeljske vodne zveze, šele mnogo kasneje dokazane oziroma potrjene z barvanji, so mu jasne: cerkniške vode tečejo skozi Rakov Škocjan v Planinsko jamo, kjer se s podzemeljsko Pivko združijo v Unico. Unica prihaja na dan v izviri Ljubljane, le da se ji spotoma pridružijo še druge podzemeljske vode. Tudi za Lokvo se strinja, da prihaja na dan v Vipavi.

Nedvomno je bil Gruber prvi, ki je postavil vodne jame na tisto mesto, kamor sodijo v okviru kraške hidrografije. Koliko je vodne jame tudi sam raziskoval, je težko reči, vemo pa, da je nekatere obiskal precej daleč v notranjost, tako npr. Veliko Karlovice (Cerkniško polje) prav do Blatne dvorane.

Preučevanje človeške ribice ali močerila (*Proteus anguinus*), ki živi v podzemeljskih vodah, torej v veliki meri prav v vodnih jamah, je tudi v določeni meri vplivalo na poznavanje in raziskovanje teh jam. Prvi opis človeške ribice iz Lintverna pri Vrhniki, ki posredoval Valvasor, je »mladega zmaja«, za kar so ga imeli domačini, spoznal za »kuščarju podobnega podzemeljskega črva in mrčes, kakor se jih tu in tam tudi sicer nahaja« — in se, žal zanj ni več menil.

Neposredni znanstveni odkritelj človeške ribice je bil Scopoli, takrat bivajoč v Ljubljani. Kmetje iz okolice Stične so mu prinesli žive močerile, ki jih je bruhrnila voda iz jam. To novo odkrito kranjsko čudo je razposlal prijateljem in znancem, najbrž tudi Žigi Hohenwartu v Celovec. Pri tem je videl močerila Laurenti z Dunaja in 1768 objavil sicer slab opis in sliko te nove živali ter jo krstil za *Proteus anguinus*. Kratko, a značilno in strokovno je opisal močerila Scopoli 1772 v »Prirodnoznanstvem letopisu« (Annus historico naturalis), kar je prvi verodostojni popis te živali.

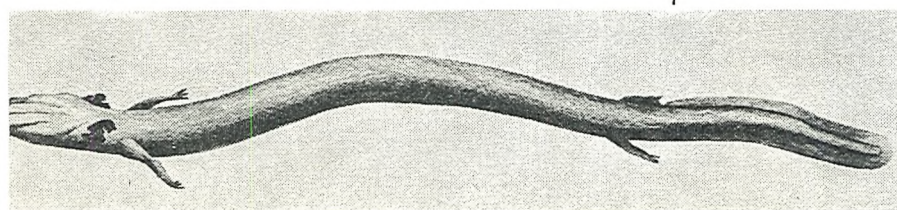
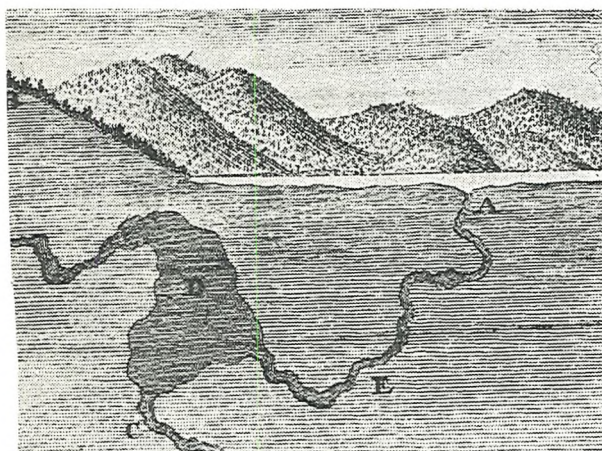
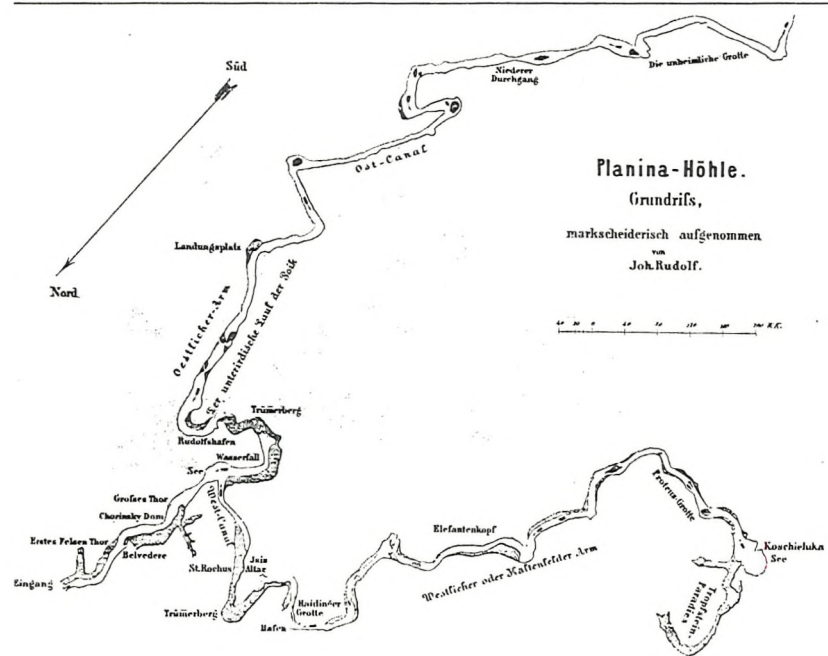
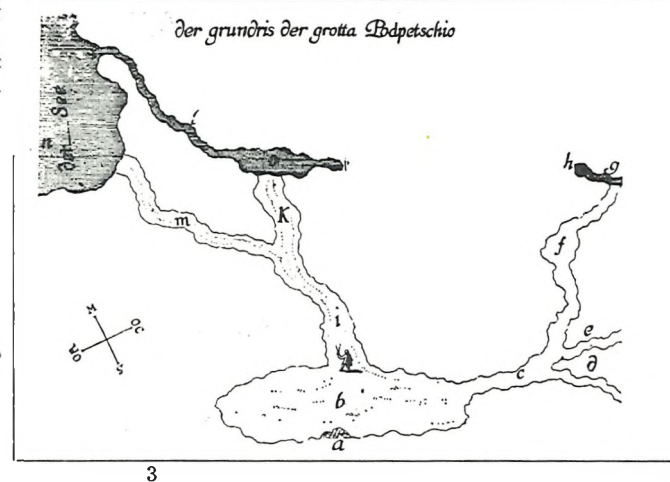
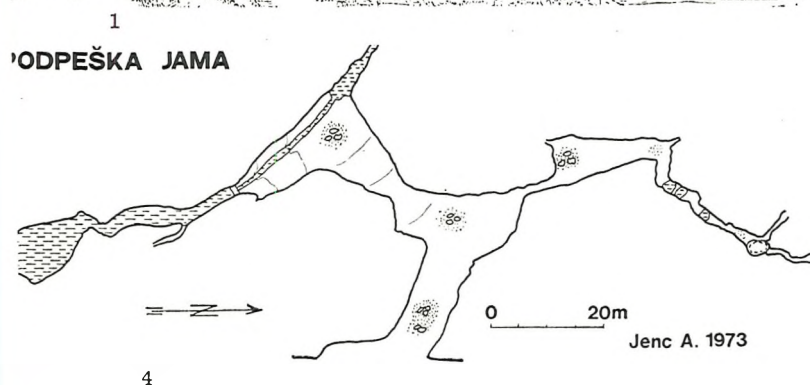
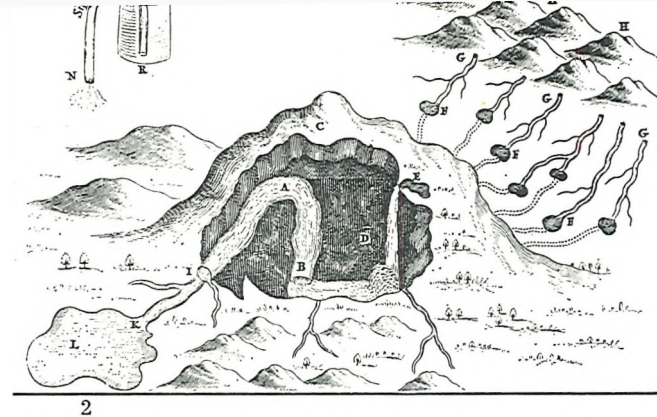
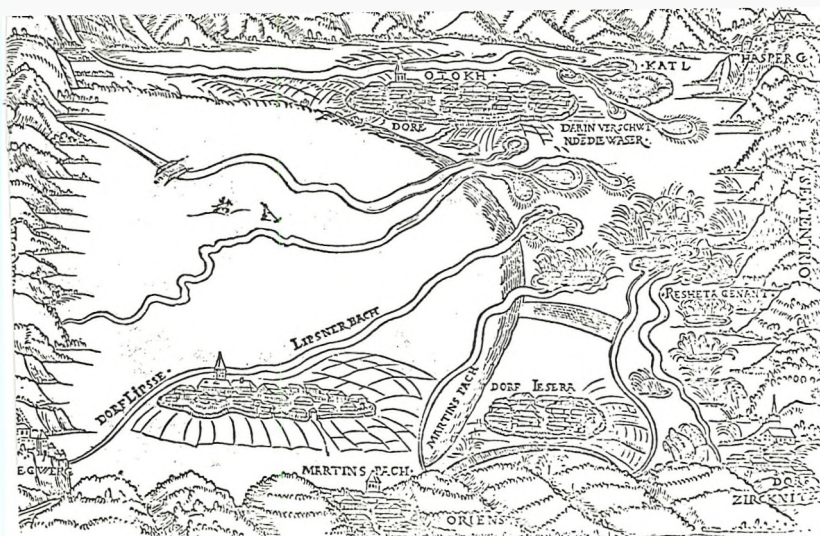
Konec 18. stol. je ponovno oživel zanimanje za močerila. Na novo ga je odkril Jeršinovič Löwengreif, prvi upravnik in blagajnik Postojnske jame, v Črni jami. Po Schreibersovi (1801) objavi študije o anatomiji močerila (sl. 7)* je ta naša jamska žival zaslovela kot redkokatera druga. Schreibers

je dal narediti posnetke iz voska po živem močerilu in jih razposlal po vseh večjih muzejih Evrope. Ta »vzorčni primerek« kot tudi številni drugi so prihajali v svet predvsem s posredovanjem barona Žige Zoisa, ki se je lotil preučevanja močerila 1795 in v njegovi korespondenci do 1807 je ta večkrat omenjan. Sam je imel v stanovanju dva akvarija z močerili. V Schönbrunnu pri Dunaju in na Štajerskem pa je dal nadvojvoda Ivan zgraditi umetne podzemeljske jame prav za gojenje človeških ribic. Naročila za žive ali mrtve primerke so prihajala celo iz Indije, Afrike in Južne Amerike. S preučevanjem in lovljenjem človeške ribice se je širilo tudi poznavanje naših vodnih jam in obenem poznavanje našega krása po svetu.

1. Ilustracija iz Wernherjevega dela »Spominski spis o čudovitih ogrskih vodah« (1551) prikazuje Cerkniško polje ob suši. Vidni so številni požiralniki, med njimi tudi Rešeto (Resheta) in Kotel (Katl)
2. Kircher v knjigi »Podzemeljski svet« (1678) razlaga polnjenje in praznjenje Cerkniškega jezera s pomočjo sifonskih nateg. H so Javorniki, G kraški izviri in F požiralniki v dnu polja. Sredi slike je podroben prikaz »podzemeljskega sifona«
3. Valvasorjev načrt (v tlorisu) Podpeške jame v Dobropolju. V grobem načrt kar dobro ustreza dejanskemu poteku rogov. 1685 je Valvasor v tej jami meril višino gladine jamskega jezera in bi bile to prve podzemeljske hidrografske meritve pri nas
4. Sodobni jamarski načrt (izdelala »Speleološka sekcija PDŽ« Ljubljana) iste jame, za primerjavo z Valvasorjevim
5. Nagel (1748) je izdelal tudi načrt Zeljskih jam pri Kočevju. To kaže, da so bile te, danes skoraj pozabljene jame, takrat kar pomembne in torej »kranjska znamenitost«. Drevesa, rastoča »sredi« jame, predstavljajo z rastlinstvom porasle udore
6. Gruberjev prikaz delovanja požiralnikov, bruhalnikov in estavel na Cerkniškem jezeru — prva pravilnejša razlaga mehanizma podzemeljskih voda (1781)
7. Človeška ribica je zaslovela po svetu predvsem na podlagi Schreibersovega prispevka »Zgodovinski in anatomski opis dvomljive dvoživke živali iz Nemčije, po Laurentiju imenovane *Proteus Anguinus*« (1801), opremljenega z odličnimi ilustracijami
8. Rudolfov načrt Planinske jame (Schmidl 1854). Za razliko od Gruberja je Schmidl napačno menil, da dovaja »Zahodni rokav« (danes Pivški) vode izpod Strmice, »Vzhodni« (današnji Rakov) pa Pivko iz Postojnske jame
9. Čeprav so bili lesení čolni, ki so jih tudi še uporabljali po jamah, navadno večji in trdnjši od napihljivih, se plovba z njimi, posebno po podzemeljskih brzičah, ni vedno srečno končala
10. V okviru »Društva za raziskovanje jam« sta se kot prva Slovenca potapljala v kraške vode brata Kušcer z doma izdelano potapljaško opremo — na sliki je eden izmed prvih potopov v izvire Ljubljane (1939)
11. Danes uporabljajo jamarji za večje vodne jame gumijaste oziroma plastične napihljive čolne raznih vrst in izvedb — najpomembnejše lastnosti takega čolna so še vedno trdnost, majhna teža in obseg zloženega čolna
12. Avtonomna potapljaška oprema, deloma posebej prirejena za kraške jame, omogoča današnjim potapljačem-jamarjem potapljanje v preko 100 m globoke sifone ter plavanje kilometre daleč po do stropa zalitih rovih

(Fotografije 1 do 9, 11, 12 J. Hajna, fotografija 10 F. Bar)

* Sliki Schreibersovega močerila in Wernherjevega Cerkniškega jezera mi je prijazno prekrbel dr. T. R. Shaw iz Anglije, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

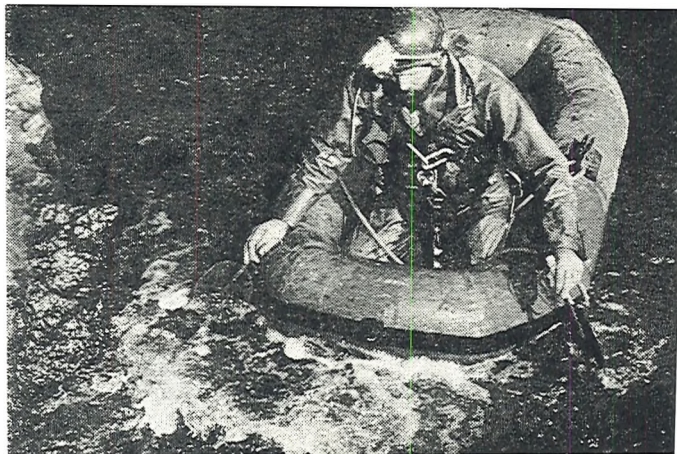
10

12

Iz takratne literature ne zvemo dosti o tem, kje so lovili močerile, še manj pa, kako so jih lovili. Znano je, da je bila na prelomu 18. in 19. stol. Črna jama (sklop Postojnske jame) eno glavnih nahajališč oziroma lovišč močerila.

Na podlagi jamarske tehnike tega časa lahko rečem, da še ni šlo za prave raziskave, temveč predvsem še vedno le za »obiskovanje« vodnih jam, do vode. Preko vode se v jamah načeloma niso podajali, izjema je dostop do jame oziroma do jamskega vhoda (Valvasorjev spust pod Velikim mostom v Rakovem Škocjanu). Zato tudi v opisih iz teh časov mnogokrat zasledimo globoka ali več streljajev široka podzemeljska jezera.

11

Obiskovalci govore o velikih podzemeljskih jezerih povsod, kjer jim slaba razsvetljava ni osvetila jamske stene ali brega onstran vode, pa čeprav morda le 5–10 m daleč. Izjemi sta bila znanilca nove dobe, Gruber in Hacquet.

Tudi drugod po svetu v tem času ne moremo govoriti o pravem raziskovanju vodnih jam, pač pa so iz tega časa prvi poizkusi premagati tudi vodne ovire. Tako je v Angliji neki zanesenjak skušal s prostim potopom (brez opreme) premagati kraški izvir — sifon. V nekaterih jamah so že pričeli z miniranjem, dostikrat prav zato, da bi povečali odtok vode iz jamskih rovov in bi tako lahko prodrli globlje v notranjost. Vendar tega niso delali iz »jamarskih«, pač pa iz rudarskih nabitov oziroma potreb.

19. STOL. — PRIČETEK PRAVEGA RAZISKOVANJA

Iz 18. stol. imamo že strokovne opise vodnih jam, Hacquetovi in Gruberjevi obiski so že raziskovalno usmerjeni, a o pravih raziskavah vodnih jam v modernem smislu lahko govorimo šele v tem stoletju.

V 19. stol. so se ljudje zanimali za vodne jame predvsem iz treh razlogov: iskanje virov pitne vode za oskrbo Trsta, raziskave v porečju Ljubljanice in deloma tudi na Dolenjskem v zvezi s preprečevanjem poplav na kraških poljih, in kot tretje, raziskovanje novih jam v zvezi z razvijajočim se jamskim turizmom. Ti trije motivi so predvsem okvir v grobem, povsod je treba upoštevati tudi osebne večkrat jamarsko-športne pobude, želje po dogodivščinah in predvsem po odkrivanju novega sveta, kamor še ni stopila človeška noga. Tako moramo gledati tudi na podvig hidravlika in gostilničarja v Vrdeli, Jožefa Eggenhöfnerja, ki je 1815 zaplaval po Reki v Škocjanske jame, v ponor pod Škocjanom, in prišel nazaj na površje skozi Malo dolino.

Vzporedno z rastjo Trsta so rasle tudi potrebe po vodi za mesto. Najbližja ustrežna voda je bila v kraških jamah v neposrednem zaledju. Iskanje najprimernejšega kraja ozi-

roma jame za zajetje vode so poverili Lindnerju in Svetini. Vodo sta iskala po dveh potih: po eni strani so skušali prodirati navzdol po Reki skozi Škocjanske jame (prvi poizkus Svetine 1839), po drugi strani pa so skušali poiskati podzemeljsko Reko na dnu globokih brezen na Krasu. Istočasno, kot Svetina Škocjanske jame, je Lindner raziskoval Labodnico — na njeno dno je 1841 prvi stopil domačin Luka Kralj. To brezno, ki se končuje v veliki dvorani, skozi katero teče podzemeljska Reka, je s 329 m globine zasedlo prvo mesto na svetu po globini.

Večjih jam v porečju Ljubljane so se najprej lotili domačini. Zörer (Cerar) je vodil raziskave Križne jame (1824—25), Kebe Karlovice na Cerknškem polju, Urbas pa Planinske jame. Vendar ni šlo toliko za prave raziskave, kot predvsem za poskuse, da bi prodrl čim dlje v podzemlje.

V 50. letih je prišel z Dunaja, najbrž na pobudo graditeljev Južne železnice, A. Schmidl, ki ga dostikrat imenujemo »očeta moderne speleologije«. Naziv si je pridobil predvsem na podlagi dela na slovenskem krasu. Naših jam se je lotil na sodoben način, ni mu bilo le do tega, da bi čim globlje prodrl v podzemlje, ampak da bi jame tudi res vsestransko raziskal in spoznal. Po njegovem naročilu je idrijski rojak I. Rudolf z ekipo idrijskih rudarjev izmeril 11 jam v skupni dolžini preko 19 km (sl. 8). Temeljnemu delu, napisanemu v nemščini, o naših jamah »Die Grotten...« (1854) je Schmidl priložil tudi opise jamske favne, flore in mineralov, izpod peres ustreznih strokovnjakov.

Velike poplave na notranjskih kraških poljih so vzpodbudile ministrstvo za kmetijstvo, da je izdalo nalog, naj se prouči kraška hidrografija in napravijo načrti, ki naj bi preprečili ali vsaj omilili poplave. Najprej so to nalogo poverili Dunajčanu F. Krausu, znamenemu speleologu, ustanovitelju dunajskega speleološkega društva (1879). Kraus je s pomočjo domačinov iz Planine in Postojne pričel zbirati hidrografske podatke ter pripravljati raziskave glavnih vodnih jam. Kmalu sta ga nasledila hidrotehnik V. Putick na notranjskem in V. Hráský na dolenskem krasu. Njune, predvsem še Putickove raziskave štejejo za »zlato dobo« odkrivanja in raziskovanja vodnih jam na notranjskem krasu. Putick ni samo odkrival, raziskoval in natančno meril, ampak tudi prodiral dalje s pomočjo odkopavanj in miniranja. Najbolj znane jame, raziskane, odkopane in meliorirane v zvezi s temi deli so Gradišnica, Planinska jama, Logarček, Lippertova (Najdena) jama, Golobina, Karlovica, Viršnica, Krška jama in Tentera.

Po ustanovitvi dunajskega speleološkega društva so tako po svetu kot tudi pri nas začela hitro nastajati podobna društva in organizacije. Leta 1883 Primorska sekcija DÖAV z Jamskim odsekom in Društvo tržaških alpinistov z Jamsko komisijo. Postojnski domačini, ki so sodelovali že s Krausom in kasneje s Putickom, so 1889 v Postojni ustanovili jamarski klub Antron — prvo slovensko in sploh slovansko jamarsko organizacijo. To leto štejemo kot pričetek organiziranega jamarstva na Slovenskem. Člani Antrona so deloma v sodelovanju s Putickom in znamenitim francoskim speleologom Martelom odkrili in raziskali največji del podzemeljske Pivke v sestavu Postojnske jame.

Leta 1893 je bilo ustanovljeno Slovensko planinsko društvo, katerega številne podružnice so se ukvarjale tudi z jamarstvom. Perko je v Trstu osnoval društvo Hades, jamarska skupina pa je nastala tudi v okviru reškega alpinističnega društva. In končno je bilo 1910 v Ljubljani ustanovljeno »Društvo za raziskovanje podzemskih jam«.

Tudi rezultati so se pokazali: 1893 je Marintisch z ekipo domačinov dosegel sklepni sifon v Škocjanskih jamah, v sistemu podzemeljske Pivke so Postojnci odkrivali nove vodne rove, ajdovsko-vipavska podružnica SPD je raziskovala izvirno jamo Hubelj. V okviru ljubljanskega DZRJ so ustanovili posebno hidrografsko skupino, ki jo je vodil ing. Pick in je tesno sodelovala s hidrografskim odsekom pri deželni vladi.

Jamarska tehnika je v tem času precej napredovala in vzporedno tudi tehnika prodiranja v vodne jame. Izključno vodnim jamam je bila namenjena posebna novost — zložljiv čoln, čeprav sicer jamarji uporabe navadnih čolnov v jamah še dolgo niso opustili (sl. 9). Med prvimi so bili Ložani, ki so »stesali poseben čoln« za raziskovanje Križne jame. Schmidlu je za raziskovanje Planinske jame mizar v Planini izdelal poseben lesen čoln, ki ga je bilo mogoče razstaviti. Eden prvih, ki je uporabljal v jamah platnen zložljiv čoln, pri nas za gotovo prvi, je bil Martel, ki je tak tip čolna priskrbel tudi postojnskim jamarjem.

MODERNA DOBA

Prva leta tega stoletja do I. vojne lahko pravzaprav štejemo še k 19. stol., kar se tiče jamarstva. Prelom stoletja v slovenskem jamarstvu ne pomeni nikakršne prelomnice, pač pa jo pomeni I. vojna.

Čeprav je bilo od ustanovitve do začetka vojne le nekaj let časa, so člani ljubljanskega društva opravili veliko raziskovalnega

dela. Čeprav so bili glede tehničnih sredstev bolj v zaostanku, po vodnih jamah so se prevažali s primitivnim splavom — pa so bili glede raziskovalnih metod toliko bolj napredni. V porečju Krke so ugotavljali podzemeljske vodne zveze s pomočjo barvanj, kot barvilo so uporabljali fluorescein in uranin, kar je bil prvi (1912) poizkus s takimi barvili na ozemlju današnje Slovenije. V letih 1912—13 je bilo ob sodelovanju že omenjene hidrografske skupine opravljenih 11 barvanj. Še malo pred tem so se Tržačani strokovno lotili Reke. Timeus je sledil vodo s pomočjo klor-litija, Salmoiraghi pa je dokazoval povezavo Reke in Timave s pomočjo sedimentoloških analiz.

Med obema vojnama so naše kraško podzemlje raziskovali z dveh strani — italijanski jamarji na okupiranem ozemlju in pretežno ljubljanski jamarji na ozemlju v okviru Jugoslavije. Posebno pozorno so z obeh strani preiskovali iz strateških namenov kraška ozemlja v bližini meje, v veliki meri prav vodne jame in druge kraške vodne vire. Ljubljanski jamarji so podrobno preiskovali svet med Planinskim poljem in Vrhniko, da bi prišli do podzemeljske Ljubljane, in pri tem odkrili Najdeno jamo. V Alpah so raziskali Govic in Turkovo brežno. 1929 so se lotili Loškega polja in Križne jame, ki so jo do 1935 v veliki meri preiskali in teodolitsko izmerili.

Kot zanimivost naj omenim, da so ljubljanski dijaki-osmošolci organizirali 1926 enotedensko raziskovanje Križne jame in kot prvi prodrli do 13. jezera s pomočjo 5 m dolgega (platnenega?) čolna. V jami so celo fotografirali in slike kar v jami razvijali — najbrž edinstven primer v zgodovini naše, morda celo svetovne jamske fotografije.

K raziskovanju vodnih jam je med obema vojnama veliko pripomogel gumijast čoln »Nada« (pridobljen 1929) za 6 oseb. V ta čas sodijo tudi prvi poizkusi potapljanj v naših jamah. Na eni strani so se tega lotili člani postojnskega »Speleološkega inštituta«, na drugi pa brata Kuščer. Ta dva sta se 1939 potapljala v izviri Ljubljane. Oprema je bila kaj preprosta: ročna avtomobilska črpalka s 15 m gumijaste cevi, gumirana obleka, maska in uteži (sl. 10). V izviru Malo Okence se je tako opremljen potapljač spustil 8 m globoko.

Za slovenski kras pod Italijo so leta 1919 do 1943 potekala v znamenju dokazovanja novih gospodarjev. V ta namen je bil med drugim ustanovljen tudi speleološki inštitut v Postojni. Člani inštituta in tržaški jamarji so bili v veliki večini Italijani, kar je le bilo vmes Slovencev, svoje narodnosti niso smeli

kazati. Iskali so povezave med Postojnsko jamo, na razne načine so tudi s površja skušali ugotavljati potek podzemeljskih vodnih novov. Na Krasu so še vedno iskali vire pitne vode za Trst — rezultat teh prizadevanj je obsežna monografija o Reki in Krasu, Il Timavo (1938).

Med NOB je jamarsko raziskovalno delo seveda zastalo, tudi z vidika vojaških operacij in organiziranja odpora vodne jame niso bile posebno pomembne, kvečjemu suhi deli (varni pred poplavo) velikih vodnih jam (partizanska tehnika in ljudsko sodišče v Jami pri Predjami). Gotovo so bile vodne jame marsikje zelo pomembne za žejne borce na brezvodnem krasu, vendar je za zdaj o tem zbranih še zelo malo podatkov.

Po osvoboditvi se je jamarstvo na Slovenskem močno razmahnilo, spet je postal slovenski tudi skoraj ves primorski kras. Raziskavam amaterskih speleologov so se priključili tudi člani strokovnih in vodnogospodarskih organizacij. K poznavanju vodnih jam je bistveno pripomogel razvoj jamarske tehnike, ki je bil včasih samostojen, včasih pa je šlo le za prenos novih metod v podzemlje. K večji mobilnosti jamarskih ekip so bistveno pripomogli močnejši in obenem lažji čolni, popolnoma nove dele podzemlja — stalno zalite vodne rove — pa je človek lahko prišel osvajati šele z iznajdbo avtonomnih dihalnih aparatov in neoprenskih oblek (sl. 12). Tako danes štejemo za jame tudi številne kraške izvire, ki so bili do nedavna le izviri z opombo »stalno zaliti — nedostopni«, saj je zdaj jamarjem omogočen dostop tudi v stalno zalite podzemeljske rove.

V novejšem času so bile dodatno ali podrobneje raziskane številne sicer že dolgo znane vodne jame (Logarček, Gradišnica), v nekaterih, do sedaj »suhih« jamah so jamarji prodrli do vodnih tokov (Najdena in Kačna jama), potapljači so povezali med seboj do sedaj ločene jame (Magdaleno in Črno jamo v Postojnskem sestavu) ali pa za sifoni odkrili obsežne nove dele (Tkalcova jama v Rakovem Škocjanu).

Lani je bilo, kot 5000. jama v Sloveniji, vneseno v Jamski kataster Divje jezero, kraški izvir pri Idriji. Do nedavna je bilo le kraški izvir, z napredkom tehnike raziskovanja vodnih jam pa smo ga uvrstili med jame, saj so v njem jamski potapljači prodrli 83 m globoko in okoli 200 m daleč pod zemljo, ves čas pod vodo. S podelitvijo okrogle številke 5000 se kaže tudi pomen, ki ga ima raziskovanje vodnih jam, in to skrajna oblika takega raziskovanja — jamsko potapljanje.

Trenutno je v Jamskem katastru registriranih z ozemlja Slovenije preko 5200 kraških

jam. Med njimi jih je skoraj 20 odstotkov (preko 900 jam) označenih kot vodna jama, to je jama, v kateri je vsaj občasno vodni tok. Vse naše največje jame so obenem vodne jame, od najglobljega Brezna pri gamsovi glavici (globina 763 m), do najdaljše, okoli 15 kilometrov dolge Postojnske jame.

Vendar je pomen vodnih jam v našem krasu še večji, kot pa bi jim pripadal le glede na njihovo število in velikost, in to prav zaradi vode. Voda je vedno bolj dragocena surovina v omejenih količinah, na krasu je teže dostopna in zato še dragocenejša, tako za oskrbo prebivalstva kot za industrijo in ima torej vodna jama s podzemeljsko reko čiste vode (žal je takih vedno manj) res velik pomen. Po drugi strani pa je kras, predvsem kraška voda, še posebej občutljiv za kakršnokoli onesnaženje, kar je še en razlog več, ki govori v prid pomenu, preučevanju in varovanju kraških vodnih jam.

LITERATURA

- Anonim, 1905: Raznoterosti. Planinski vestnik, 9/9, 164, Ljubljana. — Anonim, 1906: Podzemni tok Hublja. Planinski vestnik, 12/3, 52, Ljubljana. — Arheološka najdišča Slovenije, 1975. I—XII, 1—415, Ljubljana. — Blaeu, W. & I. Blaeu, 1638: Novus Atlas. Amsterdam. — Brown, E., 1669: An Account of the same dr. Brown Concerning an Un-common Lake, called the Zirchnitzer-Sea, in Carniola. Philosophical Transactions R. Soc., 54, 1083—1085, London. — Brown, E., 1674: Some Querries and Answers, relating to an Account given in Numb. 54 by Dr. Edw. Brown, of a strange Lake in Carniola, call'd the Zirchnitz-Sea... Philosophical Transactions R. Soc., 109, 194—197, London. — Cluver, Ph., 1623: Italia antiqua. 1—786, Leyden. — Grošelj, P., 1933: Kako so odkrili človeško ribico? Proteus, 1/1, 1—7, Ljubljana. — Gruber, T., 1781: Briefe hydrographischen und physikalischen Inhalts aus Krain. 1—159, Wien. — Habe, F. & A. Kranjc, 1981: Delež Slovencev v speleologiji. Zbornik za zgod. naravosl. in tehnike, 5—6, 1—93, Ljubljana. — Habič, P. & D. Novak, 1980: Prispevek slovenskih jamarjev k poznavanju kraških voda. Naše jame, 21 (1979), 31—38, Ljubljana. — Kidrič, F., 1929—38: Zgodovina slovenskega slovstva. I—LXXVIII, 1—724, Ljubljana. — Kircher, A., 1678: Mundus subterraneus. T. 1, 1—507, Amstelodami (3. izd.). — Korošec, B., 1967: Beseda, dve o Steinbergovem in drugih opisih Cerkniškega jezera. Kronika, 15/1, 11—22, Ljubljana. — Kranjc, A., 1980: Prispevek Slovencev v speleomorfologiji. Naše jame, 21 (1979), 13—17, Ljubljana. — Kranjc, A. A., 1982: Istoriske metode istraživanja kraških voda na Dolenjskom (Slovenija). Naš krš, 6, 12—13, 3—10, Sarajevo. — Kraus, F., 1894: Höhlenkunde. 1—308, Wien. — Marinitsch, M. J., 1896: La Kačna-jama (L'abime des serpents). Mémoires de la Soc. de Spéléol., 1/3, 67—84, Paris. — Müller, F., 1900: Kačna jama im Karst bei Divača. Zeitschr. d. DÖAV, 97—109. — Nagel, J. A., 1748: Beschreibung deren auf allerhöchsten Befehl Ihro Röm. kaiserlich königlichen Maytt. Francisci I untersuchten, in dem Herzogthume Crain befindlichen Seltenheiten der Natur. Nationalbibliothek, Handschrift Nr. 7854, Wien. — Perko, G. A., 1910: Zur oesterreichischen Karsthöhlenforschung. Separat, Deutsch. Rundsch. f. Geographie u. Statistik, 32. Jg., 1—22, Wien und Leipzig. — P(rezelj), M., 1927—28: Z dijaške ekspedicije (odlomki iz raziskovanja Križne jame pri Ložu). Mentor, 15, št. 3—10, Ljubljana. — Savnik, R., 1958, 1960: Iz zgodovine Postojnske jame, I in II. Kronika, 5, 3, 138—145, 6, 2, 99—110, Ljubljana. — Savnik, R., 1960: Hidrografsko zaledje Planinskega polja. Geografski vestnik, 32, 213—223, Ljubljana. — Schmidl, A., 1854: Die Grotten und Höhlen von Adelsberg, Lueg, Planina und Laas. Tafeln, Wien. — Schönleben, J. L., 1680—81: Carniola antiqua et nova, Apparatus Carn. ant. Rokopis, Narodni muzej, Ljubljana. — Steinberg, F. A., 1758: Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Krain gelegenen Czirknitzer-See. 1—235, Laybach. — Valvasor, J. W., 1687: An Extract of a Letter written to the Royal Society out of Carniola, being a full and accurate description of the wonderfull Lake of Zirknitz in that Country. Philosophical Transactions R. Soc., 191, 411—426, London. — Valvasor, J. W., 1689: Die Ehre des Hertzogthums Crain. I—IV, Laybach. — Wernher, G., 1551: De admirandis Hungariae aquis hypognemation. 20 ff, Aquila, Vienna.

PIONIRSKA PROGA

MARUŠA PLETERSKI

Pionirska proga v Ljubljani je bila zgrajena za zagrebško in beograjsko kot tretja te vrste v državi. Kasneje so jih zgradili še v Skopju, Sarajevu, Kruševcu, načrtovali pa so jih tudi v Mariboru, Boru, Nišu, Novem Sadu in Bitoli. Zamisel sama ni bila nova, k nam je prišla iz Sovjetske zveze, saj je bila tam prva pionirska železnica zgrajena v Tbilisiju že leta 1935.¹

Leto 1948, v katerem je zrasla ljubljanska pionirska železnica, je bilo kakor prejšnja povojna leta v znamenju socialistične obnove in graditve. To je bil čas, ko so bile materialne možnosti skromne, bilo pa je veliko delovne volje in pobude, zaživele so tudi dejavnosti, ki pred vojno niso imele možnosti razvoja. V primerjavi z drugimi je bila gradnja pionirske proge manjša akcija, imela pa je prav tako velik mobilizacijski odmev, saj so se frontovske organizacije in mladina množično odzvale.

S pionirsko progo so mladi dobili materialne pogoje za čimboljšo vzgojo. Tu so se pripravljali za življenje v socialistični družbi z aktivnim sodelovanjem pri delu, s spoznavanjem tehnike, točnosti in vestnosti pri delu in imeli hkrati zabavo in razvedrilo. Proga naj bi bila tudi zibelka novih kadrov za železniške poklice.

Za to, da bi proga stekla tudi v Sloveniji, se je zavzemala mladinska organizacija že leta 1947. Takrat sta bili v razpravi dve različici. Prva, ki je bila kmalu zavrnjena, je povezovala Lesce z Bledom s krožno vožnjo okrog blejskega jezera. Po drugi naj bi proga tekla v neposredni okolici Ljubljane ali okrog nje, ali pa iz središča mesta proti severu do bližnjih smučišč in kopališč. Dokončno varianto so določili mladinci, Mestni ljudski odbor, Urad za regulacijo Ljubljane in železničarji.² Strokovno plat gradnje proge in financiranje je prevzela Glavna direkcija eksploatacije železnic v Ljubljani (GDEŽ). Progo je v svoj gradbeni načrt za leto 1948 sprejel Plenum Osvobodilne fronte, ki je določil, da mora biti proga še v tem letu zgrajena. S tem je bila gradnja pionirske proge sprejeta v republiški plan akcij poleg drugih večjih v Ljubljani, kot so gradnja Dolenjske ceste, Dečjih jaslí, zgradb na Ambroževem trgu in drugih.³

NAČRTI

Že januarja 1948 je po večkratnih diskusijah na Glavnem odboru ljudske mladine

Slovenije v sodelovanju z železničarji in projektanti nastalo več variant. Po prvi so predvideli začetno postajo poleg načrtovane železniške postaje Vič in bi proga obšla Kožarje, tekla mimo državnega posestva na Bokalcu, nato ob potoku Šujici in bi imela končno postajo severno od Dobrove. Trasa bi bila dolga 5 km. Zaradi poplavnega območja Šujice ta možnost ni prišla v poštev. Naslednja varianta je tudi predvidevala začetek proge na Viču in bi potekala med Večno potjo in Glinščico do Mosteca, kjer bi bil preko dolinice potoka Mosteca viadukt, sledil bi mu predor. Tako bi proga dosegla Koseze in Zgornjo Šiško, kjer bi zavila proti zahodu, pred Podutikom pa bi zavila proti jugu. Končna postaja bi bila med potokom Glinščico in vasico Korenin. Dolga bi bila 7 km. Po pestrosti bi bila najbolj ustrezna, vendar je bila odklonjena zaradi večjih, tehnično težje izvedljivih objektov, ki so presegali materialne možnosti.

Po tretji varianti bi bila začetna postaja v Rožni dolini, od tu bi trasa potekala proti severozahodu, nad Brdom bi zavila proti jugozahodu ter bi pri Bokalcu sovpadla s prvo varianto in ji sledila do konca le-te v Dobrovi, od koder bi se nadaljevala do Stranske vasi in bi se pred Podutikom spuščala v serpentinah na Stražnji vrh, od tam pa v Podutik, kjer bi bila vmesna postaja. Nato bi zavila proti Kosezam in Zgornjo Šiško. Ta proga bi bila dolga 14 km in bi imela vlogo krožne proge, če bi v krog šteli še tramvaj iz Šiške v Ljubljano. Zavrnjena je bila zaradi prevelike dolžine in še nedodelanosti predloga.

Končno je bila zaradi materialnih možnosti sprejeta različica, po kateri je potekala proga z Viša v Podutik z vmesno postajo v Kosezah. Dolga bi bila 4 km. Sprejeli so jo zastopniki mladinske organizacije, železniške uprave in projektantske skupine. Tako so začeli z izdelavo glavnega projekta, ki pa je tudi zajemal več različic. Prediskutirano je bilo vprašanje, kje naj bo začetna postaja. Dostop do nje naj bi bil lahek in enostaven iz središča mesta, moralo je biti dovolj prostora za postajni plato in kurilnico. Prvotno zamisel, da bi ta postaja ležala v Tivoliju, so opustili. Ustrezala bi sicer značilnostim okolja in pogojem gradnje, vendar bi morali progo speljati po ulicah naseljene Rožne doline. Taka rešitev bi porušila obstoječo arhitektonsko skladnost, ne bi bilo požarnega varnostnega pasu, krivine bi bile preostre,

Načrt pionirske proge
(AŽGPI)

kar bi občutno zmanjšalo osnovno hitrost proge. Druga misel je bila začetno postajo čimbolj približati središču mesta. Začetna postaja bi bila ob Erjavčevi cesti in bi proga tekla ob obstoječi normalnotirni progi Ljubljana—Trst do Viča, kjer bi zavila proti severu. Pri reševanju problematike začetne postaje je imel tudi Glavni odbor ljudske mladine Slovenije svoj predlog. Proga bi se začela pred Čadom pod Rožnikom s pentljo, kjer naj bi bilo postajališče. Nato bi tekla ob Večni poti proti Viču. Tehnično bi predstavljala izvedba tega predloga velika zemeljska dela na geološko neugodnem terenu.

Tako je bila sprejeta lokacija začetne postaje na Viču, na odprtem prostoru. Pri tem so upoštevali, da bi bilo možno kasnejše podaljšanje v smeri proti središču mesta ali pa do načrtovane železniške postaje Vič. Trasa se je pričela na levem bregu Glinščice, nato je tekla v ožini med Glinščico in Večno potjo in je potekala v nadaljevanju preko travnikov in borovega gozda skoraj vzporedno z Večno potjo. Trasa se je najbolj približala Večni poti na mestu, kjer je v nivoju sekala Cesto na Brdo. Tod je bila predvidena čuvajnica z zapornicami. Trasa se je nadaljevala iz gozda na travnik, na katerem je v večjem loku zavila proti severozahodu, kjer je bila po vzpetnem vstopu v gozd vsekana

v sedlo med Malim Rakovnikom in Mostecom. Takoj ko je trasa zapustila usek, je zavila v majhnem loku na postajni plato postaje Koseze. Lokacija te postaje je bila izbrana zato, ker je najbolj ustrezala prometnim zahtevam in tehnično ni predstavljala večjega problema. Postaja je stala na visokem nasipu, tik za največjim usekom, nasproti Gustrojevih delavnic (danes Agrostroj) in bi ob morebitni razširitvi le-teh proga pridobila tudi gospodarski pomen.

Druga možnost za srednjo postajo je bila ta, da bi trasa zavila iz useka v ostrem ovinku levo ob Večni poti, kjer je bil prostor za postajni plato in bi bila nekako v središču načrtovanih telesnokulturnih naprav. Vendar bi izhod s postajnega platoja zahteval preostre ovinke ali pa postajni tir v loku, kar pa predpisi ne dovoljujejo. Proga bi morala tudi v nivoju križati cesto v Koseze. Tako ta varianta ni bila sprejeta.

Postajo v Kosezah je trasa zapustila v enakem loku, kot je prišla vanjo. Nato je potekala mimo opekarniških jam v Kosezah in dosegla odprt svet travnikov pod Mostecom, od koder se je približala podutiški cesti in ji sledila do končne postaje, ki je bila načrtovana na travniku pred vasjo Podutik. Proga naj bi se v prihodnosti podaljšala do Polhovega gradca. Ker pa so bili takrat v pri-

pravi načrti za obvozno progo Vič—Črnuče, in bi ta proga pravokotno sekala pionirsko progo, so se odločili, da začasno končno postajo postavijo pred križiščem z obvoznicco. Ob tem se je rodila tudi zamisel, da bi se proga odcepila od obstoječe trase pionirske proge tik za Kosezami in bi se končala vzporedno z novo obvozno progo. Ker načrti za obvozno progo V. kongresa še niso bili narejeni in njena trasa še ni bila točno določena, so to misel opustili, ker bi bila tako ovirana tudi gradnja pionirske proge.⁴

GRADNJA PIONIRSKE PROGE

Potem, ko so bili načrti že narejeni in je sneg toliko skopnel, da so bila mogoča prva dela, je mladina tehnične fakultete februarja in marca trasirala progo. Pred tem je bil narejen seznam zahtevanih zemljišč in so se z lastniki dogovorili za kasnejši odkup, ki pa se je zavlekel. Odločbe o razlastitvi so lastniki dobili šele maja 1949, ko so tudi določili meje. Mejnike so postavili novembra 1952. Nekaj pred tem so odškodnine izplačali. Prva prostovoljna delovna akcija je bila 7. marca 1948. V njej so sodelovali večinoma železničarji, ki so s sekanjem dreves in planiranjem začeli pripravljati teren za gradnjo. Teh akcij so se udeležili tudi člani OF mesta Ljubljane. Pripravljalna dela so tekla ves teden. Tako so mladinci delovne brigade Matije Maležiča ob svojem prihodu na že vidno traso lahko takoj pričeli z zemeljskimi deli.⁵

Slovesna otvoritev del na pionirski progi je bila 14. marca 1948, na dan mladinskih delovnih brigad. Pred okrašenim odrom se je zbralo okrog 4000 ljudi, med njimi predstavniki Mestnega ljudskega odbora, brigada Matije Maležiča, pionirski odredi. Potem ko je mladinska godba iz Šiške zaigrala državno himno, so zbranim spregovorili komendant mladinskih delovnih brigad na progi tov. Drago Seliger, predstavnik MLO in načelnik pionirjev o pomenu pionirske proge za najmlajše. Nato je mladinski pevski zbor zapel nekaj pesmi. Ko so v zemljo zasadili prvo simbolično lopato, so mladinci s pesmijo »Saj mlade so roke« pričeli z delom. Pridružili so se jim tudi frontovci.⁶

Rok za dograditev proge je bil kratek, pri gradnji so sodelovali frontovci, brigadirji iz vse Slovenije, železničarji, pionirji so se že pripravljali za bodoče poklice v tečajih, tako da je pionirska proga res zaživela. Delo na progi je spremljala mladinska organizacija, ki ji je bil takrat priključen tudi pionirski oddelek. Redno so o gradnji pionirske proge poročali vsi tedanji časopisi.

Brigadirjem mladinske delovne brigade Matije Maležiča, ki so se kmalu po prihodu na brigadni konferenci odločili, da ostanejo na progi, dokler ne bo zgrajena, so se sredi aprila pridružili tudi brigadirji mladinske delovne brigade Mihe Marinka. Za nekaj dni jim je priskočila na pomoč tudi brigada Štefana Kovača iz Murske Sobote.⁷

Brigadirji so vsak dan presegali normo, ki je bila določena za kvalificirane delavce gradbene stroke. Ko so odstranili rušo in pričeli z zemeljskimi deli, so dobili vagonete — gradbinske prekucnike s tirno širino 0,60 m za prevažanje izkopane zemlje, ki so jih v ta namen priredili v železniških delavnicah v Šiški. Na zgrajeni trasi so položili pomožno progo širine 0,60 m, ki so jo kasneje ob gradnji zgornjega ustroja podrli. Ko so dobili vagonete, so se brigadirji razdelili v skupine: ena je kopala in nalagala zemljo, druga jo je prevažala, tretja je zemljo zbijala v nasip. Konec aprila so bila razen največjega useka zemeljska dela v glavnem končana. Useka so se lotili tudi v nočnih prostovoljnih akcijah, ko so se mladinci ob razsvetljavi ognjev borili z ilovico. V brigadi je bila ustanovljena tudi posebna »leteča skupina«, ki je gradila propuste vzdolž proge. Sredi maja so začeli graditi tudi postajni poslopji in kurilnico in pripravljati material za gnojni ustroj. Sekciji za gradnjo pionirske proge je Železniški avtomobilski oddelek odstopil nekaj tovarnjakov za prevažanje gradbenega materiala iz zbirnega kanala »Litostroj« v glavno skladišče na pionirski progi, ki je bilo na Viču blizu začetne postaje, in pomožno skladišče, ki je bilo nekoliko pred končno postajo.⁸

Brigadi sta presegali normo tudi za 40 %, zadnje dni pa celo za 100 %, saj so se brigadirji zaobljubili, da bodo progo zgradili do dneva pionirjev — 8. junija.

V obeh taborih mladinskih delovnih brigad je bilo vedno delovno in veselo vzdušje. Tabor mladinske brigade Matije Maležiča je bil na mali planjavi ob Glinščici, približno tam, kjer je sedaj živalski vrt. Brigada Mihe Marinka pa se je utaborila v Kosezah. Dnevi so mladinkam in mladincem minevali pestro. Potem, ko je zjutraj zvok trobente naznanil začetek dneva, so po umivanju, jutranji telovadbi in zajtrku veselo odkorakali na delo. Delovni dan na progi je potekal do trinajste ure, marsikdaj so ga mladinci prostovoljno podaljšali. Popoldanske aktivnosti so bile raznovrstne, v brigadah je bilo dobro razvito kulturno, prosvetno in politično delo. Ustanovili so brigadno knjižnico, postavili so grafikon, ki je dnevno prikazoval opravljena dela. Brigadi sta imeli organizirane študijske in diskusijske krožke, spremljali so tekoče

Raztovarjanje vagona na postaji TV-15

zunanje in notranje politično dogajanje, poslušali so številna strokovna, politična in poljudna predavanja. Predavanja so ali pripravljali sami ali pa so povabili kot predavatelje člane Glavnega odbora ljudske mladine Slovenije in Mestnega ljudskega odbora. Pripravili so tudi več kulturnih prireditev, kjer so nastopali s svojim pevskim zborom, folklorno skupino in skeči. Zvečer so ob tabornem ognju zapeli, recitirali in se pogovarjali o opravljenem delu tistega dne in o delovnih akcijah brigad po Jugoslaviji. Obiskali so nekaj gledaliških in več kino predstav. Poleg urejanja stenčasa so pošiljali članke o pionirski progi časopisom. Rezultat kulturnega udejstvovanja je bila tudi knjiga »Pionirska proga«, ki sta jo uredila Albin Vajngerl in Matic Maležič, kjer so mladinke in mladinci objavili svoje literarne prispevke in slikovno gradivo. Ukvarjali so se tudi s športom. Uredili so igrišče za odbojko in nogomet, pripravili so tekme v odbojki, tekmovali so v metanju kopja, skoku v višino in daljavo, organizirali treniranje boksa in se vadili v streljanju. Priredili so dva izleta. Sodelovali so tudi v paradi 1. maja. V taboru so mladince obiskali pionirji in jim pripravili lep kulturni spored, drugič so jih obiskale žene, članice AFŽ.⁹

Čeprav so brigadirke in brigadirji presegali normo in se popolnoma predali gradnji, jim vendarle ne bi uspelo zgraditi proge do roka, če jim ne bi izdatno priskočili na pomoč frontovci. Ti so vsak dan prihajali na progo in pomagali pri vseh delih, posebno še pri gradnji zidanih objektov. Tu je vedno primanjkovalo zidarjev. Še posebej množično so se odzvali člani Osvobodilne fronte 21. marca, ko so po volitvah v okrajne ljudske

odbore odšli v organiziranih skupinah na udarniške akcije.¹⁰

Glavna direkcija eksploatacije železnic v Ljubljani je pionirsko progo sprejela v svoj finančni program, gradnjo pa je prevzela V. sekcija gradbenega podjetja v sklopu GDEŽ. Direkcija železnic je poslala na progo tudi 20 stalnih delavcev, med njimi šefa gradnje, nadzornike proge, ki so delali kot mladinski skupinovodje in nekaj tehnikov, tako da so mladinci in frontovci gradili progo po navodilih strokovnjakov — železničarjev. Občasno, kadar so posamezna dela na progi to zahtevala, je na progo prišlo več železničarjev. Prav tako so železničarji sami izvedli tehnično zahtevna, specializirana dela. Napeljali so telefon in telegraf po navodilih TT direkcije in uredili signalnovarnostne naprave, ki so jih postavili delavci sekcije za zvezo in varnostne naprave v Ljubljani v prostovoljnih urah.¹¹

Tudi pionirji so se vestno pripravljali na prevzem pionirske proge. Februarja in marca je Mestni odbor ljudske mladine Slovenije skupno z GDEŽ pripravil nedeljske tečaje na takratni klasični gimnaziji (danes OŠ Prežihov Voranc). Pionirji so se na tečaje prijavili po šolah, kjer so dobili tudi prve informacije. Odziv pionirjev je bil večji kot so pričakovali, saj se je namesto predvidenih 290 prijavilo 340 pionirjev in pionirk iz vseh koncev Ljubljane. Sprejeti so bili le tisti, ki so imeli ob polletju odličen, v najslabšem primeru pravdober uspeh in so bili stari od 10 do 15 let. Železničarji so pripravili 10 tečajev, razdeljenih po strokah. Vsak tečaj je imel svoj učni načrt, ki je obsegal 8 do 14 predavanj. Pionirska proga ni zahtevala prav vsega znanja kot normalne železni-

ce, vendar so morali pionirji spoznati vso osnovno problematiko vodenja železniškega prometa, glavne pravilnike železniške službe, temeljne člene iz tehničnih predpisov, signalni pravilnik, učili so se uporabljati grafikone voznega reda, spoznavali so vse vrste vlakov, njihovo odpravo in sprejem, promet na progah, vodenje in značilnosti lokomotive, naučili so se telegrafirati in še mnogo drugega. Poleg tega so spoznali obrise organizacije železnic, geografijo železniških prog v Sloveniji, razvoj železnic. Hodili so tudi na železniško postajo, kjer so se seznanjali z delom v praksi. Po končanem tečaju so pred izpitno komisijo dokazali svoje teoretično znanje. Nato so imeli tudi praktični del izpita. Strojevodje so ta del izpita opravljali na lokomotivah, ki so vozile v rednem prometu (npr. vožnja Ljubljana—Zagreb). Tečaje je do otvoritve končalo 50 brzojavcev, 25 potniških blagajnikov, 24 vlakovnih odpravnikov, 40 strojvodij in kurjačev, 15 vozovnih preglednikov, 15 zaviračev, kretnikov in premikačev, 12 progovnih čuvajev, 16 vlakovodij, 35 desetarjev in nadzornikov proge. Tedaj so dobili tudi prave železničarske uniforme.¹²

ELEMENTI IN ZNAČILNOSTI PROGE

Proga je bila dolga 3,819 km, bila je ozkotirna, širine 0,76 m. Za to širino tirov (v Zagrebu in Beogradu je bila proga široka 0,60 m) so se odločili zato, ker je bilo lažje dobiti vozila in tirni material te vrste in ker so v Sloveniji takrat obratovale tudi ozkotirnice večinoma te širine.

Predpisi za ozkotirne proge dopuščajo ostrejšo krivine in večje vzpone kot so dopustni za normalnotirne proge. Pri gradnji pionirske proge pa niti prvi niti drugi niso bili preseženi, tako je proga povsem ustrezala predpisom za ozkotirnice, le dolžina postajnih tirov je bila krajša od predpisane, vendar dovolj dolga za kratko garnituro. Osnovna hitrost je bila predvidena 6,94 m/s (25 km/h), imeli pa so možnost povečanja do 8,89 m/s (32 km/h), ker so elementi trase to dopuščali.

Teren po katerem je tekla trasa je bil nizek, rahlo valovit, brez večjih hribov. Pri izbiri nivelete so upoštevali čimbolj enakomerne naklone. Le-ti niso presegli 10 ‰, razen na odseku med postajama Koseze in Podutik, kjer je naklon v dolžini 358,5 m znašal 12 ‰. Najvišja točka je bila v km 2,098 310,58 m nad morjem. Do tu se je nivaleta vzpenjala, do konca proge pa je padala. Proga je tekla deloma v usekih, deloma na nasipih. Na vsej progi so bili poleg več manjših trije večji useki in trije večji nasipi. Izkopani material iz usekov so pora-

bili za bližnje nasipe, tako da je bil transport razmeroma enostaven in je bil ves izkopani material uporabljen.

Traso so po vsej dolžini spremljali manjši potoki, tla so bila popolnoma ilovnata, za vodo nepropustna, zato je bilo potrebno vzdolž vse proge odvajati površinsko vodo s sistemom odvodnih kanalov in propustov, regulacijo potoka Mosteca in celo s prestavitvijo potoka Pržanca. Vodo so odvajali izkopani jarki vzdolž proge, ki so bili ob ukopu obojestranski, pri nasipih pa na strani hriba. Na najnižjih točkah so bili narejeni propusti.

Na celi dolžini trase pionirske proge je bilo osem cestnih prehodov v nivoju. Križanja so bila s cestami II. reda in z gozdnimi potmi, tako da ni bilo treba graditi zapornic s čuvajnicami, ampak so bili prehodi zavarovani samo z opozorilnimi znaki. Edino pri križanju proge s Cesto na Brdo so postavili zapornice, za katere je skrbel čuvaj, kajti tod je bil cestni promet gostejši, še vedno pa ne toliko, da bi bilo upravičeno zgraditi podvoz. Na cestnih prehodih so na progo vgradili tudi vodilne tirnice.

Spodnji ustroj, to je planum, je bil širok 3,20 m, nanj je bila položena gramozna greda široka 1,90 m in visoka 25 cm. Za to so porabili na celi progi s postajnimi in kurilniškimi tiri 3600 m³ nepresejanega jamskega gramozu. Pragovi so bili položeni v razdalji 80 cm. Deloma so bili novi, hrastovi. Ker jih je primanjkovalo, so si pomagali tako, da so stare pragove z normalnotirne proge odžagali na 1,60 m, kot je to določeno za te vrste ozkotirnice. V sili so uporabili tudi nekaj mehkih pragov, ki so jih naredili kar ob progi iz posekanih iglavcev, vendar so jih morali še pred otvoritvijo zamenjati.

Tirnice so dobili tako kot vozila iz Bosne in Hercegovine. Od km 0,0 do 3,2 so bile oblike XXIV, od km 3,2 do konca proge in na stranskem in kurilniškem tiru na Viču pa je bil madžarski sistem I. Tirnice so bile pritrjene na pragove z žebli, delno na podložnih ploščah, delno brez. Stiki tirnic so bili pritrjeni s po dvema spojnima vijakoma in so bili v premi vzporedni, v lokih pa je bil menjalni stik. Kretnice na postajah so bile oblike XXX in IVa za lokalno postavljanje.

Na progi so bile tri postaje, vse na njeni desni strani. V km 0,93 je bila postaja TV-15 na Viču, v km 2,75 je bila postaja Jelenov žleb v Kosezah, na koncu proge v km 3,80 pa postaja Trnovski gozd v Podutiku. Poimenovali so jih po pomembnih krajih iz NOB. Začetna postaja TV-15 je imela poleg glavnega prevoznega tira še stranski tir, oba koristne dolžine 90 m, in kurilniški tir, ki je od ločnice odcepne kretnice do konca v ku-

rilniški lopi meril 122 m. Postaja je bila zavarovana z uvoznim signalom A in predsignalom PsA. Enoročni uvozni signal je stal 106 m pred uvozno kretnico. Kazal je uvoze za tir 1 in 2. Predsignal je stal 400 m pred uvoznim signalom. Postajno poslopje je bilo zidano, s pokritim peronom. V pritličju je bila velika avla, prometna pisarna, blagajna. V gornjem nadstropju sta bili 2 sobi in velik predprostor. Nasproti postajnega poslopja so sezidali tudi kurilnico, kjer je bila shranjena lokomotiva. Kurilnica je bila dolga 14,5 m, ravno toliko, da je bila lokomotiva pod streho, in je imela dva vzporedna tira. En tir je imel 12,5 m dolg čistilni jašek. Zraven kurilnice je bila deponija za premog in star napajalnik tipa Spitzner, ki je bil najpogostejši na naših progah. V kurilniški delavnici Ljubljana Šiška so ga dopolnili z manjkajočimi deli in obnovili.

Postaja Jelenov žleb je bila tudi zidana in je imela pokrit peron, vendar je bila manjša od razporedne postaje TV-15. Zavarovana je bila iz smeri Trnovski gozd z uvoznim signalom A, ki je stal 180 m pred mišljeno uvozno kretnico, in predsignalom PsA, ki je bil oddaljen 400 m od uvoznega signala. Teh dveh signalov niso postavljali, ker drugi prevozni tir ni bil zgrajen, zato so ravnali, kot da je signal pokvarjen. Kljub temu, da je bil en sam prevozni tir in en odstavni tir, je bil Jelenov žleb postaja in ne postajališče. Iz smeri TV-15 je stal uvozni signal B 100 m pred uvozno kretnico in je imel predsignal PsB v razdalji 400 m pred uvoznim signalom. Postavljalna naprava za signale je stala pred prometnim uradom, tako kot na ostalih dveh postajah.

Postajno poslopje Trnovski gozd je bilo zgrajeno kot začasno, zato je bilo majhno, leseno. Postaja je imela dva tira s po 149,9 m, in s koristno dolžino po 90 m. Zavarovana je bila z uvoznim signalom A, ki je stal 100 m pred uvozno kretnico, njegov predsignal PsA pa je bil 400 m pred njim.

Vse tri postaje so bile med seboj povezane s čuvajniškim telefonskim vodom, ki je bil na postaji Jelenov žleb deljen na dva odseka in sicer TV-15—Jelenov žleb in Jelenov žleb—Trnovski gozd. Druga povezava je bila z obratnim telefonskim vodom, na katerega so bile vzporedno priključene vse tri postaje in posredovalnica (telefonska centrala) Glavne direkcije za eksploatacijo železnic. Tretja povezava je bila brzojavna, zanjo je bil uporabljen obratni telefonski vod. Brzojavni klicni znaki so bili: TV, J, T. Poleg tega je bila postaja TV-15 razporedna postaja za obe smeri in je objavljala promet vlakov. Zaradi nadzora točnosti ur je oddala tudi znak pol-

dan po svoji uri, ki jo je ob 11.30 primerjala z uro GDEŽ. Postaje so morale dovoljenje za odpravo vlaka zahtevati brzojavno ali tele-

Izračunan čas vožnje TV-15—Trnovski fonično in tako dati tudi odjavo vlaka.

gozd je bil 24 minut s 5 minutnim postankom v Jelenovem žlebu. Izračunan je bil glede na osnovno hitrost 6,94 m/s (25 km/h) v premi (to je na ravnem delu proge) ob upoštevanju krivin in posameznih vzponov.¹⁴

VOZILA

Vozni park je bil sestavljen iz parne lokomotive JDŽ 178—003, pet stiriosnih Cas vagonov in enega štiriosnega službeno-poštnega DFa vagona.

Lokomotivo, ki so jo dobili od sarajevske železniške direkcije, kjer je vozila na ozkotirnih progah BiH, so obnovili v Delavnici državnih železnic Ljubljana—Šiška. Ker je bila lokomotiva kot šolska precej zahtevna in je imela svoje posebnosti in razgibano življenjsko pot, si jo pobliže oglejmo. Lokomotivo so zgradili v tovarni Krauss v Linzu tem letu so prišle tri take lokomotive na pod tovarniško številko 3155 leta 1895. V Bosansko-hercegovaške državne železnice.¹⁵ Ta lokomotiva je dobila oznako BHStB IIa 4-103 (Bosnisch-Herzegowinische Staatsbahnen). Pri poskusnih vožnjah so se lokomotive te vrste dobro obnesle. Konec prve svetovne vojne jo je prevzela Kraljevina SHS. Do leta 1933 je še obdržala staro oznako, takrat pa je dobila novo številko JDŽ 178-003 in jo je obdržala do konca.¹⁶ Lokomotiva je bila popolnoma nove konstrukcije in se je naslanjala na konstrukcijske izkušnje radialne lokomotive BHStB IIIa 4 (kasneje JDŽ serija 189). Pri tej lokomotivi je prvič prišlo do vgradnje zveznega parnega stroja v ozkotirno lokomotivo. Para je namreč pritekala najprej v manjši jakotlačni valj premera 290 mm, tu je ekspandirala deloma, nato pa je odhajala v večji nizkotlačni valj premera 430 mm in je ekspandirala do konca. Gib bata je bil 450 mm. Lokomotive te vrste so bile po vsej verjetnosti prve ozkotirne parne lokomotive z zveznim (compound) parnim strojem na svetu. Lokomotiva je imela nizkoležeč kotel, ki je proizvajal nasičeno paro. Ležal je na zunanjem okviru, v katerega so bile uležajene 2 tekalni in 2 pogonski osi. Pogonska kolesa niso imela sledilnih vencev, bila so širša kot navadno (180 mm) in močno konično postružena. Prednja in zadnja tekalna os sta bili gibljivo vpeti in med seboj povezani s Kloseevim mehanizmom za radialno nastavljanje osi. Mehanizem nastavljanja osi je bil spojen z zalogovnikom, ki je s svojim

odmikanjem od vzdolžne osi lokomotive vplival na mehanizacijo za nastavljanje osi glede na krivino proge. Zalogovnik je bil kot vplivni element za nastavljanje osi tu prvič uporabljen. Lokomotiva je lahko dosegala hitrosti 1,4 m/s (50 km/h). Valji so bili nameščeni znotraj lokomotivskega okvira in so poganjali prvo, kolenčasto os. Spojno drogovje je bilo montirano na Hallovih ročicah. Krmilni mehanizem je bil Allanov in je premikal školjkaste razvodnike. Lokomotiva je imela vakuumsko Hardy in ročno zavoro.¹⁷

Ko je lokomotiva JDŽ 178-003 pomladi 1948 prispela v železniške delavnice Ljubljana Šiška, so jo tu začeli 22. marca obnavljati in so s prostovoljnim delom naredili 4410 ur. Večino delov so popravili ali zamenjali z novimi in jo priredili za obratovanje na pionirski progi.¹⁸ Lokomotivi so dodali tlačno zavoro Knorr, na vrhu kotla so ji montirali rezervoar za stisnjen zrak, tlačno črpalko pa na desno stran kotla ob dimnico. Kotel so opremili z varnostnimi ventili tipa Coale in zaprli kabino z zadnje strani s posebno steno. Tudi zalogovnik so predelali tako, da so mu zvišali stranice in omogočili nalaganje večjih količin premoga. Na dimnična vrata so pritrdili rdečo zvezdo. Za dimnikom so montirali posebno pločevino, ki je usmerjala tok zraka za dimnikom in dvigala dim. Ob dimniku so montirali poseben nosilec in nanj pritrdili elektrodinamo za proizvodnjo električnega toka za osvetlitev vlaka. Lokomotivo so pobarvali modro, kolesne zvezde in obhodna mostička so bili rdeči. Po nesreči, ki se je leta 1949 zgodila na ovinku za Jelenovim žlebom, ko je lokomotiva iztirila, se nagnila in poškodovala, so jo v železniških delavnicah Ljubljana Šiška popravili in pobarvali črno.

Vagone, ki so dobili oznake Cas 200, Cas 201, Cas 202, Cas 203, Cas 204 in DF 250, so obnovili v oddelku potniških vozov Delavnic državnih železnic v Mariboru. Delavci so se 6. aprila obvezali, da bodo vagoni obnovljeni do otvoritve proge. Ogrodje so prilagodili turističnim namenom. Vgradili so dodatna okna zato, da je bila notranjost čimbolj svetla in razgled neoviran. Tako je bil zgornji del, razen ogrodja in strehe, ves zastekljen. Vagoni so bili med seboj povezani s prehodnimi mehovi, ki so omogočali popolnoma varen prehod. Skupna teža garniture je bila 80 ton. Notranje stene vagonov so bile obdane z lesenitom naravne barve, strop je bil bel, klopi lesene. V vagonih je bilo 232 sedežev III. razreda. Razsvetljava je bila električna, kurjava parna, zavore jakotlačne Knorr. Na vratih vagonov so bile nameščene varnostne ključavnice, ki jih je z notranje strani lahko odprl samo sprevodnik s poseb-

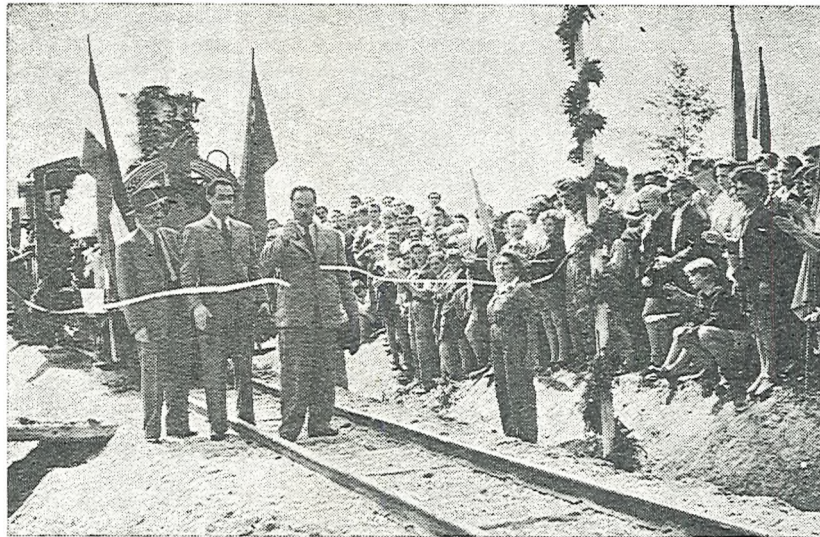
nim ključem. Vodna instalacija je bila opremljena z 90 litrskimi rezervoarji. Vagoni so bili pobarvani z živo rdečo barvo, le strehe so bile bele, beli sta bili tudi bočni črti, ki sta potekali vzdolž cele garniture.¹⁹

OTVORITEV

S svečanega mitinga so brigadirji 8. junija 1948 poslali pionirjem pismo: »Vaša proga je zgrajena.« Na dan dograditve proge je štab MDB pionirske proge izdal odlok, s katerim je proglasil brigado Matije Maležiča za 3-krat udarno in 2-krat pohvaljeno, brigado Mihe Marinka za 2-krat udarno in 3-krat pohvaljeno, 105 brigadirjev je bilo proglašanih za udarnike, 4 za dvakratne udarnike, 112 brigadirjev je bilo pohvaljenih. Do otvoritve pionirske proge, ki je bila določena na nedeljo 13. junija, so se mladinke in mladinci delovnih brigad prostovoljno odločili, da ostanejo na progi in pomagajo frontovcem pri zidavi postaj TV-15, Jelenov žleb in čuvajnice.²⁰

Progo so komisijsko pregledali 10. junija 1948 predstavniki GDEŽ, inšpektorja Ministrstva za delo in MLO, navzoč je bil tudi ing. Jože Berčič, vodja gradnje pionirske proge. Pregledali so celotno progo in ugotovili stanje ter določili, kaj je treba do otvoritve še popraviti. Določili so tudi, da morajo do otvoritve vsak dan z lokomotivo prevoziti progo, da se podlaga stlači in utrdi in da je treba vsak dan progo obhoditi in pregledati. Usek v km 2,2 je bilo treba posebej opazovati, ker pobočje še ni bilo dovolj odkopano, v slabem vremenu pa postaviti stalno stražo. Ugotovili so nekaj pomanjkljivosti, ki jih je bilo treba do otvoritve popraviti: cestne prehode označiti z opozorilnimi znaki, zavarovati leseno gospodarsko poslopje vrtnarije Herzmanski pred požarom, progo so morali opremiti še s kilometrskimi in hektometrskimi kamni, nagibnimi kazali, signalnimi naznanilniki in premikalnimi mejniki. Na podlagi tega ogleda so izdali začasno prometno dovoljenje. Dva dni kasneje so progo prevozili s »poskusnim vlakom«. Ker je poizkusna vožnja potekala normalno in na progi ni bilo čutiti sunkov ali zibanja in tudi tir ni bil deformiran, so se odločili, da lahko progo odprejo za reden promet.²¹

V nedeljo 13. junija so se ljudje že ob sedmih zjutraj začeli zbirati po rajonih in so nato s transparenti in slikami voditeljev množično prihajali na slavnostno otvoritev. Na otvoritvenem prostoru, na jasi, kjer je bil tabor MDB Matije Maležiča, pri km 1 pionirske proge, se je do 9. ure zbralo nad 20.000 ljudi, med njimi so bili člani OF mesta

Progo je otvoril
dr. Marjan Breclj
(fototeka MLRS)

Ljubljane, brigadirji obeh brigad, ki sta gradili progo, pionirji — železničarji v uniformah, godba. Na veliki tribuni so se zbrali predstavniki ljudske oblasti, množičnih organizacij, udarnikov, delegacije pionirjev iz drugih republik, predstavniki MDB.

Ko je s cvetjem in zelenjem okrašena lokomotiva s Titovo sliko na čelu pripeljala vlak do otvoritvenega prostora, po običajnem voznem redu, a z nalogom da je vlak zamujen, je združena mladinska godba iz Šiške in godba Tineta Rožanca zaigrala državno himno. Komandant MDB Drago Seliger je raportiral podpredsedniku vlade dr. Marjanu Breclju, da je proga zgrajena in jo predaja pionirjem in ljudstvu. Nato se je tovariš Breclj v svojem govoru zahvalil iniciatorjem pionirske proge, Izvršnemu odboru Osvobodilne fronte mesta Ljubljane in Glavnemu odboru ljudske mladine Slovenije in izrekel vse priznanje požrtvovalnemu delu obeh brigad. Poudaril je, da je to dan velikih delovnih zmag in velik praznik mladega rodu. Tod so vidni napor delovnih množic, ki izvršujejo petletni plan in ustvarjajo našim najmlajšim boljšo pot v prihodnost. Tudi s pionirsko progo so jim pokazali, kako se gradi domovina, da bodo v prihodnje sami tako ravnali. Pionirska proga bo kazala pot v prihodnost z željo, da podvojijo napore pri učenju, kar bo najlepša zahvala graditeljem proge. Nato je Ljubiša Veselinović, pomočnik ministra za promet FLRJ dejal, da proga ni samo igrača za razvedrilo in zadovoljstvo, temveč prava proga, ki jo morajo čuvati in s tem pokazati ljubezen do domovine in njenega napredka. Potem, ko so o pomenu proge in prostovoljnega dela govorili še predstavniki OF mesta Ljubljane, organizacijski

sekretar GOLMS, predstavnika prostovoljnih graditeljev proge in brigadirjev, se je predstavnik pionirjev zahvalil za dar, ki so ga s progo dobili. Sledila je podelitev nagrad in pohval: brigadi Matije Maležiča so podelili kip mladinke in mladince, brigadi Mihe Marinka sliko izdelano na pionirski progi, najboljši frontovski brigadi slonokoščen kipec Tita, železniški direkciji album s slikami s pionirske proge, predavateljem lepo izrezljano tobačnico, delavcem Delavnic državnih železnic v Mariboru in delavcem kurilnice Ljubljana Šiška plaketi, prav tako je plaketo dobila druga najboljša frontovska brigada. Graditelji proge so podarili album s slikami tudi tov. Breclju in Matiji Maležiču, podpredsedniku MLO.

Dr. Marjan Breclj je nato prerezal trak in odprl progo. Vlak je s častnimi gosti odpeljal proti Trnovskemu gozdu.

Ta dan so odpeljali še vlaki: P8/P7 ob 12.20 s povratkom ob 13.22, P10/P9 ob 14.20 s povratkom ob 16.22, P12/P11 ob 16.10 s povratkom ob 17.12 in P14/P13 ob 18.15 s povratkom ob 19.15. Popoldne tega dne so na otvoritvenem prostoru nastopale folklorne skupine, igrale godbe in peli pevski zbori.²⁰

Naslednje dni sta vsak dan vozila le dva vlaka in sicer P2/P1 z odhodom s postaje TV-15 ob 6.30 in povratkom ob 7.32 in P14/P13 z odhodom s postaje TV-15 ob 18.15 in povratkom ob 19.33. Od 1. julija dalje je bil uveden še vlak P8/P7 z odhodom s postaje TV-5 ob 12.20 in povratkom ob 13.22. Vsi vlaki so imeli eno minuto postanka na postaji Jelenov žleb in 27 minut na postaji Trnovski gozd. Cena vozovnice je bila objavljena v Tarifskem obvestilu in je bila izračunana na enak način kot vse vozovnice. Po-

vratna karta na pionirski progi je stala 4 dinarje.

GDEŽ je vključila pionirsko progo v svoje omrežje. Da bi skrbeli zanjo čim vzorneje in bi promet v tehničnem in upravnem pogledu potekal neovirano, so z direktivno naredbo določili, da skrb za progo prevzamejo: v prometnem oziru postaja Ljubljana Šiška, v prometno računskih poslih prometno transportno gospodarstvo Ljubljana Šiška, v gradbenih poslih sekcija za vzdrževanje proge Ljubljana, v strojnih poslih kurilnica Ljubljana. V dopolnitvi te naredbe so še odredili, da sodi pionirska proga glede službe za zveze in varnostne naprave k sekciji za zveze in varnostne naprave in sicer k nadzorništvu elektrozvez Ljubljana Šiška in nadzorništvu signalov Ljubljana Šiška.²³

Generalna direkcija železnic v Beogradu je maja 1948 izdala navodilo, da se gradijo pionirske železnice samo širine 0,60 m. Ker so pionirsko progo v Ljubljani začeli graditi že marca in so imeli ob izidu navodila pripravljen ves material in vozila za širino proge 0,76 m, načrtov niso spreminjali. Generalna direkcija železnic v Beogradu je odobrila gradnjo pionirske proge 15. julija 1948. Ta odobritev je bila naknadna, saj je bil takrat na ljubljanski pionirski progi že dober mesec reden promet.²⁴

Proga zaradi ilovnatega terena ni bila utrjena, zato so se kmalu po otvoritvi pokazale nekatere pomanjkljivosti. Do 1. julija je na progi delalo še 8 železniških delavcev, ki so skrbeli za vzdrževanje proge, in 30 mladincev, ki so odvažali zemljo s pobočja useka. Decembra 1948 je bila ustanovljena tudi komisija, ki je pregledala progo in postajna poslopja in ugotovila precej pomanjkljivosti. Zato je zastopnik prometne službe prosil za čimprejšnjo ureditev prometnih prostorov na urejena električna napeljava in ogrevanje postajah TV-15 in Jelenov žleb, kjer ni bila prostorov.²⁵

PIONIRJI ŽELEZNIČARJI

Najbolj so bili proge veseli pionirji železničarji. Po začetni neučakanosti in zagnanosti se je tudi življenje na pionirski progi umirjalo in oblikovalo. GDEŽ je določila šefa pionirske proge — prvi je bil Martin Selan do leta 1950, ki je bil hkrati šef postaje Brezovica, nato pa Janez Avpič, ki je tudi stanoval v TV-15, tako da je stalno nadzoroval pionirsko progo — pa tudi poklicnega vlakovodja, strojevodja in kurjača. Ti so imeli nalogo spremljati vožnje, srbeti za varnost in za nadaljnjo strokovno izobrazbo pionirjev. Mladinska organizacija je za povezavo

s pionirji na progi in organiziranje kulturnega življenja zadolžila Miklavža Kneza.

Pionirji so prihajali na progo prostovoljno, v prostem času, včasih pa tudi na račun pouka. Ko so se prijavili za opravljanje službe, so vpisali v razporedno knjigo, kdaj bo kdo prišel in katero službo bo opravljal. Nekaj pionirjev je bilo vpisanih kot rezerva. Po razporedni knjigi so prijavljene in opravljene službe vpisovali v knjižice — legitimacije, ki so jih dobili ob uspešno opravljenih izpitih. V začetku so službo na TV-15 opravljali v dveh barakah, ki so ju tam pustili delavci, kajti notranjost postajnega poslopja ni bila dokončana. Pionirji so se dela lotili sami, naredili so stopnice v prvo nadstropje, napeljali elektriko in uredili prostore, tako da so bili jeseni 1948 uporabni. Z lesenimi klopami so opremili pionirsko sobo, kjer so se zbirali pred vožnjo in po njej. Za novoletno darilo 1948 so dobili novo straniščno školjko, polno bonbonov.

Že med počitnicami 1948 so formirali na progi pionirski odred, v okviru katerega so pripravili kulturno — prosvetni nastop v Brezicah. V pionirski sobi so si uredili knjižnico in pripravili več krožkov, namreč bralnega, šahovskega, recitatorskega, likovnega. Likovni krožek je vodil Dore Južna, ki je naredil tudi fresko v pionirski sobi z motivom borbe na eni strani, obnove na drugi strani in z zastavami na sredi in veliko sliko Tita, ki je visela v avli postaje TV-15. Igrali so se razne igre, kot je na primer Človek ne jezi se. Posebno priljubljena je bila igra Monopolis. Ko so odstavili službeno — poštni vagon, ki je zaradi svoje izredne dolžine pogosto izziral v ovinku za Jelenovim žlebom, na stranski tir na postaji TV-15, so v njem uredili delavnico. Tu so v okviru tehničnega krožka izdelali marionete, majhno električno lokomotivo iz aluminija, maketo železnice, diaskop iz stare škatle za marmelado in drugo. V pionirski sobi so namestili lutkovni oder. Pripravili so več lutkovnih igrice, med njimi Težave Peteršiljkove mame in Jurčkove sanje, ki so jih hodili gledat okoliški otroci. V avli TV-15 so pripravili razstavo, kjer so predstavili svoje risbe, izdelke tehničnega krožka in fotografije s pionirske proge in izletov.

Od leta 1949 so v pionirski sobi pripravljali tudi tečaje za pionirje, ki so se jim želeli priključiti. Vodili so jih starejši pionirji železničarji pod nadzorstvom železničarjev, ki so bili na progi. Ti so bili tudi v izpitni komisiji. Tečaji niso bili več razdeljeni po sekcijah, temveč so poslušali predavanja in opravljali izpite iz vseh strok. Tako so se odločili zato, ker je bil pri poklicnih, kot so pro-

Pionirji železničarji (fototeka Arhiva SR Slovenije)

govni čuvaji, blagajničarji, veliko osipa. S tem so omogočili, da so pionirji opravljali enkrat eno, drugič drugo službo. Večkrat so preverjali teoretično znanje. Tudi pri vožnjah so preverjali znanje in iznajdljivost pionirjev železničarjev tako, da so na progo namestili razpočnike, kar je pomenilo stoj, nevarnost na progi. Da so bili dobro pripravljeni, kaže tudi to, da kljub velikokratnim iztirjenjem lokomotive ali DF vagona hujše nesreče na progi ni bilo. Hodili so na železniško postajo Ljubljana Šiška, kjer so vozili premikalke. Da so se ločili od pravih železničarjev, so si sami izdelali peterokoten našitek z znakom pionirjev in napisom pionirska proga, ki so ga nosili na rokavu. Velikokrat so se vozili tudi s pionirskim avtobusom, ki je v popoldanskih urah vozil na progo.

Nad kulturnim življenjem na progi so bdeli tudi starši, povezani v svet staršev. Ti so pionirje spremljali na izletih poleg šefa proge ali vlakovodje in predstavnika mladine. Izleti so bili dobro organizirani. Ker jim je GDEŽ omogočila, da so dobili eno brezplačno vozovnico na mesec, so se na daljše izlete vozili v vlakom. Poleg večdnevniških izletov so imeli tudi krajše, enodnevnice. Obiskali so pionirje železničarje v Beogradu in Zagrebu, kjer so vozili tudi njihov vlak. Za 14 dnevni izlet po Jugoslaviji avgusta 1950 so dobili celo svoj vagon, ki so ga dodajali rednim vlakom. Tedaj so obiskali tudi vse pionirske proge, ki so bile zgrajene v Jugoslaviji. Letovali so v Mošćenički Dragi, bili so na Ptuj, na Triglavu in Kredarici, pri slapu Savici, v Šentjanžu, Planici, na Sušaku, na Rabu, v Dobenem, na Šmarni gori. Med počitnicami so taborili v Bohinju, druge počitnice pa so preživljali v železniškem domu na Kisovcu. Organizirali so smučarski tečaj v Kranjski gori. Obiskali so tudi Jelenov žleb, po katerem se je imenovala ena od postaj na pionirski progi.²⁶

Leta 1950 je bila nekakšna prelomnica. Večina starejših pionirjev je takrat progo za-

pustila. Tudi Ministrstvo za železnice v Beogradu se je odločilo, da vse pionirske proge v Jugoslaviji čimbolj osamosvoji. Tako je pionirska proga v Ljubljani v prometnem oziru postala samostojna, v računsko-ekonomsko-planskem poslovanju pa je bila še naprej povezana z GDEŽ. Da bi mogel šef pionirske proge nadzorovati progo in kar najboljše opravljati naloge, ki jih je z osamosvojitvijo dobil, so mu uredili stanovanje na postaji TV-15.²⁷

Po otvoritvi so pionirsko progo obiskali tudi zagrebški in beograjski pionirji železničarji. Prihajali so pionirji iz vse Slovenije v okviru šolskih ekskurzij. Posebej so se za ta izlet pripravili pionirji v Kanalu, kjer so organizirali železničarski krožek in si na tamkajšnji postaji ogledali stroj železnice in tako pripravljeni prišli na pionirsko progo v Ljubljani. Tudi otroški sejem junija 1948 in istega meseca 1949 so povezali s pionirsko progo. Na travniku pri postaji Jelenov žleb so obakrat postavili odre in stojnice, kjer se je odvijal celodnevni program z nastopi godbe, folklornih in baletnih skupin, pevskih zborov. V pravljični hiši so pravljičnice in uganke pripovedovali člani Narodnega gledališča. Postavili so tudi tabor, kjer so prikazali življenje in delo mladinskih delovnih brigad. Pripravili so tudi skupinske igre z žogo in strelišče za streljanje z zračnimi puškami. Potoček ob travniku so zaježili in tam so člani pomorsko broderskega društva spuščali različne modele jadrijc. V partizanskem taborišču so borci pripovedovali o narodnoosvobodilni borbi, za zaključek prireditev pa je Zveza borcev prikazala napad partizanov na progo.²⁸

UKINITEV

Že ko je mladinska organizacija leta 1947 načrtovala gradnjo pionirske proge, so se pogovarjali o tem, da bo proga v prihodnosti elektrificirana. V poročilu Centralnemu komiteju LMJ v Beogradu januarja 1949 je Mestni komite LMS nakazal probleme pionirske proge. Njihov predlog v sodelovanju z GDEŽ je bil, da se pionirsko progo podaljša in bi poleg vzgojnega pridobila tudi gospodarski pomen. Progo bi podaljšali od Podutika do Polhovega Gradca od koder bi prevažali les in bi jo uporabljali tudi tamkajšnji prebivalci za prevoz živil v Ljubljano. Od začetne postaje na Viču bi progo podaljšali do glavne proge Ljubljana-Trst, kjer bi tovor pretovarjali. Tako bi se pionirji z vožnjami tovornih vlakov vključili v gospodarstvo in pripomogli k izvajanju petletnega plana v gozdarstvu. Podaljšana proga bi bila dolga 26 km.

Od otvoritve dalje so ob komisijskih obhodih pionirske proge ugotavljali, da postajna poslopja niso bila dograjena, ker so manjkali podi, električna napeljava, oprema prostorov, stranišča niso bila urejena... Tudi na progi so odkrili veliko pomanjkljivosti. Križišča s cestami niso bila vsa zavarovana z opozorilnimi znaki, ni bilo kilometrskih kamnov, tirnice ponekod niso bile pravilno pritrjene, kretniški signali so bili brez svetilk in drugo. Predvsem je bil pereč problem posedanja gramozne grede v useku pred postajo Jelenov žleb zaradi ob deževju razmočenega ilovnatega terena. Kljub stalnemu podbijanju in reguliranju tira je moral tu voziti vlak z zmanjšano hitrostjo. Ko so raziskovali vzroke, so ugotovili, da je zaradi površinske in talne vode spodnji ustroj proge razmočen in bi bila potrebna temeljita sanacija useka z globinsko drenažo z betonskim jarkom pod progo za odvodnjavanje podtalnice in odprtima betonskima jarkoma ob straneh proge za odtok površinske vode. Tako bi dosegli izsušitev odseka in s tem stabilnost proge. Načrti za sanacijo so bili narejeni septembra 1951 in potrjeni, vendar je niso izvedli.

Po zgledu Beograda in Zagreba je Mestni ljudski odbor prevzel pionirsko progo v svojo upravo. Ugotovili so, da zanimanje za progo stalno pada. Vzrok zato je bila nedograjenost proge in upadanje števila obiskovalcev. Tudi pri pionirjih niso dosegli zaželenega vzgojnega smotra in zadostnega zanimanja. Število pionirjev, ki so se prijavljali na tečaje, je zelo padlo. V prvi tečaj februarja 1948 se je prijavilo nad 300 pionirjev, leto kasneje je hodilo v tečaj le še okrog 40 pionirjev. V tečaj avgusta 1951 sta se prijavila samo še dva pionirja. Osip je bil velik, saj je od vseh pionirjev, ki so uspešno opravili izpite, hodilo stalno na progo le 60 do 80. Vzrok za to upadanje zanimanja lahko iščemo v neprimerno opremljenih službenih prostorih in učilnice. Nespodbudno je bilo tudi to, da so pionirji večkrat vozili prazen vlak. Število obiskovalcev je vsako leto padalo. Leta 1948 so od otvoritve do konca leta prepeljali 49 830 potnikov, naslednje leto je število potnikov padlo na 46 240, še večji padec je bil leta 1950 na 24 639 potnikov, od 1. januarja do 31. avgusta 1951 je progo obiskalo le še 16 269 potnikov. Temu primerno so padli tudi dohodki od voženj, čeprav je redno vzdrževanje vozil in druga obratna režija ostala v višini kot prejšnja leta.

Pionirska proga je bila z odločbo Vlade FLRJ — Sveta za promet in zveze 11. februarja 1952 prenesena na MLO glavnega mesta Ljubljane z brezplačnim prenosom osnovnih

sredstev. MLO je po prevzemu pionirske proge ustanovil Zavod »Pionirska železnica«. Za to leto je bilo predvidenih v proračunu 7 milijonov dinarjev, železniška direkcija je prispevala še 6 milijonov dinarjev. Ta denar so nameravali uporabiti za popravilo lokomotive in vagonov in stavb na pionirski progi in ureditev poti, ki so vodile k postaji TV-15. Če bi MLO hotel preurediti celotno obstoječo progo, bi potrebovali desetkrat več sredstev. Po dolgih diskusijah na sejah MLO, kjer so govorili tudi o ukinitvi proge, se je večina odbornikov zavzela za to, da proge ne ukinejo. Strinjali pa so se, da proga taka kot je, ne more naprej obstojati. Ker je dejavnost na pionirski progi vztrajno zamirala, so želeli čimprej najti rešitev. Zato je MLO določil, da naj Svet za komunalne zadeve formira komisijo, ki bo ugotovila smotrnost proge. Komisija je dobila nalogo pretehtati predloga MLO, ali podaljšati pionirsko progo do Tivolija in do Podutika, in bi ta dobila pravi začetek in konec, ali jo opustiti in demontirati. Podaljšana proga bi bila dolga 7 km. Komisija je ugotovila, da bi bilo potrebno vzporedno s podaljšanjem proge misliti na gradnjo športnih objektov, igrišč in restavracije ob končni postaji. Takoj bi morali obnoviti obstoječo progo in jo rešiti propadanja. Hkrati bi morali rešiti vprašanje finansiranja za leto 1953, saj bi bilo za podaljšanje proge potrebno zagotoviti 70 milijonov dinarjev, še enkrat toliko pa za gradnjo spremljajočih športnih objektov. Ker bi bila potrebna prevelika finančna sredstva, so se na seji MLO dogovorili, da bodo tak načrt izvedli po etapah. Najprej bi podaljšali pionirsko progo do Tivolskega parka. Na podlagi teh dogovorov so naročili načrte, ki jih je januarja 1953 predložil Projektivni biro pri Direkciji železnic Ljubljana.

Da bi pionirska proga čimprej samostojno zaživela, je 15. januarja 1953 MLO izdal odločbo o proglasitvi Zavoda »Pionirska železnica« za predračunsko ustanovo s samostojnim finansiranjem in tako je ta Zavod na podlagi plana in predračuna dobival dotacije od MLO.

Na skupni seji odbornikov mestnega zbora in zbora proizvajalcev 10. in 11. aprila 1953 so ponovno razpravljali o pionirski progi. Menili so, da se to vprašanje vleče iz leta v leto, ne da bi se situacija spremenila in je nesmiselno, da proga, taka kot je, še nadalje obstaja. Ker denarja za temeljito sanacijo in podaljšanje proge v obe smeri ne bi mogli zbrati, samo s podaljškom do Tivolija proga ne bi ničesar pridobila, in ker je vlak pozimi 1952/3 celo prenehal voziti in prometa

kasneje niso več obnovili, so soglasno sprejeli predlog, da se demontira in proda, denar, ki bi ga zato dobili, naj se porabi za druge aktivnosti mladinske organizacije. S prodajo pionirske proge se železniška direkcija ni strinjala. Izvršni svet LRS je na svoji seji obravnaval opozorilo direkcije, naj MLO vrne osnovna sredstva, ker je z opustitvijo obratovanja odpadel razlog prenosa pionirske proge, in ker rabijo lokomotivo in vagone za svojo progo Poljčane—Slovenske Konjice, tire pa tudi deloma za to progo, deloma za industrijske tire. 5. januarja 1954 je izdal odločbo, da MLO vrne Direkciji železnice vsa osnovna sredstva: železniško progo s pripadajočimi napravami, lokomotivo in vagone. Postajna poslopja, kurilnica in zemljišče so ostali še nadalje v lasti MLO. Ta je postajo TV-15, kurilnico in pripadajoče zemljišče že avgusta 1953 dal v upravljanje Upravi zoološkega vrta.

Komisija, sestavljena iz zastopnikov MLO in železniške direkcije, je 1. marca 1954 izvršila primopredajo osnovnih sredstev. Julija 1954 so vozila odpeljali v Poljčane. Na progi Slovenske Konjice—Poljčane—Zreče so vozila s pionirske proge obratovala do leta 1958. Vagone so nato poslali v Železniško transportno podjetje Sarajevo, dodeljeni so bili postaji Mostar, kjer so vozili na ozkotirnici Sarajevo—Čapljina—Ploče. Lokomotivo, ki je na konjiški lokalni progi služila kot aktivna rezerva, ker je zaradi svoje dolžine na ostrih ovinkih proge rada iztirjala, so leta 1958 prestavili v Ljubljano na Gospodarsko razstavišče in so jo uporabljali kot kotelno napravo za ogrevanje prostorov. Kasneje so jo prestavili v tovarno Dekorativnih tkanin, kjer je dajala paro kot stacionaren kotel. Okrog leta 1960 so jo prepeljali v Maribor in jo leta 1961 v Studencih razrezali.

Še danes pa so ohranjena postajno poslopje TV-15 s kurilnico in postajno poslopje Jelenov žleb. Trasa pionirske proge je skoraj v celoti vidna, po njej je od TV-15 do Jelenovega žleba speljana delno asfaltirana kolesarska steza, ki povezuje Vič s Šiško. To je tudi edina kolesarska steza v Sloveniji, ki je bila zgrajena na opuščeni železniški trasi, kajti ob ukinjanju raznih prog v 60. letih so na trasah nameravali zgraditi kolesarske steze ali pešpoti.²⁹

ZAKLJUČEK

Pionirska proga ni prinesla vsega, kar so pričakovali od nje. Pionirji železničarji, vendar le tisti, ki so stalno hodili na progo, so se res naučili vestnosti pri delu in si pridobili organizacijske izkušnje. Imeli so tudi svojo zabavo in razvedrilo pri vožnjah, toda

le v prvih letih, ker je kasneje število potnikov tako upadlo, da je veselje do voženj usihalo. V ostalem prostem času, ki so ga večinoma preživljali na pionirski progi, saj so nekateri hodili celo v šolo v uniformah, da so lahko takoj po pouku tekli na pionirsko progo, so se z aktivnim delom v krožkih izpopolnjevali. Veliko veselja so jim prinašali tudi izleti, ki so bili izpolnjeni z ogledi, rekreacijo in planinarjenjem. Tudi namen, da bi bila pionirska proga zibelka železniških poklicev, ni bil dosežen, razen morda prvo leto, ko sta se jeseni 1948 dva pionirja vpisala v Železniški tehnikum v Pulju, osem pionirjev pa se je vpisalo v poklicno Železniško industrijsko šolo Ljubljana Šiška. Pionirska proga pa je premalo časa obratovala, da bi o tem lahko dobili jasno podobo.

Velika škoda je bila, da proga ni bila nikoli dograjena in, kot to navajajo v poročilu ob prevzemu pionirske proge v upravo MLO, da »pionirska železnica ni odtrgana samo od Ljubljane, nego tudi nikamor ne pelje... Posledice sedanjega trasiranja niso prijetne in so brez dvoma vzrok, da proge ne obiskujejo niti starši v Ljubljani, niti šolski izletniki, ki prihajajo iz vseh delov republike v Ljubljano in katerim naj bi bil vpogled pionirske proge v spodbudno atrakcijo.«

Vsa prizadevanja, da bi pionirsko progo obnovili in podaljšali, ji tako zagotovili večji promet in celo gospodarski pomen, niso rodila sadov. Tako ni preostalo drugega, kot da so progo demontirali. Danes bi bila taka proga ne samo turistična atrakcija, temveč tudi odličen učen pripomoček usmerjenega izobraževanja in ob dobri organizaciji celo šola samoupravljanja za najmlajše.

OPOMBE

1. Sto godina železnica Jugoslavije, Beograd 1951, str. 582—595. — Vestnik, 1. 6. 1947, str. 22 do 24 (Otroške železnice in njihov pomen za množično dviganje tehnične kulture).
2. Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (v nadaljevanju IZDG), fond CK ZSMS, fascikel 12, LMS 1945—50.
3. Gradimo, 4. 2. 1948, str. 1 (Z izvršitvijo letošnjega plana bomo izredno razbremenili našo oblast. Govor sekretarja MOOF tov. Matije Maležiča).
4. Skupni arhiv Železniškega gospodarstva Ljubljana pri Prometnem inštitutu (v nadaljevanju AŽGPI), Pionirska proga.
5. Ljudska pravica, 26. 2. 1948, str. 4 (Letos bo stekla pionirska železnica v Ljubljani).
- Ljudska pravica, 9. 3. 1948, str. 4 (Ljubljanski pionirji bodo še letos dobili železnico).
- Slovenski poročevalec, 26. 2. 1948, str. 3 (Še letos bo stekla pionirska železnica).
- Slovenski poročevalec, 6. 2. 1948, str. 3 (Začetek mladinskih delovnih akcij).
- Pionirski list, 10. 3. 1948, str. 3 (Lado: Pionirska proga).

— 6. Mladina, 19. 3. 1948, str. 1 (Otvoritev del na gradnji pionirske proge). — Slovenski poročevalec, 16. 3. 1948, str. 5 (Pričetek gradbenih del na pionirski železnici v Ljubljani: Brez sanjarjenja v življenje). — 7. IZDG, fond CK ZSMS, f. 15, Pionirski oddelek. — Pionirski list, 12. 6. 1948, str. 2 (Dragica Pinter: Naša proga). — 8. Slovenski poročevalec, 2. 4. 1948, str. 1. (Začetek velikih del na mladinskih gradiliščih). — Ljudska pravica, 27. 5. 1948, str. 3 (8. junija bo pionirska proga izročena prometu). — Ljudska pravica, 8. 6. 1948, str. 1 (Pionirska proga je zgrajena). — Mladina, 12. 6. 1948, str. 1 (Naša borba na pionirski progi ni bila lahka, zato smo tembolj veseli zmage). — AŽGPI, Pionirska proga. — 9. IZDG, fond CK ZSMS, f. 15, Pionirski oddelek. — Slovenski poročevalec, 2. 4. 1948, str. 1 (Začetek velikih del na mladinskih gradiliščih. Prvi uspehi mladinske delovne brigade Matija Maležič pri gradnji). — Slovenski poročevalec, 26. 5. 1948, str. 3 (a. p.: 8. junija bo peljal prvi vlak po pionirski progi). — Gradimo, 7. 5. 1948, str. 1 (Tonja: IV. LMDB »Mihe Marinka« je pričela z delom na pionirski progi). — Ljudska pravica, 18. 3. 1948, str. 4 (Med brigadirji na pionirski progi). — Ustni vir: Drago Seliger. — 10. IZDG, fond CK ZSMS: f. 15 — Pionirski oddelek, f. 12 — LMS 1945 — 50. — Zgodovinski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju ZAL), LJU Predsedstvo MLO Ljubljana, f. 4. — 11. Vestnik, 1. 3. 1948, str. 144 (Pionirska železnica pred gradnjo). — Vestnik, 1. 5. 1948, str. 234 (Eno uro na pionirski progi). — Ljudska pravica, 26. 2. 1948, str. 4 (M: Letos bo stekla pionirska železnica v Ljubljani). — Slovenski poročevalec, 26. 2. 1948, str. 3 (Še letos bo stekla pionirska železnica). — Mladina, 5. 6. 1948, str. 2 (Pred otvoritvijo pionirske proge. 13. junija bo slovesna otvoritev pionirske proge v Ljubljani). — 12. Gradimo, 4. 2. 1948, str. 2 (T. Z.: Pionirji železničarji se pripravljajo, da bodo vodili promet na pionirski progi). — Gradimo, 11. 2. 1948, str. 2 (Tone Zidar: Pionirji — bodoči železničarji se pripravljajo). — IZDG, fond CK ZSMS, f. 15 — Pionirski oddelek. — Vestnik, 1. 3. 1948, str. 144 (Pionirska železnica pred gradnjo). — Tovariš, 4. 6. 1948, str. 543 (Vera Stermecki: Na pionirski progi). — 13. AŽGPI, Pionirska proga. — 14. AŽGPI, Pionirska proga. — ZAL, GO-2211/52, Pionirska proga. — 15. Bernhard Schmeiser: Krauss-Lokomotiven, Wien 1977. — 16. Nova renumeracija lokomotiva, tendera i motornih kola, Subotica, 1935. — 17. Skoraj vse proge v Bosni in Hercegovini so bile zgrajene s širino 760 mm. Ozkotirne proge so v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja rekonstruirali in usposobili za večje osne obremenitve. Na predelavo ozkotirnic na normalni tir ni bilo mogoče misliti, ker so bile državne rezerve izčrpane. Za uvedbo brzdovlakov, ki naj bi na rekonstruirani progi povezovali Sarajevo z Bosanskim Brodom, je uprava Bosansko hercegovskih državnih železnic potrebovala nove, hitre, lahke lokomotive, ki so bile sposobne voziti z večjimi hitrostmi. Z lokomotivami vrste IIa 4 je

bilo mogoče zvečati potovalno hitrost s 7,5 m/s (27 km/h, na 9,7 m/s (35 km/h). Do leta 1896 so izdelali osem lokomotiv za Bosansko hercegovske državne železnice. Na osnovi te konstrukcije so kasneje izdelali pregretoparno varianto brzdovozne potniške lokomotive vrste BHStB IIIb 5 oziroma kasneje JDŽ 73, ki so obratovala do leta 1975. — Alfred Horn: Die Bahnen in Bosnien und der Herzegowina, Wien, 1964. — Rihosek — Schäffer: Lokomotiven der Bahnen in Bosnien und Herzegowina, Wien, 1952. — G. Margin: Les locomotives de Bosnie — Herzegovine, Chemins de Fer Regionaux et Urbains, Paris, 1972, št. 114, str. 3—19. — 18. Ljudska pravica, 1. 6. 1948, str. 3 (Lokomotiva za pionirsko progo obnovljena). — 19. AŽGPI, Pionirska proga. — ZAL GO-2211/52, Pionirska proga. — Ljudska pravica, 31. 5. 1948, str. 3 (Do 1. junija bodo v oddelku potniških vozov Delavnic državnih železnic izdelali nove vozove za pionirsko progo). — 20. IZDG, fond CK ZSMS, f. 12, LMS 1945 do 50. — Mladina, 12. 6. 1948, str. 1 (Naša borba na pionirski progi ni bila lahka, zato smo tembolj veseli zmage). — Ljudska pravica, 13. 6. 1948, str. 2 (Danes otvoritev pionirske proge). — 21. AŽGPI, Pionirska proga. — ZAL, GO-2211/52, Pionirska proga. — 22. Ljudska pravica, 14. 6. 1948, str. 1 (Slavnostna otvoritev pionirske proge). — Pionirski list, 16. 6. 1948, str. 1 (Pionirska proga — najlepše darilo delovnega ljudstva našim najmlajšim). — Vestnik, 1. 7. 1948, str. 307—309 (S: Pionirska proga že štirinajst dni v obratu). — Mladina, 19. 6. 1948, str. 1 (13. junija je bila izročena prometu pionirska proga v Ljubljani. Pionirska proga, ki smo jo sami zgradili, nam utrjuje vero v lastne sile, v moč našega ljudstva). — Slovenski poročevalec, 12. 6. 1948, str. 3 (V nedeljo bo stekla pionirska železnica). — Slovenski poročevalec, 10. 6. 1948 str. 1 (Pionirska proga dograjena. Slovesno jo bodo odprli v nedeljo). — Slovenski poročevalec, 15. 6. 1948, str. 4 (Prvi vlak na pionirski progi). — AŽGPI, Pionirska proga. — ZAL, GO-2211/52, Pionirska proga. — 23. AŽGPI, Pionirska proga. — Službena obvestila GDEŽ Ljubljana, 29. 5. 1948, str. 347 (Direktivna naredba št. 16—48. Vključitev pionirske proge v omrežje GDEŽ-a). — Službena obvestila GDEŽ Ljubljana, 5. 6. 1948, str. 365 (Št. 18—48. Vključitev pionirske proge v omrežje GDEŽ-a). — 24. ZAL, GO-2211/52, Pionirska proga. — 25. AŽGPI, Pionirska proga. — 26. IZDG, fond CK ZSMS, f. 15, Pionirski oddelek. — Ustni vir: Jože Blaz, Tone Florjančič, Dore Južna, Miklavž Knez, Sašo Kralj, Zinka Mikec, Fani Rižnar, Janko Vrhunc. — 27. AŽGPI, Pionirska proga. — 28. Pionirski list, 14. 7. 1948, str. 3 (Železničarski krožek v Kanalu). — Slovenski poročevalec, 26. 6. 1948, str. 5 (Otroški sejem na pionirski progi). — Gradimo, 11. 6. 1949, str. 4 (Pionirski dan. V nedeljo popoldne vsi na pionirsko progo). — Gradimo, 1. 7. 1949, str. 4 (Pionirski dan v Ljubljani). — 29. Podatki o ukinitvi zbrani: AŽGPI, Pionirska proga. — ZAL: OLO enota 64; MLO P f. 4 in 5; MLO T 869/51, T 985/52, T 102/53, T 1833/53; MLHO P 0047.

ZAPISKI IN GRADIVO

PRISPEVEK K ŽIVLJENJU IN DELU ANTONA KREMPLJA

IVAN RIHTARIČ

Anton Krempelj (29. 1. 1790—21. 12. 1844) se je v slovensko zgodovino pisje trajno zapisal z delom »Dogodivščine Štajerske zemlje s posebnim pogledom na Slovence«, ki je izšlo 1845 v Gradcu. Pred leti je izšel ponatis tega dela.¹

K že znanim in objavljenim prispevkom o Antonu Kremplju² dodajam droben dokument, najden pred kratkim ter mi izročen v vpogled.³ Na osmih straneh porumenelega papirja, formata 21 × 17 cm, deloma že nartanega, je z lično pisavo zapis, katerega vsebino s komentarjem predstavljam.⁴

Anton Krempelj

Izvišeni občutki navdajajo mi vsekdar srce kda se spomnem moža, moža kojega več blizu pol stoletja¹ krije naša malonedelčka² zemlja u hladni gomili; moža, moža kojega jekleni značaj ljubav do svoga slovenskoga naroda i vsled toga neumerljivo djelovanje na u takratnem še do cjela zapuštenem prelogi³ literarnega polja res mora občudovati.

Doba u koji je rajni Krempelj uže tako neutrudljivo djelovao bila je u željezno doba za slovenskoga pisatelja, jerbo pusti narod, dasi ga je osobo ljubil še zbog nevednosti ni znal cjeniti djelovanja i zasluga rajnoga nasuproti tomu pa je še rajni Krempelj kano slov. pisatelj v oni dobi imel mnogo zaprek i teškoć na poti svoga djelovanja od drugih merodajnih krogova prestatu zbog česa je za svojo trudapolno delo žel le često kvar i materijalno škodo. Toda kano je bila doba u koji je delovao željezna tako je i njegov značaj uzgojen u onem času bil neustrašljiv željezar tako da je od leta, do leta bil bolje na narodnem polju

str. 2

..., i ako bi mu ne sojenica v lepi moški dobi⁴ prerezala niti življenja bi slov. narod imel še marsikajno djelo njegovih rok. Toda pustivši gosp. tukaj daljšo raspravo o Kremp. djelovanju Vas bodem proslil ka me v duhu zrovođite k njegovemu rojstvu i od tam v podrobnosti njegovega življenja i končno i njegovo djelovanje i smrt. Črešnjovci okolica sv. Petra⁵ bila je zibelj rajnega A. K. koji je 14/1. 790⁶ zagledal bjeli svet. Po naravi lep i prijeten mladenič opravil je prvo svojo šolo pri sv. Petru⁷ z najboljim uspjehom. Vrli roditelji⁸ hoteći imeti ga duhovnika pošljejo

ga v Maribor da oni nabere vede i znanosti koju prođižejo u bogoslovnico i dušno pastirstvo. Dovođivši 4 gymnazialni razred v Mariboru podal se je vsled nekaterih nezgod v nemški Gradec kjer je z izbornim uspjehom dovođil svoje študije⁹ ter leta 1815 bil v mašnika posvećen.¹⁰

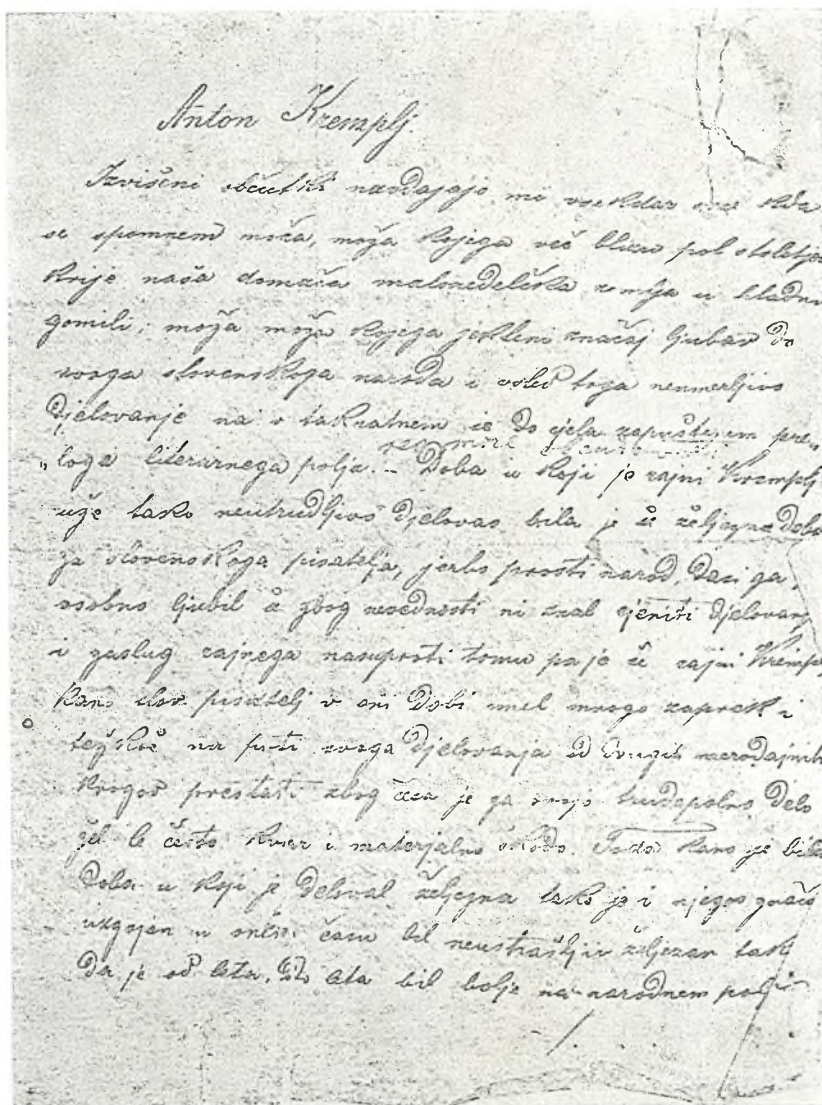
str. 3

Že v svojih študijah kano nam poročajo zanesljivi viri¹¹ se je vedno posluževal kod samouk slov. jezika ter pisal i zalagal vedno slov. pesmi i pripovedke.¹² Krempelj bil je bolj tih držal se je natenko predpisanega reda, in v družbi prijatelj zabavnih veselice kje ga je posebno veselilo če je mogel kakšnga Nemca nekoliko presukniti in pridobiti. Za svojega učilniškega življenja bil je Krempelj tudi vojak in znal je kako svoj pisek tudi meč sukati v domovine korist. Prvo njegovo dušno pastirstvo bilo je pri Svetinjah v Lotmerških gorica¹³ kjer je našel vrlega iše vedno med narodom živečega spomina župnika g. Jaklina¹⁴ s kojim sta imela uvijek slovenske vaje ter uspeh svojega truda vsak dan jeden drugemu kazivala. Kako se mu je kralj prijetnih holmcov Lotmerških gorica prikupil na mestu njegovega prvega dušnega pastirstva kaže dovol v svojih »Dogodivšinah«¹⁵ v lepem verzu koji sledi koncu vsakega odelka ko je namreć Češko-moravski kralj Otokar II. bil 13. stoletji i Steirski poglavar piše o njem Krempelj:

str. 4

»S slavnim vencom s Prage pridi
K Štajerskim Slovencem sem,
Tvoje oko naj tu vidi
Lotmerški Jeruzalem;¹⁷
Glej! kak s trsjom ves spleten
Vrh tu vrha se drži
Kak pri grozdu grozd cveten
Hitro raste in zori!«

Od Svetin¹⁸ bil je premešćen v Ormož¹⁹ kjer so njegovi začeti trudovi začeli rad donašati. Tu je Krempelj spisal »Evangelji«²⁰ i zložil marsikatero pesem kterih spomina vredni so posebno »Štirje letni časi« Videvši kr. vl. stl. bister um Krempeljnov, postavil ga je v Ptuj za kurmeštra²¹ kjer je učil zasebno dečke za ondašnji tretji razred, ka so zamogli prestopiti u gymnazio Tu je dal na svetlo i »Nemško slov. katekizem«²² Leta 1827 dobil je Krempelj. fara sv. Lovrenca v slov. Gorica²³ kjer je spisal molitvenice, prve v menši a druge v nekoliko večji obliki za ljudstvo.

Prva stran zapisa o Antonu Kremplju

str. 5

str. 6

Leta 1833 je spisal »Življenje... ktereга kniga je še sadaj med narodom jako priljubljena in razširjena. Leta 1836. v mesecu prosencu²⁴ preselil se je Krempelj. k Malejnedelji²⁵ kjer se je začelo še le pravo ognjišče njegovega delovanja. Tu je spisal »Male molitvenice«²⁶ potem predpise²⁷ za učence ljudskih šol. Zatem je spravil na svetlo prvi tečaj »slov. pridiga«²⁸ ktere je spisal v stranom²⁹ že pri sv. Lovrencu L. 1844 izdal je »Evangelj«³⁰ in iz njega izviraajoče nauke. Tega leta dovršil je i svojo najimenitnejšo delo t. j. Dogodivšine Štirске zemlje, toda žalibog smrt mu je prej pristigla nit življenja, kod je knjiga bila do konca tiskana. (Rokopis hrani B.)³¹ Dalje je spisal pri M. N. II tečaj pripovedi³² kje pa belega dne niso zagledale

...rokopis je v rokah g. Lovrenčiča.³³ Dalje je spisal tudi berilo za II razred ljudske šole,³⁴ ktero delo kakor sem iz rokopisa prevedil³⁵ je jako važno in imenitno za tisti čas. Kam je veter mahnol z rokopisom tega neznam. Dalje spisal je Krempelj lepe zgodovinske sestavke pod naslovom »der Pilger«³⁶ mnogo narodnih in zgodovinskih pesnij od kojih jih precej hrani Križevski g. župnik. Kramberger.³⁷ Kako dosti je Krempelj spisal in lastnih rokopisov zapustil svedoči nam vže lahko to ka je ob priliki, ko se je njegova zapuština pregledovala, rekel je oskrbnik belsteinske grajščine.³⁸ Toliko rokopisov pa nisem vidil pri nobenem gospodu. Mnogo teh njegovih rokopisov se je delj časa hranilo še v M. N.³⁹ župni knjižnici, toda njegov

str. 7

naslednik g. Kreft⁴⁰ je zavrgel vse kar ni bilo duhovnega zapopadka; in tako se spominjam še ka sem kod otrok⁴¹ čestokrat zunaj farovža kod učenec najšel kak od Krempeljna napisani papir. Ravno na sv. Tomaža dan tj. 21 gr.⁴² mu je sojenica prerezala nit njegovega delovnega življenja, skoro v najlepši moški dobi v 54 l. njegove starosti. O Krempeljnem pogrebu bilo je toliko joča i vekanja ka so duhovniki pobegnivši s pokopišča se izrekli ka tega še niso nikdar doživeli, a narod je ostal še celi čas na gomili svojega ljubimca.⁴³ Krempelj. je vstal zaran in večkrat je pisal pri brlečej luči cele noči, ker je rekel ka ga tarat ni nikdo motil pri njegovem zgodovinskem delu. Pohajal je tudi na »Cerkevjak«⁴⁴ pri sdajnem križu poleg Karbeca kjer je zložil imenitno zgodovinsko pesem

Bod pozdravljen o prijetno
Venčani Cerkevjak moj.

str. 8

Krempeljna je največ proslavilo njegovo zgodovinsko delo »Dogodivšine« v teh se je pokazal pravi učenik svomu narodu i njega ime ostane neumerljivo. Krempelj je bil razun svoje učenosti pregret za človečjo in državljansko blagost; za srečo svobodo svojega rodu, tako ka je spoznano in zvišeno resnico vsakšemu naravnost v obraz povedal. Postavim: Krempelj uči v svoji. »Dgd« str. 6. indoevropska rodbina je vže pred občinskim potopon tako velika in rassirjena bila, da so nekateri njeni rodovi pri tem razlivu se na Hymalajskih drugi na Kavkaških gorah obvarovali, in se potem dalje okrog rassirili.⁴⁵ Stroga cenzura onega časa nie zbrisala teh stavkov da si so še dandanašnji mnogim šupeljakom trn v peti; in takih in enakih resnicodokazajočih sestavkov nahaja se mnogo v tem njegovem zgod. delu.

To je tedaj površna bleđa črtica tega imenitnega slovenca. Naj bi najšla obilo njegovih posnemalcov in budnikov narodu zavednosti. Vječna mu pamjat!

Dokument je pomemben drobci za razširitev znanja o Antonu Krempelju, predvsem pa zapis, ki je nastal skoraj 50 let po njegovi smrti. Kaže na vpliv Krempeljevega delovanja kot duhovnika, zgodovinarja in razsvetelja slovenskega naroda na robu Slovenskih goric. Prav ta prostor pa je dal v 19. stoletju veliko pomembnih mož (Miklošič, Danjko, Vraz, Krempelj, organizatorji ljutomerskega tabora, itd.)

Dokument je tudi strokovni izziv jezicoslovcem zaradi svoje pristnosti, čeprav verjetno ni bil pisan od pravega »malonedeljskega« domačina.

OPOMBE

I.

1. Delo je izšlo 1974. leta, ob 130-letnici smrti Antona Krempelja, izdal ga je dr. Rudolf Trofenik v Münchnu. — 2. O Antonu Krempelju so pisali: J. Marn; Ježičnik (1885), J. Glaser: K. A., SBL. I., J. Macun v Književni zgodovini Slov. Štajerja, str. 80—83, B. Raič v Narodnem koledarju Matice slovenske za 1869, K. Glaser: »Zgodovina slovenskega slovstva«, II., str. 183—184, A. Medved; »Dom in svet« 1895, št. 21; s sliko A. Krempelja, F. Kovačič: Ljutomer, zgodovina trga in sreza, Maribor 1926, J. Glaser: Rokopisno gradivo slovenjgoriškega izvora v študijski knjižnici v Mariboru (Zbornik med Muro in Dravo, Maribor 1969, str. 686—687), A. Slodnjak: Uvodna beseda k ponatisu 1974. leta (stran V-XV). — 3. Original mi je posredoval Mirko Potočnik iz Bučkovci 44

II.

1. Dokument je nastal pred letom 1894 (A. Krempelj je umrl 1844). 2. Mala nedelja = Bučkovci. — 3. prelog = praha, oziroma v prenesenem smislu besede zapuščeno, prazno, pušto. — 4. »v 54. letu starosti« = 1790—1844. 5. Črešnjenci pri Gornji Radgoni (župna cerkev Sv. Petra); pravilno: rojen v Poličkem vrhu pri G. Radgoni in ne v Črešnjecih. — 6. rojen 29. 1. 1790 (glej; F. Kovačič: n. d., str. 315). — 7. Gornja Radgona. — 8. Starša Mihael Krempelj (gostač) in mati Magdalena roj. Zemljič 9. teologija. — 10. Fr. Kovačič na n. d. (str. 315) piše; da je bil A. K. posvečen že v III. letniku bogoslovja 14. septembra 1814, ter 21. septembra 1814 prejel mašniški red. — 11. Ne da se konkretno razkriti, na kaj misli avtor teksta, ko piše »zanesljivi viri«. — 12. Glej literaturo pri opombi 2. v I. poglavju opomb. — 13. Svetinje (Ljutomerske gorice); nastopil službo 7. sept. 1815 (F. Kovačič: n. d., str. 315). — 14. Mihael Jaklin, stric Stanka Vraza. 15. V ponatisu Dogodivščin iz 1974. leta ni citiranega teksta!? 16. Steirski = štajerski. — 17. Jeruzalem, kraj pri Ljutomeru. — 18. Svetinje. — 19. Ormož; tam ostal do 1820. leta. — 20. Glej str. VII. v ponatisu Dogodivščin iz 1974. leta. — 21. Poučeval je tudi Jaklinovega nečaka Jakoba Frasa (Stanko Vraz), da je lahko izdelal prvi gimnazijski razred. — 22. Glej opombo št. 2 iz I. poglavja opomb. — 23. Deloval od septembra 1826 do junija 1836. leta. — 24. gr. = gruden = januar. — 25. Mala nedelja = Bučkovci. — 26. 27. 28. glej opombo 2. iz I. poglavja opomb. — 29. Tuji jezik = nemški jezik (?) — 30. Glej opombo 2. iz I. poglavja opomb. — 31. Anton Božič (?), ki je daroval rokopis 21. 12. 1929, kot omenja literatura (Svet med Muro in Dravo, Maribor, str. 687). 32. Glej opombo 2. iz I. poglavja opomb. — 33. Franc Lovrenčič, župnik sv. Trojice pri Mali nedelji od 1. maja 1864 do 1. 8. 1891, umrl je 17. 7. 1907 v Radgoni. — 34. Glej opombo pod 2. iz

I. poglavja opomb. — 35. Avtor trdi, da je imel vpogled v rokopis? — 36. Priloga dnevnika »Gratzer Zeitung«. — 37. Lovro Kramberger, župnik od 31. 7. 1862 do 6. 11. 1887, umrl je 15. 10. 1893. Trditev avtorja teksta »jih precej hrani« potrjuje, da je bil tekst pisan pred smrtjo omenjenega lastnika (Lovro Kramberger). Torej je tekst nastal pred 15. 10. 1893, kar lahko ustreza po navzkrižnem primerjanju s opombo št. 1 iz II. poglavja opomb. — 38. Graščina Beltinci(?) v Prekmurju. — 39. M. N. = Mala nedelja = Bučkovci. — 40. Anton Kreft, župnik od 1. 6. 1853 do 25. 1. 1864 (glej F. Kovačič, n. d. str. 319–320). — 41. Pisec je moral biti rojen po letu 1850 (primerjaj opombo št. 40). — 42. 21. december 1844. — 43. Zanimiva

je primerjava teksta dokumenta in teksta F. Kovačiča, n. d. str. 317: »Mož, ki je bil pričujoč pri njegovem pretresljivem pogrebu, piše doslovno. O Krempljevem pogrebu se je čulo toliko vriščanje in cviljenje med ljudstvom, da so pobegnili morali duhovniki s pokopališča, narod se ni dal od groba svojega premilega pastirja, modrega učitelja in ljubimca odpraviti«. Škoda je, da F. Kovačič v delu ne citira vira, ko se sklicuje na »piše«. — 44. Cerkvenjak je teritorij okoli župnijske cerkve v Bučkovcih (F. Kovačič, n. d., str. 329). — 45. Avtor teksta je imel očitno pred seboj knjigo. O naročnikih in prednaročilih glej str. 257–261 v originalu, oziroma v ponatisu iz 1974 ter uvodno besedo dr. A. Slodnjaka na str. VIII.

PRISPEVEK K ZGODOVINI ŽELEZNIC

o uporabi kratic

MLADEN BOGIC

O zgodovini železnic se je do nedavnega pri nas razmeroma malo pisalo. V zadnjem času pa je zanimanje za to zgodovinsko vejo naraslo, množijo se članki v časopisju in izšlo je nekaj knjig.

Pazljivega bralca pa v teh sestavkih motijo uporabljene kratice, ki jih različni avtorji sestavljajo po svoje. Tema o zgodovini železnic pri nas še zlepa ne bo izčrpana, zato se zdi potrebno, da si problematiko v zvezi z uporabo kratic nekoliko natančneje ogledamo.

Če se nek pojem v besedilu večkrat ponavlja, zaradi racionalizacije uporabimo kratico. To navadno sestavimo iz začetnih črk ali skupin črk iz besed, ki sestavljajo zadevni pojem. Posebnih pravil za sestavljanje kratic ni. Razume se, da moramo besedilu dodati seznam kratic z obrazložitvijo. Kaj pa, če uporabimo kratice za pojme, ki so splošno znani? Če tu ne uporabimo kratic, ki je tudi splošno znana, temveč jo sestavimo po lastnem občutku, utegnemo bralcu povzročiti težave. Ta problem je posebno očiten pri tujejezičnih pojmihi: omahujemo med tujejezično kratico in kratico ustreznega slovenskega prevoda. Odločitev postane lažja po naslednjem preudarku: nekatere kratice so postale razpoznavni znak, simbol za zadevni pojem, zato jih ne kaže posloveniti. Nesmiselno bi bilo npr. kratico DB (= Deutsche Bundesbahn) posloveniti v NŽ (=

Nemška zvezna železnica) ali FS (= Ferrovie dello Stato) v DŽ, ko pa je FS simbol za italijanske Državne železnice. Dovolj je, da kratico obrazložimo, bralec pa, ki je zadevno kratico usvojil, se bo tudi pri listanju po tuji literaturi lahko orientiral, čeprav morda ne zna jezika. Če pa naj bralec kratico razpozna kot simbol, mora le-ta biti napisana pravilno, to je tako, kot večinoma v novejši literaturi. Kratice imajo namreč tudi svoje življenje, z leti se poenostavljajo in med morebitnimi različnimi variantami prevlada najracionalnejša, tista, ki jo je najlažje prepoznati in najtežje pomotoma zamenjati s kako drugo.

V tekstih s sodobno železniško tematiko je položaj zadovoljiv, drugačen pa je pri tekstih, ki zadevajo zgodovino železnic. Ker zgodovina naših železnic do konca prve svetovne vojne sodi v zgodovino avstrijskih (avstroogrskih) železnic, se mora vsakdo, ki ga to področje zanima, neizogibno opreti na ustrezno avstrijsko literaturo.

Ugotovil bo, da je ta specialna zgodovinska veja v Avstriji zelo razvita, da številne publikacije vsaj deloma pokrivajo teritorialno področje Slovenije in Istre in da uporabljajo enotne kratice, tako da so nam v tem pogledu lahko merilo. Primerjajmo torej kratice za nekatere pojme v naši in tuji literaturi. Tako bomo lahko v bodoče uporabljali najustreznejše kratice in pri tem upoštevali pra-

vilo, da naj nek pojem označuje ena sama kratica.

Najvažnejšo železniško progo preko našega ozemlja — zvezo Dunaj—Trst — je dokončala leta 1857 avstrijska država. Železnica se je imenovala »Kaiserlich-königliche südliche Staatsbahn«, v prevodu »Cesarsko-kraljeva južna državna železnica«. Kratice, ki jih je moč najti v naših tekstih, segajo vse od J. d. ž., Juždž. do J. D. Ž. Prva in zadnja utegneta bralca zavesti, saj sta homonima s kratico JDŽ (= Jugoslovanske državne železnice), ki velja za obdobje kraljevine Jugoslavije in za leta 1945—1952.

V tuji literaturi se uporablja kratica SStB (= Südliche Staatsbahn), ki bi bila primerena tudi za našo rabo.

Država je bila zaradi finančne stiske že leta 1858 prisiljena to in še nekatere druge

železnice za majhno odškodnino odstopiti družbi, ki si je zagotovila udeležbo mednarodnega kapitala. Politični dogodki so le-to prisilili, da je spreminjala svojo organizacijsko obliko in s tem ime, vendar se uporablja za vse njeno obdobje naziv »K. k. priv. Südbahn-Gesellschaft /Cs. k. Deli Vasut«, v prevodu »C. k. priv. družba Južne železnice« (skrajšano »Družba Južne železnice«, ali tudi »Južna železnica« čeprav je bil ta naziv po statutu sprejet šele leta 1862. V domačih tekstih je zaslediti naslednje kratice: JŽ, J. Ž. J. ž., Südb, SudB, Sud, SUD.

Prve tri kratice je mogoče razumeti kot »Jugoslovanske železnice« (od leta 1952), ostale pa so poenostavljene variante napisov na vozilih. Ti napisi so bili predvsem takšni: (oblika črk ni popolnoma ustrezna)

K.K. priv.
Süd B.

S.B.
D.V.

S.B. J.Ž.
D.V.

Zadnji je bil v uporabi od konca prve svetovne vojne do razformiranja družbe Južne železnice.

Sprejemljive variante bi bile SüdB, SudB, Sud in SB. Zadnjo uporablja večina novejših tujih publikacij, zato bi se v prid poenotenju morala uveljaviti tudi pri nas.

Leta 1870 je povezala Ljubljano in Trbiž Rudolfova železnica (»K. k. priv. Kronprinz Rudolf-Bahn«). Kratica zanjo — KRB — se pojavlja tako v domači kot tuji strokovni literaturi.

Leta 1884 je država omrežje KRB podpržala v sklopu postopnega podržavljanja za-

sebnih železnic z namenom, da bi ustvarila obširno državno omrežje, neodvisno od muh privatnikov. Nastale so »Kaiserlich-königliche österreichische Staatsbahnen«, v prevodu »Cesarsko-kraljeve avstrijske državne železnice«, ki so poleg lokalnih državnih železnic (»Istrska državna železnica«, »Dalmatinska državna železnica«) zajele sčasoma večino zasebnih železnic. Kratice, ki jih najdemo v naši literaturi, so K.K.St.B., KKStB, K.k.St.B., KkStB, StB.

Tudi na vozilih so se napisi spreminjali, predvsem pa jih najdemo v dveh oblikah: (oblika črk ni popolnoma ustrezna)

K.K.St.B.

K.k. oesterr. Staatsbahnen

Zanimiva je prva kratica, ker sta tu prvi dve črki sicer verzalki, a manjši od ostalih. Od tod najbrž izvira neenotnost pri pisavi kratice v današnji literaturi. Vendar pa se je v avstrijski strokovni literaturi izluščila ena sama oblika, ki je popolnoma prevladala:

kkStB

Prvi dve črki sta mali, ker gre za začetnici pridevnikov. Interpunkcijski znaki so opuščeni. Kratica v tej obliki je zdaj simbol za avstrijske državne železnice za časa cesarja Franca-Jozefa.

Poučno je opazovati, kako so burni zgodovinski dogodki vplivali na avstrijske državne železnice, ki so dobi primerno spreminjale

svoj naziv. Vse te nazive in ustaljene kratice je treba poznati, če naj iz njih določimo obdobje. Potek je bil takšen:

1. 7. 1884 kkStB-Kaiserlich-königliche österreichische Staatsbahnen (Cesarsko-kraljeve avstrijske državne železnice)
12. 11. 1918 DÖStB-Deutschoesterreiche Staatsbahnen (Nemškoavstrijske državne železnice)
21. 10. 1919 ÖStB-Österreichische Staatsbahnen (Avstrijske državne železnice)
1. 4. 1921 BBÖ-Bundesbahnen Österreich (Zvezne železnice Avstrije)
18. 3. 1938 DRB-Deutsche Reichsbahn (Nemška državna železnica)

27. 4. 1945 ÖStB-Österreichische Staatseisenbahnen (Avstrijske državne železnice)

5. 8. 1947 ÖBB-Österreichische Bundesbahnen (Avstrijske zvezne železnice)

Ni torej dovolj, da označimo prvo obdobje avstrijskih državnih železnic samo s StB (= Staatsbahnen), saj sta črkovna skupina nastopa tudi v drugih kraticah iz obdobja pred kkStB in po njem. Opozoriti velja še, da ne kaže npr. zaradi težav s pisalnim strojem ali pri stavljanju spremeniti kratico BBÖ v BBOE, čeprav je sicer takšna zamenjava preglasa dopustna in običajna. S tem smo namreč nasilno ustvarili novo kratico, drugačno od ustaljene, s tem pa po nepotrebnem obremenjujemo bralca.

Za našo železniško zgodovino je pomembna tudi »Privilegierte österreichisch-ungarische Staatseisenbahn-Gesellschaft«, v prevodu »Privilegirana avstro-ogrska družba državne železnice«, ki sicer ni obsegala prog na današnjem ozemlju Slovenije in Istre, je pa imela na Dunaju lastno strojno tovarno, iz katere je prišlo veliko lokomotiv tudi na naše proge. Mednarodno usvojena kratica, ki označuje takò družbo kot njeno strojno tovarno, je StEG. V naši literaturi pa se pojavlja napisana napačno: STEG. Tuja kratica mora biti seveda napisana tako, kot jo pišejo v njeni domovini. Pisava črkovne skupine -St- pa je utemeljena z jezikovnimi pravili nemščine.*

Omenimo še progo med Divačo in Puljem ter njen odcep od Kanfanarja do Rovinja. Zgradila jo je država leta 1876, obratovanje na njej pa je do leta 1882 vzdrževala Južna železnica (SB). »Istrianer Staatsbahn«, kot se je imenovala, se je leta 1884 vključila v nastajajoče omrežje kkStB. Če bi torej potrebovali kratico, ki naj označi obdobje te proge med leti 1876 in 1884, se nam ponudi sama: IstB.

* Glas »š« se v nemščini piše »sch«, razen v zvezah »st« in »sp«, ki se izgovarjata kot »št« oz. »šp«. Sama črka »s« pa se bere kot »z«: die See, der Sommer... Torej moramo zaradi pravilnega branja zvezo »st« tudi v kraticah izpisati. Če bi v moderni kratici brez interpunkcijskih znakov za črko »t« uporabili verzalko, bi si jo bralci lahko razlagali kot začetnico nove besede.

Prim.: StEG : STEG

Naj torej strnemo razmišljanja o kraticah v naslednjih spoznanjih:

— kratice navadno niso nastale ob nastanku pojma, temveč pozneje, ko se je pojavila potreba po racionalizaciji pri pisanju. Zato v virih najbrž ne bomo našli nanje, še posebno pa ne na takšne, kot so zdaj v uporabi v strokovni literaturi.

— Kratice so se razvijale, opaziti je težnjo po poenostavljanju, po izpuščanju interpunkcijskih znakov in po oblikovanju značilnih črkovnih skupin (npr. -St- v kkStB, StEG, SStB ÖStB...), ki imajo pravilno napisane točno določen pomen (v našem primeru »Staats-« = državna)

— Ker gre pred letom 1918 pri nas za »avstrijsko obdobje«, ko so bili vsi železniški dokumenti napisani v nemščini in so se tudi sicer železniške uprave zelo malo ozirale na potrebe slovenskega prebivalstva, kratic ne bomo skušali posloveniti, temveč bomo z nemškimi kraticami še posebej očitno označili dobo črno-žolte hegemonije.

— Uporabljene kratice se morajo skladati z uveljavljenimi kraticami v tuji strokovni literaturi, ker bomo le tako z enostavnimi sredstvi, upoštevajoč načelo »en pojem — ena kratica«, dosegli razumljivost napisane in bralcu pomagali pri pregledovanju tuje literature. Ta cilj pa je vreden, da se nekoliko potrudimo.

LITERATURA

Revija »Eisenbahn« izhaja na Dunaju že 37. leto. Redno priobčuje članke o zgodovini železnic. Med njenimi uredniki je več avtorjev znanih strokovnih knjig.

Knjige:

— J. O. Slezak: Lokomotivfabriken Europas, Wien 1962. — J. O. Slezak: Die Lokomotiven der Republik Österreich, Wien 1970. — Bernhard Schmeiser: Krauss — Lokomotiven, Wien 1977. — Karl Gölsdorf: Lokomotivbau in Alt-Österreich, Wien 1978. — Helmut Griebel: Staatsbahn — Dampflokomotiven in Österreich, Freiburg 1978. — Johann Stockklausner: Dampfbetrieb in Alt-Österreich, Wien 1979. — Giesl — Gieslingen: Die Ära nach Gölsdorf, Wien 1981. — J. O. Slezak: Typenblätter österreichischer Dampflokomotiven, Wien 1981.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

GOLDONIJEV TRG V TRSTU

DARKO OGRIN

Slika prikazuje Goldonijev trg v Trstu (Piazza Goldoni). Posnetek je nastal v času med obema vojnama, verjetno ob nekem državnem prazniku (izobešene zastave, zaprte trgovine). Neznani fotograf je trg fotografiral z zahodne smeri, verjetno z okna ali balkona hiše na robu današnje ulice Via Ciacinto Callina.

Iz same vsebinske slike lahko razberemo tedanji poglobitveni funkciji omenjenega trga, to je prometno (pestrost prometnih sredstev) in trgovsko. Na trgovsko funkcijo nas bolj kot spuščene rulete na izloženih oknih, spominjajo »štanti« (stojnice) na osrednjem delu trga. Trg in pestrost dogajanja na njem je še živa v spominu starejših Istranov, ki so v Trst nosili prodajati svoje kmetijske pridelke.

Funkcijsko in vizualno se trg do današnjih dni ni bistveno spremenil. Še vedno je to eden izmed trgovskih centrov in prometno vozlišče za stari del mesta. Edina večja sprememba je ta, da so izginili »štanti« in tramvaj. Prostori, ki so ga v preteklosti zasedale stojnice, je sedaj rezerviran za gostinsko dejavnost in parkirišča.

Zanimiv je tudi napis na hiši levo od vhoda v tunel — reklama za tržaški dnevnik *Il Piccolo*. Z napisa lahko razberemo, da je bil časopis ustanovljen 1881 in je prenehal

izhajati 24. maja 1915, ponovno pa začel izhajati 24. maja 1919 (*Il Piccolo*, fondazione 1881, distruzione 24. maggio 1915, rinascita 1919). Napis je v nekoliko spremenjeni podobi ohranjen še danes. Obnovljen je napis *Il Piccolo* v prvotni velikosti in obliki, od ostalega teksta pa le letnica ustanovitve 1881 (*Il Piccolo*, fondato nel 1881).

Negativ, iz katerega je narejena slika, je bil posnet na stekelce velikosti 59 krat 44 milimetrov. Glede na pogoje hrambe je razmeroma dobro ohranjen. Nekoliko okrušen je spodnji desni vogal, pa tudi emulzija je na robovih že uničena. Negativ je po celotni površini spraskan.

Zanimiva utegne biti življenjska zgodba negativa samega. Posredoval mi ga je Marino Ogrin iz Bezovice pri Črnem kalu. Spominja se, da je kot otrok dobil okoli 15 podobnih negativov pakiranih v kartonasto škatlico. Vsi so prikazovali posamezne dele Trsta, nekaj je bilo tudi posnetkov oseb. Kako so prišli ti negativi iz Trsta ni popolnoma jasno. Predvideva pa, da jih je od tam prinesla sorodnica, ki je bila pred vojno zaposlena v Trstu kot služkinja pri bogatih družinah.

Škoda je, da se je od kolekcije ohranil le en negativ. Drugače bi lahko imeli zelo zanimiv pogled na Trst med obema vojnama iz objektivnega neznanega fotografa.

OB OSEMDESETLETNICI VLADA VALENČIČA

MARJAN DRNOVŠEK

Tiho je praznoval svojo osemdesetletnico življenjske poti dr. Vlado Valenčič, ki je že skoraj šestdeset let dejaven, sprva kot združni delavec, urednik in pisec člankov s tega področja, v povojnem obdobju pa predvsem kot arhivist Mestnega arhiva Ljubljanskega (danes Zgodovinski arhiv Ljubljane) ter raziskovalec gospodarske zgodovine s poudarkom na ljubljanskem prostoru.

Vlado Valenčič se je rodil 26. novembra 1903 kmečkim staršem v Trnovem pri Ilirski Bistrici. V rojstnem kraju je končal štirikazredno ljudsko šolo, nakar ga je želja po znanju vodila preko Voloske pri Opatiji, kjer je obiskoval nižjo gimnazijo, v Ljubljano, kjer je leta 1921 tudi maturiral na klasični gimnaziji. Visokošolski študij ekonomske smeri je nadaljeval na Dunaju, v Frankfurtu ob Maini in v Zürichu, kjer je leta 1926 diplomiral in promoviral za doktorja narodnega gospodarstva (oecologiae publicae).

Po končanem šolanju v nemirnih letih povojnega evropskega vrenja se je vrnil v

domovino. Več kot dvajset let je služboval kot ekonomski strokovnjak na združnem in bančnem področju. Že v tem času je izsledke proučevanj, predvsem agrarnih, združnih in aktualnih gospodarskih vprašanj, objavljajl v raznih revijah in priložnostnih publikacijah (npr. v tržaškem Pravnem vestniku, Socialni misli, Oraču, Narodnem gospodarju in drugod).

Že pred prihodom v Mestni arhiv ljubljanski (1950) je zbiral gradivo za gospodarsko zgodovino. To njegovo zanimanje je bilo pogojeno z njegovo izobrazbo in izkustvi, ki si jih je pridobil pri svojem delu. V arhiv je bil sprejet kot raziskovalec obdobja merkantilizma v Ljubljani in kot sodelavec pri projektu Zgodovina Ljubljane. V tem začetnem obdobju je proučeval razvoj prebivalstva in gospodarskih gibanj v 16. in 17. stoletju. Do upokojitve (1974) sta se prepletala raziskovalno in arhivsko strokovno delo in predvsem delo z uporabniki v arhivski čitalnici. Urejal in popisoval je obsežno gradivo mestne uprave iz 18. in 19. stoletja, ki mu je služilo kot temeljni vir za njegove raziskave. Kvaliteta vseh njegovih del je ravno v tem, da temeljijo na izčrpni uporabi arhivskega gradiva, tako mestnega, kot tudi drugih arhivov.

Čeprav je pri svojem raziskovalnem delu posegal tudi na druga krajevna območja (npr. sodeloval je pri Kamniškem zborniku, Kranjskem zborniku, zborniku Svet med Murama), tematsko obravnaval zlasti zgodovino gozdarstva in drugih panog (glej samo njegove številne prispevke v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970) ter se lotil tudi širših in sintetičnih tem (npr. žitne trgovine na Kranjskem) je jubilan predvsem raziskovalec ljubljanske gospodarske in družbene zgodovine. To ne zmanjšuje pomena njegovega dela, saj vse raziskave presegajo zgolj lokalni okvir.

Dr. Valenčič tesno sodeluje tudi s Kroniko, saj je v obdobju 1954—1981 objavil kar 22 prispevkov ter samostojno publikacijo v Knjižnici Kronike (Sladkorna industrija v Ljubljani, Ljubljana 1957). Večina prispevkov obravnava etnično strukturo in razvoj ljubljanskega prebivalstva od 17. do 19. stoletja, gradbeni in urbanistični razvoj Ljubljane v 19. stoletju, razvoj hišne posesti ter gospodarsko in poklicno strukturo prebivalstva v Krakovem, razvoj steklarn na Kranjskem, ljubljanske tržne rede itd. Z njemu značil-

no sistematiko je obravnaval posamezne teme po obdobjih in je le redkokdaj posvetil pozornost dogajanjem izven konteksta njegove raziskovalne usmerjenosti (npr. ljubljanskim protinemškim odmevom turnarskih dogodkov).

Jubilant je človek, ki ga raziskovalni elan ni zapustil tudi po odhodu v pokoj, celo obratno, izpod njegovega peresa prihajajo vedno nova in nova dela. Želimo mu, predvsem zdravja in osebnega zadovoljstva ter uresničitev še mnogih raziskovalnih načrtov.

IZ NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Nekaj misli ob razstavi za etnološko topografijo občine Črnomelj

V oktobru je bila v Ganglovem razstavišču v Metliki odprta etnološka razstava z naslovom Gradivo za etnološko topografijo občine Črnomelj. Avtor razstave Andrej Dular, kustos Belokranjskega muzeja, je želel z razstavljenim gradivom prikazati izsek iz nastajajoče topografije črnomaljske občine in obenem pritegniti etnologue, predvsem muzealce, k razpravi o takem konceptu razstave. Ker gre tu za neko specifično temo, ki je ni mogoče predstaviti v klasičnem muzeološkem smislu, se je moral avtor pri postavitvi razstave spopasti z mnogimi problemi. Predstavljeno je gradivo, ki se ne da tako slikovito prikazati kot kak predmet, ki ima muzeološko vrednost in že s svojo pojavo pritegne obiskovalca.

Razstava topografskega gradiva za občino Črnomelj se zaradi obilnega gradiva omejuje na del celotne topografske problematike. S teksti, zemljevidi, grafikoni, tabelami in fotografijami prikazuje upravno in cerkveno razdelitev občine v preteklosti in sedanjosti, dalje sodstvo, zdravstvo, šolstvo, društva, poštna okolišja in manj razvita območja. Razstava sledi konceptu etnološke topografije, ki je sestavni del etnološkega projekta z naslovom Način življenja Slovencev v 20. stoletju. Ta bo poskušal prikazati življenje slovenskega človeka nekako od zadnjih nekaj desetletij devetnajstega stoletja pa vse do današnjih dni. Po avtorjevi zamisli naj bi

obiskovalci razstave, ki črnomaljsko občino poznajo ali morda v njej tudi živijo, prispevali svoje mnenje, pripombe in predloge in tako dopolnili že zbrano gradivo. Takšnega gradiva v obliki neke topografske ali celo monografske obdelave občina še nima, zato bo to dobrodošla novost za najrazličnejše občinske službe.

Topografija občine Črnomelj si je za svoje izhodišče izbrala nekaj manjših krajev in zaključenih območij v občini, preko katerih bo prikazala upravno-politični, gospodarski, demografski, socialni in profesionalni ustroj občine, razkroj njene tradicionalne kulturne podobe in uvajanje novosti in s tem spremembe v načinu življenja prebivalcev na tem območju. Jasno bo pokazala, kaj občina, že ima in kaj še potrebuje. Če bo iz nje razvidno, kako to območje živi in deluje, kakšne so smernice njegovega razvoja od konca devetnajstega stoletja do danes, si bodo lahko na primer občinski planerji lažje predočili, kje je treba iskati tiste potenciale v občini, ki bodo lahko dali maksimalne rezultate. Obenem pa bi končana topografija lahko imela tudi neki značaj turističnega priročnika za tiste, ki prihajajo v Belo krajino, pa bi se radi že vnaprej seznanili z nekaterimi njenimi značilnostmi.

Ker je to prva muzeološka predstavitev slovenske etnološke topografije, avtor pri postavljanju razstave ni imel nobenega vzorca, po katerem bi lahko delal. Problematično je bilo tudi zbiranje podatkov iz leksikonov, literature, popisov prebivalstva,

Črnomelj okrog I. svetovne vojne, fototeka Belokranjskega muzeja v Metliki

Prva delavska olimpijada v Sloveniji 25. junija 1922 na Jesenicah. Nastopili so člani delavske telovadne enote Svoboda z Jesenic in delavskega telovadnega društva Sloga iz Maribora

saj se mnogokrat ne ujemajo in je treba preverjanje njihove verodostojnosti na terenu. Avtor je dobljene podatke vnesel na grafike, tabele in zemljevide, torej v optične prikaze, ki so za obiskovalca gotovo bolj privlačni kot suhoparne številke. Nakazane teme nazorno dopolnjujejo slikovno gradivo.

Pričujoča razstava prikazuje le manjši del topografskega gradiva za to občino. Naslednja stopnja bo muzeološka predstavitev celotne topografije občine Črnomelj, kjer bodo najbolj izpostavljeni problemi, ki se nanašajo na razkroj tradicionalne kulture in uvajanje novosti, se pravi, teme z izrazito etnološko problematiko. Kolikor bo mogoče, bodo razstavljeno gradivo dopolnjevali diapozitivi, magnetofonski zapisi in filmska predstavitev dela obravnavanega območja, saj se muzeološke predstavitve ne omejujejo več na golo predstavitev predmetov iz predvsem materialne kulture.

Ko bo topografsko delo v celoti opravljeno in bo izšla tudi knjižnica s priloženimi tabelami in zemljevidi, bo bralec dobil pregled dogajanja v občini z etnološkega zornega kota skozi zadnje stoletje. Knjižnica bo lahko priročnik za vse, ki bodo v prihodnje raziskovali črnomaljsko občino, pa naj bodo to etnologi ali planerji. Naslednja stopnja bo seveda izbor posameznih monografskih tem iz tega območja in njihova detajlna preučitev. Tako se je za črnomaljsko občino pokazalo, da je taka tipična dejavnost na tem področju vinogradništvo, ki je že v preteklosti dajalo pokrajini specifičen značaj. Zanimiva bi bila tudi raziskava o medsebojnih vplivih Hrvaške in Slovenije na tem območju, prepletanje stikov med Slovenci in Hrvati, dnevne migracije preko Kolpe in interetnični odnosi.

Nives Sulič

Razstava Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941

Gorenjski muzej je v mesecu novembru 1983 pripravil v galerijskih prostorih Mestne hiše v Kranju pregledno tematsko razstavo o razvoju in delovanju delavskih kulturnih društev na Gorenjskem do začetka druge svetovne vojne. Ob razstavi je izšel tudi obsežnejši katalog (85 strani) z naslovom Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941. Razstava in raziskava sta dejansko nadaljevanje in zaokrožitev preučevanj o nastanku in delovanju kulturnih društev na Gorenjskem v letih 1860 do 1914, katerih rezultati so bili prikazani v letih 1980 in 1981. Avtorja razstave in tekstov v katalogu sta Majda Žontar in Jože Dežman, razstavo, katalog in plakat pa je oblikoval Črtomir Frelj. Razstava je zasnovana kot potujoča in je bila v mesecu januarju odprta v razstavišču Veronika v Kamniku, v naslednjih mesecih leta 1984 pa bo prikazana tudi v nekaterih drugih gorenjskih središčih. Finančno so razstavo in izid kataloga omogočili Kulturna skupnost Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani ter kulturne skupnosti Kranj, Kamnik, Jesenice in Radovljica.

Na 25 panojih je s pomočjo reprodukcij, fotografij, arhivskih dokumentov, časopisnih poročil, tekstov in napisov ponazorjen razvoj in dejavnost obravnavanih društev, v 6 vetrinah pa so razstavljeni eksponati kot npr. prapor Enakosti z Jesenic, maketa Delavskega doma z Jesenic, tamburica in razno dokumentarno gradivo. Največ razstavljenega gradiva izvira iz zbirk Tehniškega muzeja Zelezarne Jesenice, saj je ta muzej tovrstno

gradivo že dalj časa načrtno zbiral. Mnoga vprašanja iz razvoja društev je bilo težko prikazati na razstavi, zato jo v mnogočem dopolnjuje katalog.

V uvodnem delu so na razstavi predstavljena delavska kulturna društva do prve svetovne vojne. V devetdesetih letih prejšnjega stoletja je postajala socialnodemokratska stranka upoštevanja vredna sila na političnem področju in se je organizacijsko okrepila s strokovnimi organizacijami. V njihovem okviru se je začela razvijati tudi delavska kultura, ki je imela sprva predvsem izobraževalne naloge. Na Gorenjskem so bile v tem času Jesenice najpomembnejše delavsko središče, zato pa tudi najstarejše prizorišče delavske kulture. V letih 1911 in 1912 so začele nastajati podružnice Splošne delavske zveze Vzajemnosti, posebne izobraževalne in prostvetne organizacije socialno demokratske stranke. Na Gorenjskem so obstajale v Škofji Loki, Trziču, na Jesenicah in v Kranju, prizadevali pa so si za ustanovitev podružnice tudi drugod, zlasti v Kamniku. Pod geslom, da je »izobrazba v socialističnem duhu prvi pogoj za uspešen razvoj in akcijsko zmožnost na razrednem stališču temelječih delavskih organizacij«, so organizirali razne prireditve in predavanja, predvsem pa izlete, ki so delavce zbliževali in dajali možnosti za izobraževanje. Na predavanju Ivana Cankarja o Slovencih in Jugoslovanih, ki ga je priredila Vzajemnost leta 1913, je oblast reagirala tako, da je društvo skupaj s podružnicami razpustila. Dejavnost je nadaljevala nova delavska izobraževalna in prosvetna organizacija Svoboda. Njej pa čas tik pred prvo svetovno vojno ni bil naklonjen, še manj pa vojni čas, tako da je dejansko oživela šele po končani vojni.

V drugem delu razstave so pregledno predstavljena vsa gorenjska delavska kulturna društva in njihovi odseki ter, pomembnejši člani, posebej pa še delovanje vodstva Zveze Svobod. Prva podružnica Svobode na Gorenjskem je začela delovati že leta 1918 na Jesenicah, naslednje leto pa so jeseniški železarji ustanovili še svojo kovinarsko godbo. Delavci iz kamniškega Titana so leta 1919 ustanovili Delavsko knjižnico in v njenem okviru pevski zbor Solidarnost, svoje delovanje pa je obnovila tudi podružnica Svobode v Trziču. Ko je prešla buržoazija na podlagi zakona o zaščiti države v ofenzivo proti komunistom in je oblast budno nadzirala delovanje delavskih organizacij, so ostala delavcem kulturna društva še največja možnost za sestajanje in razredno delovanje. Zato ni slučaj, da so nastale v letih 1922 in 1923 podružnice Svobode na Javorniku, v

Gorjah, na Blejski Dobravi in v Lescah, leta 1926 v Kropi in čez štiri leta tudi v Kranju. Ponekod so nastajala tudi posebna delavska pevska društva. Ker pa je bilo na domžalskem območju delavstvo še maloštevilno, so v Dobu pri Domžalah ustanovili skupno delavsko-kmetško izobraževalno društvo Probuda. V tem času je Zveza Svobod vse bolj jasno oblikovala svoje cilje, dokler jih ni za daljšo dobo začrtala v programu dr. Henrika Tume, ki je bil sprejet leta 1926. Ta je poudarjal, da mora Zveza Svobod združevati delavce vseh socialističnih smeri, ti pa naj se v Svobodi in drugih delavskih kulturnih društvih izobražujejo v marksističnem duhu.

Najobsežnejše poglavje je na razstavi namenjeno prikazu bogate in raznovrstne dejavnosti, ki so jo razvila gorenjska delavska kulturna društva in to gledališke, glasbene, pevske, športne, knjižničarske in izobraževalne. V idejnem smislu so morala društva dajati svojemu kulturnemu snovanju proletarski značaj, če so ga hotele ločiti od meščanske kulturne dejavnosti, ki je bila v mestih še posebno močna, in svoje pripadnike odtegniti vplivu drugih ideologij. Zato so pri prikazu delavskih odrov največkrat fotografije del Ivana Cankarja (Hlapec Jernej, Hlapci), Miroslava Krleža, delavskih pisateljev Jožeta Moškriča (Rdeče rože) in Toneta Čufarja (Jutranja molitev, Tragedija v kleti, Polom). Uvajali so nove oblike dejavnosti kot govorilne zборе, prosvetne večere in drugo. Poudarjeno pa je bilo tudi delavsko izobraževanje z najrazličnejšimi predavanji o delavski zakonodaji, o delavskem gibanju v preteklosti in sodobnem svetu in podobno. Do šestojanuarske diktature so delavska društva vključevala tudi različne zvrsti športa, kar je na razstavi še posebno poudarjeno. Na ta način je proletariat izgrajeval svoj lastni tip kulture, ki je moral imeti izrazito družbeno borbena funkcija.

Obdobje šestojanuarske diktature in gospodarske krize se je kazalo tudi na delovanju delavskih kulturnih društev, ni pa jih zavrlo. Ko je začela Komunistična partija v tridesetih letih obnavljati svoje delovanje, se je vse bolj čutila njena navzočnost tudi v delavskih kulturnih društvih. Odslej so se komunisti v vedno večjem številu vključevali v delavska kulturna društva. Uspeh delovanja Partije se je pokazal že na celjskem zletu Svobod 7. julija 1935, ki so se ga množično udeležili tudi člani gorenjskih delavskih kulturnih društev. V spomin na to so se ohranile številne fotografije, ki so razstavljene. Banska uprava je nato razpustila Svobodo, češ da je bil celjski zlet velika proti-

državna komunistična manifestacija. Novo ustanovljena Vzajemnost je celo v povečanem obsegu nadaljevala delo Svobode.

Na razstavi je prikazana tudi zadnja velika delavska kulturna manifestacija pred drugo svetovno vojno, ki je bila ob proslavi dvajsetletnice Delavske knjižnice in delavskega pevskega zbora Solidarnost 8. in 9. julija 1939. Udeležili so se je člani številnih delavskih in drugih društev iz vse Slovenije. Proslava je bila manifestacija delavskega

kulturnega ustvarjanja ter delavske politične enotnosti in solidarnosti.

Z razstavo smo želeli pokazati, da se je tudi gorenjsko delavstvo vedno bolj zavedalo, da sta izobrazba in kulturno delovanje glavni osnovi za uspešen boj pri izboljševanju njegovega materialnega položaja in zahtevalo, da se mu priznajo zasluge pri ustvarjanju materialnih dobrin in enakopravnost pri ustvarjanju narodne kulture.

Majda Zontar

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 224 011, int. 209

vas vabi, da vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev.

Društva delujejo v Ljubljani, Mariboru, Ptuju, Celju, Kranju, Novi Gorici, Novem mestu, Škofji Loki, Metliki in Slovenskih Konjicah. Združujejo tako poklicne zgodovinarje kot ljubitelje zgodovine. Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge Zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico v Ljubljani. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Študentje imajo pri društveni članarini in naročnini na »Zgodovinski časopis« polovični popust, upokoјenci pa četrtinskega.

Podrobnejše informacije o včlanjevanju v slovenska zgodovinska in muzejska društva lahko dobite osebno, pismeno ali po telefonu na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v Ljubljani.

Na sedežu ZZDS lahko dobite ali naročite še večino letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«, časopisa za slovensko krajevno zgodovino »Kronika«, kazali publikacij Muzejskega društva in prvih petindvajsetih letnikov »Zgodovinskega časopisa« ter nekatere druge historične publikacije.

Od triinpetdesetih do sedaj izdanih zvezkov osrednje slovenske historične revije »Zgodovinskega časopisa« jih na sedežu ZZDS še vedno lahko dobite oziroma naročite sedemintrideset; od teh zvezkov je sedem že ponatisnjenih, kar potrjuje veliko zanimanje strokovnjakov in ljubiteljev zgodovine tudi za starejše razprave, članke in bibliografije, ki imajo zaradi svoje tehtnosti trajno vrednost. Na vse razprodane zvezke »Zgodovinskega časopisa« se je mogoče še naročiti, saj vsako leto izide v ponatisu en zvezek revije. Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev kupujejo publikacije iz zaloge ZZDS s četrtinskim popustom, študentje pa s polovičnim, za nakup kompleta »Zgodovinskega časopisa« pa uprava odobrava še poseben popust. Za večja naročila je možno tudi obročno odplačevanje. Seznam dostopnih letnikov ZČ in ostalih publikacij ZZDS je objavljen v vsaki številki ZČ, podrobnejše informacije pa lahko dobite na sedežu ZZDS.

NOVE PUBLIKACIJE

Branko Reisp: Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvazor, Mladinska knjiga — Zbirka Kultura 1983, 431 str.

Malo katero slovensko zgodovinopisno delo je tako živo in naglo — dobesedno takoj po izidu — odmevalo v slovenski javnosti in vzpodbudilo za strokovno napisano zgodovinsko razpravo presenetljivo zanimanje tako širokega kroga bralcev — kot prav knjiga Branka Reipa o Janezu Vajkardu Valvazorju. Odmevnost Reispove knjige seveda ni le posledica njene bogate grafične opreme, čeprav se ima nedvomno zahvaliti tudi njej, saj je po tej plati dogodek v slovenskem založništvu, dovolj neobičajen za izdajo znanstvenih besedil; za zgodovinopisje je pomembnejše, da je Reispu uspelo s predstavitvijo sicer v marsičem znane in popularne, a vendar v isti sapi — kot kaže prav Reispova monografija — še malo raziskane osebnosti osvetliti intelektualno obzorje na Kranjskem živečega izobraženca v na žalost nam kar preveč nepoznanem 17. stoletju in širše ilustrirati kulturno vzdušje in duhovne možnosti v slovenskih deželah v času, ki v slovenskem zgodovinopisju še čaka na boljše raziskave.

Kratko poročilo seveda ne more zajeti razprave, ki je rezultat dolgoletnega raziskovalnega dela in, ki obsega več kot 400 strani (s povzetki in ilustracijami). Po svoji zasnovi je Reispova monografija doktorska disertacija, obranjena leta 1981 na filozofski fakulteti v Ljubljani in dokumentirana z vsemi potrebnimi navedbami virov in literature. Reisp se je v svojem delu najprej usmeril k kritičnemu preverjanju znanih podatkov o Valvazorju, presoji že objavljenih del in literature in hkrati podrobni analizi gradiva, ki govori o Valvazorjevem življenju in delu. V tej težnji je knjigo pregledno razdelil na poglavja po posameznih obdobjih Valvazorjevega življenja in ustvarjanja: orisal je prostor in čas, v katerem je Valvazor živel in delal, nato njegovo poreklo in družino, njegovo mladost, ustanovitev Grafičnega zavoda, Valvazorjeve stike in potovanja, njegove načrte in zamisli, obsežno pa je pretresel zlasti Valvazorjevo strokovno in grafično delo, nastanek in strokovni pomen Slave vojvodine Kranjske in v sklepu opozoril še na Valvazorjeva zadnja leta.

Reispovo pisanje odlikuje natančnost in smisel za majhne podatke, ki daje knjigi kot celoti posebno vrednost. Poleg raznih izvirnih zapažanj v uvodnem poglavju, ki

opisuje prostor in čas Valvazorjevega življenja, prinašajo že poglavja o Valvazorjevi družini, sorodnikih in potomcih, vrsto novih podatkov in omogočajo podrobnejši vpogled v življenje nekaj fevdalnih družin, njihov kulturni domet in njihovo gospodarsko dejavnost. Posebno zanimivo obdobje Valvazorjevega življenja predstavljajo njegova potovanja, ki ga niso vodila le po Evropi, temveč tudi v severno Afriko in so bila brez dvoma pomembna vzpodbuda njegovemu kasnejšemu delu.

Osrednji del Reispove monografije se usmerja k Valvazorjevim načrtom in delu: Reisp tako dokumentirano sledi nastajanje zbirk na Bogenšperku, nastajanje in funkcioniranje Grafičnega zavoda, opozarja na krog Valvazorjevih sodelavcev in vzornikov, njegove načrte in interese kot jih je mogoče slediti po ohranjenih rokopisih in publikacijah. V tem pogledu so posebej zanimiva opozorila na Valvazorjev odnos do Schönleba in metodološke in vsebinske značilnosti njegovega najpomembnejšega dela »Slave vojvodine Kranjske«. Reisp v tem delu predstavlja vrsto novih dejstev, ki poudarjajo pomembno Valvazorjevo vlogo pri risanju in oblikovanju grafik, obenem pa osvetljujejo delež posameznih Valvazorjevih sodelavcev pri grafičnem oblikovanju in pisanju Valvazorjevih publikacij. Pri tem omenja — v zvezi s »Slavo vojvodine Kranjske« zlasti pomen dela Erasmusa Franciscija, polihistorja iz Lübecka, ki naj bi imel pri končnih formulacijah Valvazorjevega najpomembnejšega dela precej večjo vlogo kot se je domnevalo doslej.

Reisp obširneje analizira tudi ostala Valvazorjeva dela in v posebnem in izvirnem delu svoje monografije predstavlja Valvazorjeve stike z britansko Royal Society, ki ga je leta 1687 sprejela za svojega člana.

Reispova analiza razkrije, da se je Valvazor v svojem metodološkem pristopu posluževal ne le terenskega dela in bolj ali manj naključno zbranih podatkov, temveč se je dela lotil povsem sistematično, med drugim s kar neverjetno vnetim zbiranjem po arhivih (razumljivo deloma prek pomočnikov in s pomočjo dopisovanja), kar daje njegovim podatkom in zapažanjem dodatno vrednost.

Temeljna vrednost Reispove monografije je v orisu Valvazorjeve osebnosti in pravičnejši, širši in dokumentirani oceni njegovega zgodovinopisnega dela, ki v marsičem — šele ob podpori takšne podrobne analize

— opozarja na svoj pomen in vrednost. V vrsti majhnih in drobnih podatkov, ki predstavljajo Valvazorjev način dela, njegovo razmerje do okolice in sodelavcev, njegove stike in postopke v zbiranju podatkov, pa je še nekaj več: utrip oddaljenega preteklega časa, intelektualnega vzdušja v tem času in podobe dometa določenega intelektualno-kulturnega okolja, ki je mnogo stoletij pozneje postalo tudi naše.

Pred nami je izredno lepa knjiga, ki jo je potrebno vzeti v roke in, ki nas v isti sapi opozarja na številne, še neopravljene naloge pri raziskovanju slovenske kulturne zgodovine.

Peter Vodopivec

Tone Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo 1943. Knjižnica NOV in POS 4/1, Partizanska knjiga in ZTT, Ljubljana 1983, 772 strani, s skicami in fotografijami.

Zbirka, v kateri je izšla pričujoča knjiga, to je Knjižnica NOV in POS, je prav gotovo najboljše zbirka literature zgodovinskega značaja, ki je kdajkoli izhajala na Slovenskem. Ta podatek nismo navedli morda zato, da bi z njim sugerirali mnenje o nekakšnih najvišjih dosežkih slovenskega zgodovinarstva, temveč iz njega izhaja zgolj ilustracija, o čem se v tem zgodovinarstvu danes največ piše, namreč o narodnoosvobodilni borbi v letih 1941—1945. Te velikopotezne predstavitve partizanskih enot in raznih problemskih vidikov NOG pa se dogajajo nekako izven »glavnega toka« slovenskega zgodovinarstva, precej avtonomno, zahvaljujoč borčevskim organizacijam, aktivom aktivistov ipd. To deloma dokazuje tudi struktura avtorjev zbirke, ki je dosegla že število 50 knjig. Povečini so to nepoklicni zgodovinarji nekdanji borci ali izobraženci drugih strok. V tem smislu lahko zgodovinarstvo očitno razglasimo za zelo »demokratsko vedo«, saj ni nikomur z ničemer preprečeno, da bi se z njo ne ukvarjal. Pri tem naj bi bilo edino merilo prav kvaliteta, ki pa je ob vsem tem včasih le vprašljiva. Tako stanje včasih zbuja pomisleke, da pisanje monografij partizanskih enot uživa prednost ter da se zanemarjajo temeljne raziskave slovenske preteklosti. Eden od redkih poklicnih zgodovinarjev, ki kot pisec monografij sodeluje pri omenjeni zbirki, je prav dr. Tone Ferenc, avtor knjige, o kateri želimo spregovoriti nekaj besed. Kot znanstveni svetnik na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja in redni profesor za zgodovino NOB na Filozofski fakulteti ter kot avtor številnih knjig s tega področja je gotovo naš največji stro-

kovnjak za to problematiko. Knjiga kot taka je pravzaprav nastala nenadejano, saj je avtor imel v načrtu monografijo o Gregorčičevi brigadi, bolje, o obeh Gregorčičevih brigadah, 5. in 17., vendar mu je potek dela nakazal drugo varianto, prikaz Južnoprimorskega odreda in 5. brigade skupaj, kar je nakazano tudi v podnaslovu knjige. Ob tem je prikazal še vse drugo dogajanje v okviru NOG in pri italijanskem okupatorju, kar je smatral, da je potrebno za »udobno« razumevanje osnovnega toka obravnavanih dogodkov.

Knjiga je obsežna, podrobno razdeljena na deset poglavij ter 32 podpoglavij, zato bi bilo iluzorno misliti na kakršenkoli podrobnejši prikaz njene vsebine. V določeni meri pa sta to že storila poročevalca v reviji Borec (Miroslav Stiplovšek) in Primorska srečanja (Slavica Plahuta), zato naj na tem mestu označimo zares samo glavne poteze njenega gradiva. Knjigo uvaja sintetičen pregled osvobodilnega boja primorskih Slovencev do pozne jeseni 1942, čemur sledi že kar najboljše poglavje, ki govori o razmahu NOB po prvi pokrajinski konferenci KPS v začetku decembra 1942. Tu je avtor označil razširitev NOB na vse slovensko narodno ozemlje, pozorno spremljal delo Soškega odreda po njegovih bataljoni in četah ter podrobno opisal množično odhajanje prostovoljcev v NOV, predvsem pa pošiljanje teh prostovoljcev v prve štiri slovenske brigade na Notranjskem in Dolenjskem. Ob tem navedimo, da avtor ugotavlja velike napore, ki so jih primorski partizani vložili v teh osem transportov primorskih prostovoljcev, a za to niso dobili nobene pohvale! Vprašanje je, kdo bo vzel nase ta očitek? Po skoraj 300 straneh nato avtor prične s prikazom reorganizacije NOV, se pravi z ustanovitvijo Južnoprimorskega odreda in nato njegovega preoblikovanja v Gregorčičevo brigado. V okviru prikaza delovanja brigade je podrobno opisana največja njena akcija, to je pohod v Beneško Slovenijo. Del brigade je v Benečiji ali vsaj na njenem robu ostal vse do njenega razpusta, medtem ko sta dva bataljona poleti 1943 delovala v osrednji in južni Primorski ter je njuna dejavnost enakovredno predstavljena. Ob tem je v posebnih poglavjih ali tudi bolj sinhronizirano podrobno prikazana tudi nasprotna, to je italijanska fašistična oblast z vsemi svojimi neštevilnimi vojaškimi in policijskimi enotami, ukrepi in reorganizacijami, vse v svrhu uničenja NOG.

Gradivo oziroma viri za monografijo so avtorju predstavljali poseben problem, pri čemer imamo v mislih predvsem dejstvo, da se je ohranilo komaj nekaj dokumentov od-

reda in brigade. Pomagati si je moral s partizanskimi dokumenti splošnejšega značaja, toda sreča v nesreči je bila pri tem obilica gradiva italijanskega izvora, ki ga je avtor zbral iz različnih fondov, ki se nahajajo v arhivih v Ljubljani, Beogradu, Rimu in Washingtonu. Ob tem je imel na razpolago še številna osebna pričevanja nekdanjih borcev, ki jih je moral organsko vključiti v arhivsko, po načinu izražanja precej drugačno gradivo. Kako veliko količino gradiva je pisec uporabil za knjigo, nam kaže že preprosto število opomb, ki so skoraj vse referenčnega značaja. Teh je namreč kar 1363!

Iz tega izhaja tudi druga kvaliteta dela, o katerem poročamo. Dogajanja in posamezni dogodki so obdelani izredno nadrobno, temeljito, kar je rezultat avtorjevega hotenja, da problem razčisti do meje možnega, pri čemer pa vendar z navajanjem npr. različnih izjav ali dokumentov o istih dogodkih pušča še svobodno pot bralčevi interpretaciji predstavljenega gradiva. Posebej gre nato pohvaliti sistematično predstavitev okupatorskega sistema oblasti, vojske, policije itd. Tu smo se prvič srečali s tako obširnim spoznavanjem fašističnih ustanov na Primorskem. To je ponazorjeno s številnimi skicami in zemljevidi, kar sicer velja tudi za partizanske akcije oziroma pohode. Avtor je marsikje odkrito kritičen do raznih ukrepov vodstva NOG, drugič pa tudi jasno poudari svoje strinjanje z določenim načrtom ali gledanjem. Ni videti, da bi karkoli zamlčeval, tudi ne opisov številnih likvidacij izdajalcev in »izdajalcev«.

Ob taki množici gradiva, ki ga je avtor uporabljal, je seveda nujno, da se v tekst prikradejo tudi določene majhne pomanjkljivosti, ki so sicer lahko tudi objektivno pogojene. Kot tako lahko navedemo določeno nesorazmerje med predstavitvijo italijanske vojske in NOG za čas poleti 1943, kar je verjetno posledica nesorazmerja v količini ohranjenega gradiva. Podoben vzrok bi lahko verjetno navedli tudi za izostanek sistematične predstavitve številčnega stanja partizanskih enot, kar je kljub vsemu pokazatelj moči NOG. Nastaja vtis, da je bila ukinitelj Gregorčičeve brigade v začetku avgusta 1943 odpravljena zelo na kratko. Mogoče bi moral avtor ponekje bolj kritično pretresti ustne navedbe nekdanjih borcev, posebno kar se tiče njihovega občutka za trajanje časa in prostorske razdalje. Problem časa smo npr. opazili pri opisu pohoda 2. bataljona v Rezi-jo. Nejasnost smo opazili v zvezi s sestavo poveljniškega kadra Gregorčičeve brigade za mesec julij 1943. Navedenim spremembam na str. 512 nasprotujejo zadevni podatki na

str. 705 in 725. Nekaj nedoslednosti smo opazili tudi v uporabi zemljepisnih imen, posebej kar zadeva Beneško Slovenijo. To je seveda tudi razumljivo, saj je izrazoslovje za to pokrajino najmanj ustaljeno in najbolj postavljeno raznim osebnim vplivom. Menimo pa, da je vsaj za večino večjih krajev v Beneški Sloveniji za slovenske pisce mero-
dajna karta, ki je leta 1974 izšla pri Mladinski knjigi v Ljubljani.

Vse te pripombe pa seveda ne morejo zakriti kakovostnega vtisa, ki ga knjiga zapusti po končanem branju. Bralec ima predvsem občutek, da je avtor z razpoložljivim gradivom napravil vse, kar je bilo v njegovi moči in da njegovi predstavitvi gradiva lahko verjamem in se nanj zanese. Knjiga bo važen kamen v mozaiku bodoče sinteze o NOG na Primorskem in Slovenskem.

Na kraju še kratka pripomba k seznamu borcev Južnoprimskega odreda in Gregorčičeve brigade, ki ga je kot dodatek knjigi prispevala Komisija skupnosti borcev brigad Simona Gregorčiča. V uvodni obrazložitvi tega seznama namreč piše, da v njem niso upoštevani tisti »redki borci, ki so pobegnili iz partizanskih vrst ali sodelovali s sovražnikom«. Najprej, to načelo se nam zdi nepravilno, saj je seznam tako nepopoln, izključuje pa tudi tiste borce, ki so se nekaj časa v redu borili, a so iz razlogov, ki bi jih bilo treba še podrobno identificirati, pobegnili. Važno se nam zdi tudi, kaj so ti pobe-
gli nato počenjali. Kar se tiče naše knjige, se nam zdi vredno omeniti primer Štefana Nabergoja. Avtor ga omenja večkrat, omenja tudi njegovo likvidacijo. Iz teksta bralec nikakor ne more priti do zaključka, da bi bil dotični kriv za prekinitev zveze med bataljonom ob vrnitvi iz Beneške Slovenije, še manj more biti govora o kakem njegovem izdajstvu. V omenjenem seznamu ga ni, s čimer se vsekakor ne strinjamo.

Boris Mlakar

Jerca Vodušek-Starič, Začetki samoupravljanja v Sloveniji, Založba Obzorja 1983, 147 str. Documenta et studia historiae recentioris III.

Knjiga je objavljena magistrska naloga, ki jo je avtorica zagovarjala konec leta 1979 na Filozofski fakulteti v Ljubljani (mentor prof. dr. Metod Mikuž), je pa prvo delo, ki v slovenskem zgodovinskepisju posega v obdobje po letu 1945, to je v čas socialistične graditve. Nastalo je v sklopu raziskovalnega načrta Zgodovina Slovencev 1945–1976, ki ga je leta 1978 pripravil Inštitut za zgodovino

delavskega gibanja, tako da je delo resnično prvenec avtorice, hkrati njen in vsega slovenskega zgodovinopisja nasploh. Že samo obdobje, ki se ga je avtorica lotila, posebno pa še tema-začetki samoupravljanja — predstavlja znanstven izziv. Prvič gre za obdobje, ki doslej še ni bilo resneje obravnavano na zgodovinopisen način spričo zelo razširjenega mnenja, da to še sploh ni zgodovina, oziroma da tega skoraj štiridesetletnega obdobja ni mogoče raziskovati na zgodovinopisen način(!); drugič pa se je lotila teme, ki je najznačilnejši družbeni pojav celotnega povojnega razvoja Jugoslavije, in končno je avtorica kot zgodovinar morala v primerjavi z drugimi družboslovnimi znanostmi, ki si »lastijo« to temo, uporabljati arhivsko gradivo.

Za svoje delo o začetkih samoupravljanja je avtorica morala pri arhivskem gradivu najprej v veliki meri sploh ugotoviti stanje, dalje kje je hranjeno, kako je ohranjeno, kako je urejeno in kako priti do njega itd. Uporabila je dotedaj vse dostopne arhivske vire, predvsem fonde, ki jih hrani Arhiv SR Slovenije — fond planske komisije, fond ministrstva industrije in rudarstva vlade LRS in fond Zveze sindikatov Slovenije, ki pa tedaj še niso doživeli strokovne arhivske obdelave. Kot vir za prikaz začetkov samoupravljanja v praksi (»na terenu«) je avtorica uporabila fonde samoupravnih organov Železarne Jesenice. Avtorica si je namreč to podjetje, enega izmed temeljev industrializacije Slovenije in tudi Jugoslavije, izbrala za vzorec, da bi bolj nazorno prikazala proces uvajanja samoupravljanja in delovanja samoupravnih organov na konkretnem primeru. Vendar pa nikjer ni pojasnila zakaj takšen izbor vzorčnega modela, to namreč ali je morda jeseniška železarna najtipičnejši primer v procesu uvajanja samoupravljanja.

Knjiga, katere namen je »zgodovinsko prikazati čas od konca vojne do leta 1953«, kot je v uvodu zapisala avtorica, je razdeljena v štiri poglavja. V prvem seže še v obdobje pred letom 1945, v čas NOB, in nakaže nekaj prvin samoupravljanja, ki se je kazalo kot samouprava na politično-oblastnem oziroma teritorialnem načelu. Drugo poglavje je posvetila obdobju etatizma, ko se je prek centralizacije na gospodarskem in političnem področju krepila vloga in vpliv ter moč države, kar je prišlo najbolj do izraza v petletki in njenem izvajanju. V naslednjih dveh poglavjih pa avtorica končno obravnava temo, ki dejansko ustreza naslovu celotnega dela — začetke samoupravljanja. Samoupravljanje je avtorica opredelila kot celovit družbenoekonomski odnos, kar pa je samou-

pravljanje postalo šele s svojim uzakonjenjem.

V prvem poglavju, kjer obravnava elemente samoupravljanja, kot so se pojavljali v obdobju NOB in revolucije, je izhajala iz razširjenega mnenja, da so začetki samoupravljanja pri nas v tem obdobju. Pri razreševanju tega ključnega vprašanja avtorica ni iskala elementov ali zametkov samoupravljanja v NOB kot družbenoekonomskega odnosa in zato ni navajala primerov loških žag ali pa primerov iz Užic leta 1941, marveč je samoupravljanje v obdobju NOB videla na politično-oblastnem področju — v ljudski oblasti kot enem izmed temeljnih dosežkov NOB in revolucije. Dejansko je bila ljudska oblast kot demokratična oblika oblasti, katere nosilci so bile ljudske množice, že samoupravljanje, ki pa se je kazalo s samopravo na teritorialnem načelu. Samoupravljanje kot družbenoekonomski odnos v obdobju in pogojih NOB ni bilo in ga ni moglo biti, kajti za kaj takšnega niso dani niti osnovni pogoji, saj spreminjanje družbenoekonomskih odnosov v času NOB ni bil prvenstveni in niti trenutni namen narodnoosvobodilnega gibanja. Samouprava je pomenila temelj, na katerem je bila nova jugoslovanska država zgrajena, kar pomeni, da je treba razumeti vsebinsko razliko med samopravo in samoupravljanjem, pri čemer je slednje izrazito socialističen in prvenstveno družbenoekonomski odnos in šele nato političen in oblasten, medtem ko je v času NOB bil to izključno politično-oblasten odnos.

V drugem poglavju obravnava avtorica obdobje, katerega značilnost je krepitev in prevladovanje vloge države v vsem gospodarskem in političnem življenju. Proces etatizacije je potekal v okviru priprav na sprejem prve petletke oziroma se je z nje, ki je bila strogo administrativno centralistično vodena, utrdil. To obdobje etatističnega ali administrativnega socializma v povojnem političnem in gospodarskem razvoju Jugoslavije in njene družbe je dejansko nasprotje in zanikanje samoupravljanje, kakršno je bilo znano na političnem področju v prejšnjem obdobju. Samopravo je zamenjal centralizem v vsem družbenem razvoju. V tem poglavju je avtorica prikazala organizacijske mehanizme administrativno-centralističnega upravljanja v obdobju petletke in nasploh na kronološki način prikazala z normativnega stališča izgradnjo ekonomskega sistema oziroma ekonomsko politiko Jugoslavije v času administrativnega socializma kot prvi fazi v celotni povojni socialistični graditvi (druga faza je samoupravljanje, ki se začne z

uzakonitvijo leta 1950 oziroma z novim gospodarskim sistemom leta 1952).

V zadnjih dveh poglavjih obravnava avtorica najprej proces demokratizacije družbenoekonomskih odnosov, ki se je začel v letih 1949 in 1950, torej po sporu z Informbirojem. Ta je povzročil analizo deformacij v jugoslovanski družbi (npr. birokratizem) in iskanje novih poti socialistične graditve. To pa je bilo samoupravljanje. Prikazana je izvolitev prvih delavskih svetov na začetku leta 1950 in pa izvolitev prvega delavskega sveta Železarne Jesenice, ki je bil izvoljen že na začetku leta 1950 (29. januarja) še pred sprejetjem temeljnega zakona o predaji tovarn delavcem v upravljanje. V zadnjem poglavju pa avtorica obravnava razvoj samoupravljanja od sprejema zakona o delavskem samoupravljanju (27. junij 1950) pa do začetka leta 1953, ko je bil sprejet ustavni zakon in je bil triletni razvoj samoupravljanja tudi ustavno potrjen.

V zadnjih dveh poglavjih je zanimiv s stališča krajevine zgodovine prikaz začetkov samoupravljanja v Železarni Jesenice oziroma prikaz delovanja delavskega sveta in upravnega odbora v tem industrijskem gigantu. Tak pristop, da se neki zgodovinski proces prikazuje na izbranem modelu, je za zgodovinarje precej redek in nenavaden, zlasti še, če izhajaš iz splošnega na posamezno. Pripomniti velja, da iz avtoričinega pristopa ni povsem razvidno, ali je mogoče obratno konkretno situacijo jeseniške železarne in uvajanje delavskega samoupravljanja v njej posploševati, ali pa je ta proces v jeseniški železarni nekaj posebnega. Tako na primer ni iz avtoričinega zapisa dovolj razumljivo, ali so delavski sveti, ki so bili izvoljeni januarja in februarja 1950 še pred sprejemom zakona o delavskem samoupravljanju, bili izvoljeni v vseh podjetjih po Sloveniji posredno, tako da jih je izvolila skupščina delavskega sveta, ta pa je bila popreje izvoljena v okviru sindikalnih pogovorov, kot je bil primer v Železarni Jesenice. Če je bil tak način izvolitve posebnost jeseniške železarne, bi to zahtevalo dodatno pojasnilo oziroma analizo. Nasploh je glede na tak metodološki pristop treba pripomniti, da ni povsem ustrezno rešen odnos med splošnim, to je začetki samoupravljanja glede na normativno zakonsko uvajanje in njegovo politično dimenzijo, in posameznim (Železarno Jesenice) ter posebnim, tistim, kar je značilno za začetke samoupravljanja v jeseniški železarni. Postavlja se namreč vprašanje, ali je mogoče iz enega primera uvajanja in začetkov samoupravljanja ta proces posplošiti na celotno Slovenijo.

Knjiga na koncu prinaša še 21 prilog (tabel, spiskov), katerih pa večina sama po sebi pove premalo. Tako je na primer glasovnica za volitve v DS Železarne Jesenice za leto 1952 (tabela štev. 21), ki je sicer faksimile, le gol prikaz te glasovnice, na kateri je naveden 101 priimek in ime ter delovno mesto kandidata.

Knjiga Jerce Vodušek-Starič kot prvo zgodovinopisno delo pri nas, ki obravnava obdobje po letu 1945, je kljub slabostim, ki jih ima kot prvenec novega »področja« našega zgodovinopisja, pomemben dosežek in pomeni premik v smeri raziskovanja obdobja, ki je »živo« in po mnenju nekaterih prav zato še neprimerno za zgodovinarjevo raziskovanje. To delo takšne predsodke v mnogočem zanika in dokazuje nasprotno. Samoupravljanje, ki je sedaj živa stvarnost in temeljno načelo vsega našega družbenega razvoja za vnaprej, ima svoje začetke, svojo zgodovino, na katero se v vsakdanji politični praksi pozablja in ki jo je mogoče prikazati le na način, z metodo in tehniko, kakršno pozna zgodovinska veda. To se je avtorici v veliki meri posrečilo, hkrati pa se je treba zavedati, da je to delo šele prvo takšne vrste in da bo, kot je zapisala avtorica sama, »obravnavani družbeni razvoj... nedvomno zahteval še veliko raziskav.«

Zdenko Cepič

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, zv. 7 — Bleiweisov zbornik. Ljubljana, Slovenska matica 1983, 297 str.

Potem ko je v marcu 1982 v prostorih Slovenske matice potekal Bleiweisov simpozij, posvečen 100-letnici tega »očeta slovenskega naroda«, smo sedaj dobili tudi zbornik razprav z omenjenega simpozija. Že v uvodni besedi Bogo Grafenauer opozarja na nekatere rezultate Zwitterovih in Melikovih raziskav preteklih let, ki ugotavljajo uveljavitev konservativne smeri v slovenski politiki šele v drugi polovici 60. let in podirajo mit o tem, da so program Zedinjene Slovenije obnovili šele mladoslovenci v dobi taborov. Poleg tega je Grafenauer opozoril na Melikovo ugotovitev, da Novice v prvi polovici 60. let poudarjajo le narodnost, ne zastopajo pa klerikalnih stališč, in sicer vse do leta 1867. Spregovoril je tudi o Bleiweisovi vlogi pri sprejemanju jezikovnih novosti v Novicah, o literarnozgodovinskih ocenah Bleiweisovega razmerja do Prešerna, Koseskega, Levstika, Janežiča ipd. Uvodni besedi sledi v zborniku še 15 razprav in bibliografija Bleiweisovih del.

O Bleiweisovi vlogi v slovenski politiki govori razprava Vasilijsa Melika, ki vsestransko osvetljuje pomen Bleiweisovega dela v posameznih obdobjih njegovega delovanja. Naglaša, da so nekdanji slavljeneži Bleiweisa v začetku našega stoletja degradirali literarni in politični zgodovinarji, da pa sodba o njem ne moremo graditi samo na njegovih razmerjih do Prešerna in Levstika. V predmarčni dobi je Bleiweis kot urednik *Novic* brez hrupa in velikih razpravljajev rešil vprašanje slovenskega črkopisa z odločitvijo za gajico ter rešil polemiko okrog ilirizma z ohranitvijo slovenščine, kar je visoko cenil že I. Prijatelj. Z *Novicami* je bila uveljavljena središnja vloga Ljubljane v slovenskem narodnem gibanju, Bleiweisu pa je pripadla vloga voditelja tega gibanja. V revolucionarnem letu 1848 se pokaže Bleiweis kot skrajno previden in prilagodljiv, v začetku 60. let pa je že vidna Bleiweisova vodilna vloga. Melik spregovori tudi o razmerjih do kranjskih Nemcev v tem času, opozori pa še na dejstvo, da so v mladoslovenskem taboru prav tako delali napake s svojim nacionalnim radikalizmom. Predvsem pa Melik ugotavlja, da se Bleiweis klerikalizmu ni podredil šele v 50. letih, kakor je menil Prijatelj, temveč šele po letu 1867. V zadnjem obdobju delovanja, v dobi sloge od srede 70. let dalje pa sta ga proslavljala oba tabora. Vsekakor pa Bleiweis po Melikovi oceni kljub nekatere napakam zasluži mesto v vrsti Slovencev, ki so s svojim političnim in kulturnim delom prispevali k rasti slovenskega naroda v 19. stoletju.

Peter Vodopivec je spregovoril o gospodarskih in socialnih nazorih Bleiweisovega kroga in ugotovil, da je Bleiweisova pozornost usmerjena predvsem h kmetu in kmetijstvu, da je prepričan, da za industrijski razvoj še ni pogojev, ker predvsem ni domačega kapitala, tuj kapital pa bi prinesel socialno bedo in ponemčenje.

Franc Rozman v prispevku Bleiweisove *Novice* in delavsko gibanje na podlagi pregleda pisanja *Novic* v letih 1843–1881 analizira Bleiweisovo gledanje na delavsko gibanje. Posebej se je zadržal pri pisanju o delavskih nemirih 1848 in o odmevih pariške komune v *Novicah*, opozoril je tudi na pisanje o utopičnih socialistih, o položaju angleškega delavstva ipd. Avtor ugotavlja, da je Bleiweisu kot uredniku *Novic* šlo za to, da bi nastajajoče delavstvo pri nas ostalo narodno zavedno, verno in marljivo, do tujih idej pa je nezaupljiv.

Bleiweisova prizadevanja za napredek kranjskega kmetijstva obravnava France Adamič, ki se predvsem ukvarja z Bleiweisovimi publicističnimi prizadevanji, njegovem

delu pri Kranjski kmetijski družbi, kmetijskem šolstvu, pospeševanju sadjarstva, prizadevanjih pri uvajanju strojev v kmetijstvo, boju proti vražam.

Srdjan Bavdek pa v razpravi Bleiweisovo prizadevanje za napredek živinoreje in živinozdravstva na Kranjskem prikazuje tri glavne Bleiweisove stroke dejavnosti, in sicer strokovno prosvetiteljstvo, pospeševanje živinoreje in veterinarstva.

Posebej o začetkih veterinarskega šolstva na Slovenskem govori Milan Dolenc, ki prikaže velike Bleiweisove zasluge za to zvrst izobraževanja. Bleiweis sam je na 1850. leta odprti živinozdravilski in kovaški šoli v Ljubljani bil ravnatelj in predavatelj več predmetov.

O znanstvenih in strokovnih delih dr. Janeza Bleiweisa je spregovoril Janez Batis; v članku je opisana vsebina devetih znanstvenih in strokovnih del, ki so bila v avtorjevem času zelo pomembna kot osnova za razvoj veterinarstva. Bleiweis pa se je uveljavil ne le kot veterinarski strokovnjak, temveč tudi kot zdravnik in zdravstveni prosvetitelj. O tem, zlasti pa o preventivni dejavnosti v zdravstvenih odborih in komisijah posebej v času kolere na Kranjskem piše Peter Borisov. Z vidika našega časa je o Bleiweisu spregovoril Bojan Štih — po »štihovsko« seveda.

Z jezikovnega vidika obravnavata Bleiweisa dva avtorja. Martina Orožen govori o pogledih Bleiweisovega kroga na slovenski knjižni jezik in med drugim ugotavlja, da je Bleiweis *Novice* odprl vsem, da je zagovarjal misel, naj bo slovenski jezik vsem razumljiv, bil je nasprotnik neživih izpeljank, dopuščal je dotok narečnih oblik in na splošno je bilo vseskozi čutiti skrb za jezik. Velimir Gjurin pa je prispeval razpravo Bleiweisov poljudnostrokovni jezik.

Bleiweisovo razmerje do kulturne problematike je zajeto v treh razpravah. Dušan Moravec piše o njegovem odnosu do slovenskega gledališča in tako ocenjuje sicer manj znano in na pogled obrobno področje Bleiweisovega delovanja. Kulturnoorganizacijsko dejavnost J. Bleiweisa je analiziral Stane Granda. Predvsem se je ustavil pri nekaterih vprašanjih v zvezi z urednikovanjem *Novic*, šolstvom, čitalnicami in Slovensko matico. Ugotavlja, da je Bleiweis namenjal pozornost predvsem nižjemu šolstvu, vprašanju slovenščine v šolah, naglašal pomen strokovnih šol, kot dolgoročnejši cilj pa postavil tudi zahtevo po slovenski univerzi, naglašal pomen knjižnic itd. Kulturološki profil dr. J. Bleiweisa zaključuje prispevek Štefana Barbariča Zasnove Bleiweisovega narodnokulturnega delovanja, ki se ustavlja predvsem

pri glavnih idejah in realizaciji le-teh v prvih dvajsetih letih njegovega delovanja.

Zanimiv je tudi članek Mirka Kambiča, ki govori o upodobitvah dr. J. Bleiweisa, zbornik pa zaključuje bibliografija Bleiweisovih del, ki jo je pripravil Milan Dolenc in obsega kar 341 enot.

Razen dveh imajo vsi prispevki tudi povzetke v nemščini, ob koncu pa je zborniku dodan še abecedni indeks avtorjev in predmetni indeks.

Čeprav je o politični in kulturnozgodovinski vlogi Janeza Bleiweisa bilo doslej že veliko napisanega, so prevladovale pretežno negativne ocene Bleiweisa kot konservativnega in celo klerikalnega politika, ki naj bi onemogočal radikalnejše kulturno in politično življenje na Slovenskem, prav omenjeni simpozij in pričujoči zbornik pa dajeta o njem pravičnejšo oceno.

Olga Janša-Zorn

750 let, Zbornik Občine Slovenska Bistrica I, Ljubljana 1983, 591 str.

Pred seboj imamo izredno bogat zbornik razprav in zapisov, ki nam predstavljajo slovenjebistriško področje in življenje na njem od najbolj oddaljenih časov, v kolikor nam o tem pričajo redki preostanki, do današnjih dni.

Iz sodobnega dogajanja na Slovenjebistriškem imamo predstavljeno povezavo občine Slovenska Bistrica s pobratenima občinama Čičevac in Svetozarevo, zemljepisni oris občine ter rast in gibanje prebivalstva. Iz gospodarstva so predstavljene delovne organizacije Impol, kmetijski kombinat Slovenska Bistrica, dalje varstvo narave in krajine na Slovenjebistriškem, živalstvo, geologija slovenjebistriške občine ter številne druge značilnosti naravnih znamenitosti. Zbornik nam predstavlja še pisatelja Jožeta Tomažiča in utrinke iz spominov Antona Ingoliča na Slovensko Bistrico. Predstavljena je dalje etnološka podoba Slovenjebistriškega Pohorja, značilnosti dela v pohorskih gozdovih Slovenjebistriške graščine kakor tudi pesemsko izročilo slovenjebistriškega območja.

Za nas je predvsem zanimiva izredno bogata predstavitev slovenjebistriškega področja v preteklosti, od preostankov pričevanj prvih znakov življenja na tem območju, kar nam predstavlja arheološki prispevek, preko zgodovinskih prispevkov do časa po osvoboditvi. V prispevku pod naslovom Bistriški svet v davnini, imamo predstavljen čas od neolitske in srednje bronaste dobe do Kelto, posebno bogato pa čas rimske naselitve v teh

krajih, ki je pustila tudi veliko več sledov kot prejšnje dobe. Zajet je čas do preseljevanja ljudstev.

V naslednji razpravi pod naslovom Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700, imamo predstavljen zgodovinski razvoj tega časa. Predstavljen je razvoj in utrjevanje fevdalnega reda na tem območju z njegovimi upravnimi, gospodarskimi, kulturnimi in obrambnimi značilnostmi. Poleg nastajanja in razvoja zemljiških gospodstev in samostanov je predstavljen tudi razvoj Slovenske Bistrice, razvoj meščanstva in razvoj gospodarstva, predvsem cehov. Prikazane so značilnosti razvoja, družbeni odnosi, kmečki upori gospodarstvo, pa tudi nesreče in stiske ob raznih vojnah. V posebnem prispevku imamo predstavljeno zdravstvo in zdravstvene službe na območju Slovenska Bistrice od druge polovice 14. stoletja, ko imamo ohranjene prve vire, do vključno partizanske sanitete na območju Slovenske Bistrice.

Posebej imamo predstavljeno urbano gradbeno zgodovino slovenjebistriškega ozemlja z najpomembnejšimi objekti s tega območja. Poseben prispevek nam predstavlja kulturno podobo baroka na Štajerskem in vlogo plemiške rodbine Attemsov pri tem, na osnovi bistriškega gradu in gradu Stattenberg ter na tipu baročnih cerkva na Štajerskem. Predstavlja nam še slikarsko dejavnost 19. stoletja, prispevek pa sklene s predstavitev spomenika padlemu Pohorskemu bataljonu na Osankarici.

Umetnostnim spomenikom v občini Slovenska Bistrica je posvečena še ena razprava, ki nam razkriva, kaj se je dogajalo na področju likovne umetnosti in kaj se je od tega na ozemlju slovenjebistriške občine ohranilo do danes. Predstavlja nam spomenike arhitekture, kiparstva in slikarstva, ki še obstajajo, ob teh pa opozarja tudi na tiste, za katere vemo le posredno iz starih zapisov. Pregled začenja z rimskimi spomeniki in nadaljuje z romansko arhitekturo pri čemer nam podrobneje prikaže največjo gradbeno dejavnost v tem času — gradnjo studeniškega samostana in ostale cerkvene objekte iz 13. stoletja ter gradove iz tega časa. Nadaljuje z gotiko ki je na obravnavanem ozemlju zapustila že bolj raznovrstne spomenike arhitekture, kiparstva in nekaj primerov umetnostne obrti. Ob zgodovinskem dogajanju v 16. stoletju je predstavljena kiparska dejavnost, ki se kaže predvsem v protestantskih nagrobnikih.

Bogato imamo predstavljeno 17. stoletje, ki je bilo v znamenju protireformacije, ki mu je vtisnila značilen pečat na vseh področjih, čas v katerem že prevladujejo severnorene-

sančne pobude, stoletje, za katero je značilna živahna gradbena dejavnost. Prikaže nam kiparsko ustvarjalnost 18. stoletja, ki je v marsičem preglednejša od prejšnjih stoletij.

Zanimivo je poglavje v katerem nam na podlagi bistriških župnijskih matrik predstavlja zanimive podatke iz življenja kiparjev, kamnosekov, štukaterjev in slikarjev, ki so v prvi polovici 18. stoletja delovali v Slovenski Bistrici.

Predstavljen je razvoj šolstva v Slovenski Bistrici od srednjega veka do današnjih dni, šolske kronike in delovanje ter pomen podružnic »Družbe sv. Cirila in Metoda« Slovenska Bistrica, Polskava, Pragersko, Poljčane, Studenice ter Makole do leta 1941. Delovanje podružnic je predstavljeno s pomočjo tabel za Slovensko Bistrico in Polskavo-Pragersko, gibanje posameznih kategorij njenega članstva ter pregled zbranih denarnih sredstev. Kratko so predstavljeni zaslužni odborniki obeh podružnic ter letna skupščina »Družbe sv. Cirila in Metoda« v Slovenski Bistrici leta 1932.

Pod naslovom Delavsko gibanje na območju občine Slovenska Bistrica od začetkov do prve svetovne vojne, imamo predstavljen razvoj in delovanje delavskih društev socialnodemokratske usmerjenosti na področju občine Slovenska Bistrica od začetkov koncem šestdesetih let 19. stol. do konca prve svetovne vojne. Podrobno je prikazano prvo delavsko izobraževalno društvo v Slovenski Bistrici leta 1869 in oživiljeno dejavnost delavskega gibanja po ustanovitvi avstrijske socialnodemokratske stranke leta 1889. Največ pozornosti je posvečeno železničarskemu društvu. Devetnajsto stoletje nam predstavljata še dve razpravi. V prvi Gospodarska in socialna podoba Slovenjebistriškega in Studeniškega območja na začetku 19. stoletja imamo prikazan odsev gospodarskih in socialnih gibanj v studeniškem in slovenjebistriškem svetu, kakor so jih zapisali poročevalci kot odgovor na vprašalnice nadvojvode Ivana in njegovega kroga zgodovinarjev v začetku 19. stol. V drugi razpravi pa obravnava avtor pod naslovom Dogodki na Slovenjebistriškem med leti 1848—1875 začetke in razvoj narodnopolitične zavesti na Slovenjebistriškem. Razpravo pričinja s pregledom časa neposredno pred revolucijo 1848, podrobno predstavlja revolucionarno leto 1848/49 zaključuje pa z ustavno dobo leta 1860. Pričujoča razprava predstavlja prvi del celotne študije in iskreno želimo, da zagleda luč čimprej še drugi del.

V narodnopolitičnem življenju nam prikaže avtor vlogo duhovščine, uradništva, deloma učiteljstva ter odnos med meščanom in

podeželanom v narodnem in potem tudi političnem življenju Slovenjebistriškega.

Posebne razprave nam osvetljujejo čas med obema svetovnima vojnama na Slovenjebistriškem, okupacijo in narodnoosvobodilni boj ter nemška napada na partizansko bolnišnico v Srecah pri Makolah. V posebnem prispevku je predstavljeno arhivsko gradivo, ki nam priča o slovenjebistriški preteklosti. Podrobneje je predstavljeno gradivo v Pokrajinskem arhivu Maribor, opozorjeno pa je tudi na gradivo v drugih arhivskih ustanovah na Slovenskem in izven meja Slovenije.

Vinko Rajšp

Bibliografija o zgodovini Monoštra-Szentgotthárd történetének bibliografiája, županijska biblioteka »Daniel Berzsenyi«, Szombathely 1983, strani 139.

Čeprav predstavlja zajetna monografija z naslovom »Szentgotthard« temeljno zbirko poljudnoznanstvenih razprav, ki je z letnico 1981 — označila lanskoletno oficialno 800 letnico naravnega središča Porabja, Monoštra (več o tem: Naši razgledi, štev. 21/740, 1983), je krajevno zgodovinopisje zapadne Madžarske obogatila še ena koristna publikacija. Gre za bibliografijo o zgodovinskem razvoju Monoštra, ki jo je v jubilejnem letu v roto-ciklostilni tehniki pripravila in v 500 izvodih izdala šupanijska biblioteka »Daniel Berzsenyi« v Szombathelyu na Madžarskem.

Izbor okrog 1500 bibliografskih enot obsega naslednja področja: splošni del (z obravnavo zgodovinskih virov, pregledov, cerkvenih, zemljepisnih, etnografskih ter drugih opisov z redkim upoštevanjem predvsem nekaterih nemških objav), gospodarstvo, družbena dogajanja, kulturo (z izobraževalno in umetniško-ustvarjalno dejavnostjo) ter repertorij lokalnega časopisja in periodičnega tiska.

Bibliografija posveča posebno pozornost literaturi o monoštrskem cistercijskem samostanu (ustanovljenem v letu 1183), bitki s Turki v bližini mesteca, nastanku in razvoju nekaterih industrijskih obratov ter delovanju gimnazije vse od njene vzpostavitve leta 1893. Poleg ilustracij z upodobitvami enega najmlajših madžarskih mest (vladni sklep o tem datira iz lanskega leta) in naslovnih strani nekaterih publikacij, je celotnemu besedilu priključen tudi imenski in predmetni register.

V skladu s pozitivnim napredkom slovensko-madžarskih stikov je v bibliografskem izboru zaznati — poleg omejenih slo-

venskih objav v manjšinskem tisku na Mažarskem — tudi registracijo nekaterih novejših prispevkov o vzajemnih odnosih iz madžarskega tiska (»Népujsága«) v Sloveniji. Glede na tako naravnost ni dvoma, da bo ta publikacija, kljub pomanjkljivostim izbora, dobrodošel pripomoček tudi slovenskim raziskovalcem Porabja.

Franc Sebjanič

Loški razgledi 26/1979. 303 strani.

Pred nami je zajeten 26. letnik Loških razgledov, ki obsega 303 strani raznovrstnega gradiva. V prikazu se bomo omejili le na tematiko, ki sodi v okvir umetnostno — zgodovinskega in kulturološkega sklopa.

Prvi del zbornika je posvečen arheologiji. Znani arheolog in stalni sodelavec Loških razgledov Marijan Slabe nam v razpravi »Osnove za varovanje arheološkega terenskega spomenika na območju SO Škofja Loka« razloži kako poteka ugotavljanje in določanje arheološkega »lokaliteta« in kakšni so pogoji za določitev oziroma kakšne vrste raziskovanja ali spomeniške zaščite naj bo deležen objekt. Razprava je opremljena z znanstvenim aparatom in s karto varovanih arheoloških terenskih spomenikov v občini Škofja Loka.

Drugo razpravo iz arheološke tematike je prispeval Rajko Brank z naslovom »Sledovi nasipov poznoantičnih obrambnih zapor pri Novi Oselici«; na podlagi pisanih virov in terenskega dela je skušal dokazati, da so bili na ozemlju Nove Oselice v Poljanski dolini zgrajeni zaporni zidovi za cesto, ki je tekla iz Ilirika v Italijo.

Zorka Šubic z prispevkom »Poročilo o orientacijskem sondiranju pri podružni cerkvi Sv. Andreja na Gostemem« na plastičen način prikaže potek raziskave iz leta 1977. Poročilo je opremljeno z bogatim slikovnim gradivom.

O freisinški kovnici Gutenwert in pfeningu Freisinškega škofa Otona II. ter o problematiki loškega grba razpravlja Andrej Rant. Imenovani novc obstaja v dveh variantah denarja in kot polovičnik. Drug problem, ki zanima avtorja razprave je, odkod se pojavi v loškem grbu zamorec. Kljub mnogim tezam pa je ta problematika še nerešena.

Kot v vseh letnikih zbornika Loških razgledov tudi to pot sodeluje s svojo razpravo Emilijan Cevc. S svojimi prispevki, ki jih je že cela vrsta izpolnjuje vedenje o umetnosti na Loškem ozemlju. V razpravi »O renesančnem reliefu v Škofji Loki in na Turjaku«

nas opozori na pomembno vrednost škofjeloškega reliefa na južnem stolpu gradu. Relief je nastal v času škofa Filipa in ga je izdelal isti mojster kot na turjaškem gradu. Avtor reliefa naj bi pripadal alpskemu kulturnemu krogu, morda pa je bil celo domačin.

Milan Železnik nas v razpravi »Zlati oltarji na Loškem ozemlju od 1690—1720« opozori na pomembnost rezbarskih spomenikov, ki jih je izdelovala delavnica Janeza Jamška.

Franc Štukelj s prispevkom »Loška meščanska arhitektura s posebnim ozirom na leseno gradivo in razmišljanje o njej« tehtno dopolnjuje razpravo Ceneta Avgušтина iz lanskega zbornika. Z razpravo je France Štukelj zaokrožil poznavanje o arhitekturi v Škofji Loki. Cene Avguštin v razpravo »Prostorski ambient Škofje Loke v srednjem veku« prikaže razvoj in nastanek mestne naselbine. Mogoče bi bilo dobro pričeti razmišljati, da bi avtor svoje razprave o arhitekturi Škofje Loke pripravil in objavil v samostojni publikaciji, saj je njegov opus že zaokrožena celota.

France Golob je pripravil prispevek o mojstru krtinskih fresk, ki je dobil svoje ime po svojem najpomembnejšem delu na Krtini. Delo tega mojstra sega v konec 15. ali v začetek 16. stoletja.

Med stalne sodelavce Loških razgledov štejemo Pavleta Blaznika. V razpravi »O poselitvi Loških podložnikov na območju Gorskega kotarja nam pojasni vzroke naselitev. Ugotovil je, da so priimki, ki so pogosti na Loškem, značilni tudi v Gorskem kotarju. Pri prebivalstvu pa je še vedno živa slovenska tradicija.

Kot ponavadi je zelo obsežna in informativna rubrika Zapisi in spomini, kjer nam avtorji v krajših prispevkih predstavijo življenje in delo pomembnih zgodovinskih osebnosti dolin obeh Sor in Škofje Loke. V razdelku Narodnoosvobodilna borba Svetko Kobal obuja spomine na dr. Borisa Kocjančiča, ki so ga kot talca ustrelili 9. 2. 1944 za Kamnitnikom; v prispevku »Kako je nastala brošura K. L. Mauthausen« popisuje nastanek brošure o strahotah v tem taborišču natiskane v juniju 1944 v 985 izvodih v bunkerju škofjeloškega okrožja na hribu Dečko nad vasjo Krivo brdo v Luši.

Janko Mrovlje pa je opisal revolucionarno pot Pavla Ingoliča-Bara. Z rubriko Poročila in gradivo, katera je kot vedno zelo aktualna, se zaključuje 26. letnik Loških razgledov, ki s svojo kvaliteto zbuja vedno večje zanimanje bralcev.

Nataša Stergar

Marko Waltritsch, Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem. Izdala in založila Kmečka banka v Gorici 1982; 471 str.

Knjiga predstavlja monografijo o nastanku, delovanju in razvoju vseh slovenskih denarnih zavodov na Goriškem. Avtor nam je predstavil razvejano delovanje in neprecenljivo vlogo slovenskega bančništva na Goriškem pred prvo svetovno vojno in med dvema vojnoma prav tako pa tudi pobudnike tega delovanja, ki so v težkih razmerah in ob skromnih sredstvih znali pokazati svojo smelost in podjetnost, da bi pomagali gospodarsko ogroženim sorojakom. S to knjigo je zapolnjena občutna vrzel v preiskovanju ekonomskega življenja na Goriškem.

Knjiga obravnava predvsem banke in posojilnice, ki so poslovale v Gorici. Avtor pa je zajel v obravnavano tudi podeželske posojilnice. Zemljepisno gledano se je omejil na tiste kreditne zavode, ki so delovali na območju Goriško, Gradiščanske dežele v avstrijskih časih, kasneje pa v Goriški pokrajini, v njenih spreminjajočih se mejah.

Prikazu delovanja bančnih zavodov na Goriškem je dodal avtor še analitični seznam slovenskih kreditnih zavodov na Goriškem. V njem je zbral podatke o slovenskih kreditnih zavodih združnega tipa, ki so bili ustanovljeni v času pred prvo svetovno vojno na območju Goriško-Gradiščanske dežele ter tistih predelov dežel Kranjska in Koroška, ki so bili leta 1918 pridruženi Goriško-Gradiščanski pokrajini. Podatki so zbrani v okviru možnosti in dostopnosti, na kar opozarja tudi sam avtor. Knjiga ima še poseben pomen, ker je tiskana v slovenščini in italijanščini, s čimer je vedenje o tem poglavju slovenske dejavnosti v preteklosti enakopravno dostopno bralcem obeh jezikovnih skupnosti onkraj meje.

Pri razvoju bančništva in posojilništva na Goriškem opozarja vedno tudi na sodasni razvoj na ostalem slovenskem področju ter v avstrijski državi.

Avtor nam kratko prikaže zgodovino bančništva v Gorici, ki je bilo dolga stoletja povezano z Židi. Nadaljuje s prikazom razvoja bančništva na Slovenskem v začetku v Ljubljani, avstrijsko zakonodajo glede bančništva predvsem pa združni zakon, ki so ga na Dunaju sprejeli 1873. leta in ki je omogočal, da so se na vsem področju tedanje Avstrije pričele ustanavljati nove posojilnice. Pri ustanavljanju posojilnic na Slovenskem nam podrobneje prikaže delo in zasluge Mihaela Vošnjaka pri razmahu posojilništva na Slovenskem. Na njegovo pobudo so leta 1883 ustanovili zvezo slovenskih posojilnic, na pobudo te pa so bile v naslednjih

letih ustanovljene številne posojilnice po Slovenskem.

Tudi na Goriškem je bilo 1883. leto začetno leto posojilništva. Posojilnice so se širile in delovale v vseh večjih krajih slovenskega podeželja. Ob pozitivnih ekonomskih učinkih so imele velik vpliv na rast in krepitev nacionalne zavesti in samozavesti. Slovenski bančni zavodi so se namreč pričeli pospešeno razvijati prav spomladi 1897, ko so zaradi političnega protislovenskega terorizma goriško italijanske liberalne stranke Slovenci proglasili bojkot italijanskim trgovcem, obrtnikom in denarnim zavodom. Nazorno nam prikaže zasluge Tume tako za ustanovitev Slovenske centralne banke v Trstu kakor tudi za razvoj bančništva pri Slovencih na Goriškem nasploh. Avtor nam ne zamolči niti političnih bojov na Goriškem in vpliva teh na razcep bančništva na Goriškem v letih 1899–1900, ko je bila ustanovljena v Gorici Centralna posojilnica. Pri tem nam prikaže prizadevanja Tume za zedinjenje gospodarskih sil med Slovenci.

Dalje nam oriše širjenje mreže podeželskih posojilnic v letih 1900–1915. Iz prikaza je jasno, da so se znali Slovenci na Goriškem dobro prilagajati vsem spremembam v zakonodaji glede bančništva manj pa so znali ali imeli smisla in volje premagovati strankarska nasprotja.

Podrobneje nam prikaže politično gibanje med slovenskimi kmeti, ki se je pojavilo v prvem desetletju dvajsetega stoletja kot nova gospodarska in politična sila. 1907 je bila ustanovljena slovenska kmečka stranka na Goriškem, 1909 leta pa kmečka banka v Gorici, ustanova, ki sta ji na začetku nasprotovala tako liberalni kot konservativni tabor, ki je pa prebrodila vse težave in ohranila svoje delovanje kontinuirano do danes. V zvezi z njeno ustanovitvijo nam predstavlja podrobnosti, ki doslej niso bile znane.

Posebej nam prikaže delovanje slovenskih bank v Gorici v času do prve svetovne vojne in sicer delovanje treh slovenskih bank v Gorici: Goriške ljudske posojilnice, Trgovsko obrtne zadruge in Centralne posojilnice, ki so delovali do leta 1909 kot edini slovenski denarni zavodi v Gorici, tega leta se jim je pridružila še Kmečka banka, 1910. leta je odprla v Gorici svojo podružnico še Ljubljanska kreditna banka, istega leta pa je Tuma, ki je postal pristaš socialnodemokratske stranke, ustanovil Delavsko posojilnico.

Z delovanjem teh denarnih zavodov se je močno razširila tudi slovenska nacionalna posest v Gorici.

Ta razvejana denarniška dejavnost med Slovenci na Goriškem pa je utrpela veliko

škodo v času med prvo svetovno vojno in po prvi svetovni vojni. Na razširjenem območju Goriške pokrajine je bilo po prvi vojni 112 slovenskih posojilnic in kreditnih zavodov, brez slovenskih bank in posojilnic v Trstu in njegovem upravnem zaledju. Ti zavodi so občutili po vojni velike težave, saj so bili italijanski denarni zavodi na boljšem, ker je v njih pritekal denar namenjen za obnovo dežele. Prilagoditi se je bilo treba novim načinom poslovanja, spreminjati imena, čeprav je ostala sprva združna in posojilniška organizacija skoraj nedotaknjena.

Gonjo proti slovenskim ustanovam je bilo opaziti že v prvih letih nove oblasti, čisto nadržno pa so jo začeli goriški fašisti in nacionalisti izpeljevati od leta 1923 dalje, potem ko je bila odpravljena upravna samostojnost Goriške pokrajine. Zdržna zveza, ki je v prvih letih kljub administrativnim težavam s strani fašistične oblasti uspešno delovala in so se pod njenim okriljem v dvajsetih letih ustanovljale še nove gospodarske zadruge, je klonila in bila nasilno razpuščena 1928. leta, razpust Centralne posojilnice pa je sledil 1934. leta. Podružnici Ljubljanske banke v Gorici in Trstu sta bili razpuščeni 1928 in 1929. leta, 1932. leta pa še Trgovsko-obrtna zadruga.

Avtor nam prikaže ponoven razcvet denarništva v času narodnoosvobodilnega boja do časa, ko je začela zavezniška vojaška uprava te denarne zavode ukinjati. Podrobneje nam prikaže še delovanje edinega denarnega zavoda iz časov tako razvejane denarniške dejavnosti med Slovenci na Goriškem, delovanje Kmečke banke v Gorici do današnjih dni.

Knjiga je napisana v prijetnem slogu in se lahko bere. Avtor navaja tudi glavna najdišča virov od koder je črpal, kljub temu se zdi zgodovinarju škoda, da ni opremljena z znanstvenim aparatom, ki bi v veliki meri olajšal raziskovalno pot predvsem mlajšim raziskovalcem, saj delo kar vpije po nadaljnem proučevanju tega zanimivega in pomembnega poglavja slovenske zgodovine.

Vinko Rajšp

Zorka Skrabl: Hranilništvo na Dolenjskem in v Beli krajini, France Štukl: Hranilništvo v Škofji Loki. Gradivo in razprave 5. Ljubljana 1983, 143 strani.

Zgodovinski arhiv v Ljubljani je peto knjigo v zbirki Gradivo in razprave posvetil hranilništvu in posojilnicam na Dolenjskem in v Beli krajini ter v Škofji Loki od srede 19. stoletja do leta 1947. To vsekakor zanimivo področje obravnavata dva avtorja, objava

v eni knjigi pa daje lepo priložnost za primerjavo razmer v teh delih Slovenije, ki sta bila v gospodarskem razvoju v obravnavanem obdobju med seboj tako različna.

Zorka Skrabl je predstavila razvoj hranilništva in posojilništva v Beli krajini in na Dolenjskem. Najprej je pregledno in na kratko opisala razvoj in pomen kreditnih zdruag za gospodarski razvoj tega predela Slovenije pa tudi narodno prebudno vlogo, ki so jo te ustanove imele v drugi polovici prejšnjega stoletja. Opisala je njihovo usodo po prvi svetovni vojni, razvoj med obema vojnama, razmere med drugo svetovno vojno in končno likvidacijo po koncu druge svetovne vojne. Nato sledijo podrobnejši podatki o hranilnicah in posojilnicah na območju Bele krajine, na območju občine Novo mesto in na območju občine Trebnje. Hranilnice in posojilnice so navedene po abecednem seznamu krajev, kjer so bile ustanovljene. Pri vsaki enoti je podan kratek historiat in zabeležene najpomembnejše zanimivosti. Opisane so način poslovanja, podani so statistični podatki o številu članov, denarnem prometu. Zanimivi so odlomki iz zapisnikov upravnih organov kreditnih zdruag. Iz njih lahko razberemo, kakšne so bile gospodarske razmere v posameznih obdobjih, kako so se kreditne zadruge udeleževale v gospodarskem utripu okolja, kako so na njihove odločitve vplivale domače razmere in dogodki v svetu. Pomembna je bila tudi njihova aktivnost na dobrodelnem področju. Iz zapisnikov je razvidno, kako so se hranilnice in posojilnice prilagajale nestabilnim razmeram med obema vojnama, obenem pa ohranile zaupanje svojih članov. Zanimivo je, da so okupacijo uspešno preživele in delovale ves čas vojne. Nato sledi še popis arhivskega gradiva.

France Štukl pa je obdelal hranilništvo v Škofji Loki. Prav tako je v uvodu najprej na kratko predstavil razvoj hranilništva na tem področju, potem pa še posamezne ustanove: Hranilnico in posojilnico v Stari Loki, Okrajno hranilnico in posojilnico, Ljudsko hranilnico in posojilnico ter Mestno hranilnico, vse tri v Škofji Loki. Če pravi v svojem elaboratu Zorka Skrabl, da na Dolenjskem in v Beli krajini hranilništvo in posojilništvo ni imelo strankarskega značaja ali pa si je vsaj prizadevalo, da bi ostalo nevtrarno, lahko trdimo za Škofjo Loko prav nasprotno. Tu so še kako poznali strankarsko pa tudi stanovsko razdelitev, zato, med drugim, tudi tako število ustanov. Ob vsaki ustanovi so pomembni odlomki iz zapisnikov sej. Tudi v Škofji Loki so se hranilnice dovolj uspešno prilagajale spremembam doma in v svetu. Pomagale so pri gospodarskem razvoju svojega področja in se udelež-

vovale tudi pri dobrodelnih akcijah. Ob nemški okupaciji je bilo njihovo delo ohromljeno; nemška oblast je ustanove vključila v svoj sistem, kjer so životarile do konca vojne. Povojna zakonodaja je hranilništvo na združni bazi dokončno likvidirala.

S to knjigo je zgodovinski arhiv Ljubljana dopolnil sliko o gospodarskem razvoju in o razmerah v delu Slovenije od druge polovice 19. stoletja pa do konca druge svetovne vojne. Pregledno navedeni statistični podatki izpolnjujejo predstavo o delovanju in pomenu hranilništva. Popis arhivskega gradiva hranilnic in posojilnic pa je kažipot za tiste, ki se bodo hoteli s to problematiko podrobneje ukvarjati.

Eva Holz

Ljubljansko obrobje, Mojca Ravnik: Galjevica. (Način življenja Slovencev v 20. stoletju. Monografija). Ljubljana, ZIFF — Partizanska knjiga 1981. 260 str. +36 sl.

Študija ljubljanskega predmestnega naselja je nastajala v drugi polovici sedemdesetih let in je prav v seriji etnoloških monografij iz raziskovalnega načrta Način življenja Slovencev v 20. stoletju.

Monografsko preučevanje krajevnih, socialnih, poklicnih skupnosti in tematskih enot je ena izmed sestavin prizadevanja sodobne slovenske etnologije. V slovenski etnologiji je raziskovanje naselbin mestnega in primestnega značaja navzoče šele slabi dve desetletji, ko je ob prvencu takih raziskav (S. Kremenšek, Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem) prišlo do bistvenih premikov v razumevanju »zanimivosti« etnološke problematike. Predmet raziskave Mojce Ravnik je zasledovanje spreminjanja kulturne podobe naselja in vsakdanjega življenja njegovih prebivalcev.

Galjevica je nastala v tridesetih letih kot zasilna delavska kolonija. Barakarsko naselje na ljubljanskem obrobju je bilo nasledek težko razrešljivih stanovanjskih razmer v Ljubljani po prvi svetovni vojni. Družbene in življenjske razmere, ki bi jih lahko imenovali »kultura bede«, so v tem (in podobnih) naseljih izoblikovale življenjski slog, ki ga ni mogoče izenačiti z vaškim ali mestnim življenjem. Vendar se na Galjevici ni živelo kulturno bedno življenje. Kot ugotavlja avtorica, je beda izmerljiva v materialnem pogledu, vendar to ni cilj etnološke raziskave. »Razumevanje pomembnih potez in značilnosti kulturnega okolja presega odkrivanje (izračunavanje) količin, ki jih je mogoče meriti. Ključno področje etnološkega raziskovanja je iskanje odgovorov na vprašanja, ki se izmikajo merljivosti. Namen katere koli etno-

loške raziskave ne bi smel biti spreminjanje neizmerljivih zaznav v izmerljiva spoznanja, marveč iskanje struktur in funkcij, ki so sestavina slehernega okolja.« (str. 26). Kljub temu, da je naselje nastajalo na močvirnem robu, odmaknjen od mestnega središča, da so se tam naseljevali ljudje nizkega družbenega izvora, da so bila njihova bivališča skromna, zasilna in zato pogosto začasna, da nikoli niso imeli česarkoli preveč, se je na Galjevici izoblikovalo pestro delovno in družabno življenje. Na eni strani sta ga označevala nezaposlenost, pomanjkanje, osamljenost, na drugi pa vse tisto, kar lahko razumemo kot »lastna hišica — srečna družinica«, hkrati pa občutek pripadnosti naselju, solidarnosti in sproščeni medsebojni odnosi. Meja naselja je bila tudi pomembna socialna ločnica, ki je »organizirala« življenje v naselju in navzven. Skromne materialne možnosti so spodbujale celo vrsto priložnostnih dejavnosti (začasne zaposlitve, manjše obrtniške storitve, skrb za pridelek na domačem vrtu, vzreja domačih živali, nabiranje sadežev v naravi...) in zamejile življenje v okviru naselja, soseskih razmerij in vanj vpletenih sorodstvenih in družinskih razmerij. Ta razmerja so se avtorici, ki ni pisala »klasične« etnološke monografije (v smislu nizanja obravnav posamičnih etnoloških pojavov iz materialnega, družbenega in duhovnega življenja), pokazala kot središčna os, okoli katere se izrisuje vsakdanjik posameznikov, skupin in celotnega naselja. Zato so v tem delu obravnavane le tiste teme, ki so tako iz pisanih virov o Galjevici, še bolj pa iz pripovedi Galjevičanov, najpogostejše, najpomembnejše in najznačilnejše za kulturno podobo naselja v preteklosti in danes.

V knjigi nanizana osrednja poglavja so tako posvečena zunanji podobi naselja, stavbam in stanovanjski kulturi, družinskim skupnostim in sorodstvenim skupinam, družinskemu in družabnemu življenju. Ob tem so natančneje prikazani gospodarski položaj, oblačilna in prehranjevalna podoba, domače zdravilstvo, preživljanje prostega časa, praznovanja, skupnost odraslih in otrok. Spremembam v teh potezih sledi avtorica iz predvojnega v povojni čas. Takrat so spreminjene gospodarske in družbene razmere, ki so se vedno tako jasno vtisnile v galjeviško življenje, povsem zrahljale predvojno družbeno, generacijsko in družinsko izenačeno sestavo, pa tudi za naselje značilno medsebojno povezanost njegovih prebivalcev. Razločki so postajali vse večji — posamična gospodinjstva, ki so izšla iz galjeviškega predvojnega stabilnega dela naselja, so se za-

čela v povzpethiškem in porabniškem duhu vse bolj zapirati in tistega sproščenega življenja na ulici, skrbi drug za drugega se lahko ostareli Galjevičani le spominjajo in po svoje še živijo. Vrednote so se izmaknile na tisto raven, kjer življenje obvladuje občutek materialne (potrošništvo) in čustvene varnosti (zaprta družina).

Morda je edino, kar je Galjevica nasledila iz predvojnega časa, njena geografska in socialna obrobnost (skromni stiki z življenjem v ljubljanskem mestnem središču, socialni in moralni predsodki). Skrb za njene urbanistične, komunalne in širše kulturne potrebe je skoraj nična. Na Galjevici in v njeni bližini mlajše generacije ne morejo zadostiti novim materialnim, družbenim in duhovnim potrebam.

Zgodovina Galjevice in njena sedanost je nazorna pripoved o skoraj polstoletnem življenju v Ljubljani — ne samo zato, ker avtorica premišljeno išče in prepozna njene izvore, rekonstruira njeno življenje po številnih razpoložljivih pisanih virih, temveč predvsem zato, ker raziše temeljne mehanizme njenega življenjskega utripa s tenkočutnim izrabljanjem tiste sestavine etnološkega dela, ki najbolj izvablja govorico vsakdanjika: pripovedi Galjevičanov skozi celotno besedilo spleta niti njihovega preteklega in današnjega življenja. Toliko bolj, ker so njihove pripovedi najpogostejše sproščene izpovedi tistega, kar je zanje bilo ali je pomembno, kar najbolj zaposluje njihovo razmišljanje, ne da bi jih usmerjala pogosto vsiljiva in vsevednosti željna etnologova strokovna namera.

Tako je raziskava Galjevice za slovensko etnologijo dragoceno delo tako v vsebinskem, metodološkem in metodičnem pogledu, ki na teh ravneh odseva temeljne spremembe v etnoloških prizadevanjih zadnjih desetletij. Ves čas jo tudi dosledno vodi načelo, da je vsaka etnološka raziskava zgodovinska in družboslovna, ki na mikroravni — vsakdanjem življenjskem slogu različnih skupnosti — razkriva širše zakonitosti splošnega družbenozgodovinskega toka. »Družbeni pojavi so etnološko zgovorni po zaslugi svoje presoynosti. V strukturi družbenega sistema se zarisujejo želje in hotenja posameznikov; podlaga njihovemu medsebojnemu povezovanju pa je prilaščanje materialnih dobrin in moralnih vrlin in odrekanje teh vrlin drugim. Družbeni sistem, v katerem živijo, ni samo sredstvo za njihovo povezovanje, marveč jih tudi ovira, da bi videli podobnosti in zamižali pred razločki.« (str. 6). In prav zato branje Galjevice ne more (in ne sme) biti zanimivo samo za etnologue.

Ingrid Slavec

Nives Sulič: thank god I'am slovenian. — Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1983. 154 str. (ilustr.)

V Knjižnici Glasnika Slovenskega etnološkega društva je kot deveta knjižica izšlo delo mlade slovenske etnologinje Nives Sulič.

Pred nami se v tej knjižici odpre okno v povsem drug svet našega narodnega telesa, za katerega je sicer stalno zanimanje, a po navadi veliko preveč odrinjeno na stran. Že sama naslovna slika nam pove ob sicer nejasnem naslovu, da gre za področje obljubljene dežele neomejenih možnosti in še zlasti za Slovence v njej. Avtorica nam skuša predstaviti vertikalni prerez skozi sicer kratko, le dobrih sto let trajajočo zgodovino bivanja naših izseljencev na oni strani velike luže. Na začetku nam predstavi širšo podobo izseljevanja in poskuša najti vzroke zanj. V zgodovinskem orisu si je pomagala s številnimi etnološkimi vložki, ki zelo simpatično ilustrirajo obe plati izseljenskega življenja. Seveda se je morala avtorica za same začetke tega procesa bolj nasloniti na pisane vire, za celotno področje, ki je predmet njene obdelave, pa je imela še vedno na voljo dovolj informatorjev, ki so se še vedno živo spominjali tudi pripovedovanja svojih staršev. Tako nam avtorica slika življenje treh generacij Slovencev v ZDA in skuša za vsako dati obširen pregled tako socialnega kot etnološkega — vsakdanjega življenja. Knjižica je polna drobnih detajlov, ki se včasih zdijo kar preveč nametani skupaj, a splošni vtis nam le kaže neko podobo, ki je pač v vsej njeni razsežnosti že tako ne moremo zaobjeti. Ob branju knjig zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s tem področjem, bo pričujoča knjižica popestrila in odkrila še kaka nova spoznanja o življenju in delu ameriških Slovencev.

Matjaž Rebolj

Delia Bloise, Giorgio Brischì, Annamaria Conti, Lucia Pillon, Michele Zacchigna: Le magistrature cittadine di Trieste nel secolo XIV. Guida e inventario delle fonti. Edizioni dell' Ateneo, Roma 1982, 83 str. (Università degli studi di Trieste. Facoltà di lettere e filosofia. Istituto di storia medievale e moderna, N. S. 2).

Mestna knjižnica v Trstu (Biblioteca Civica »Attilio Hortis«) hrani v svojem oddelku, ki ga poznamo pod imenom Diplomatski arhiv (Archivio Diplomatico) številne pomembne vire za spoznavanje preteklosti Slovenskega Primorja in Istre. Največ je seveda

gradiva za zgodovino mesta Trsta in njegovega neposrednega zaledja. Viri za preučevanje srednjeveške tržaške komune so v kolikor toliko sklenjeni vrsti ohranjeni od 14. stoletja naprej, pri čemer jih je moč — če se ustavimo zgolj pri gradivu iz samega 14. stoletja — razdeliti v dve vrsti. Na eni strani so tu statuti tržaške komune (1315, 1350, 1365) kot legislativni, pravno regulativni dokumenti, na drugi pa fondi, ki so nastali kot odsev tekočega sodnega, upravnega in finančnega poslovanja komune. Statutov so se — kot točno in ne brez ironije ugotavlja Paolo Cammarosano v spremni besedi h knjigi, o kateri poročamo — v preteklosti pa tudi danes historiki ponovno lotevali zavoljo historiografske tendence, ki je bila občutljivejša za formalni aspekt pravnih norm kot za njihovo udejanjanje, pa tudi zaradi sintetičnega značaja statutow, njihove jasne kompozicije in ne nazadnje za branje lahke, elegantne pisave. Ne bomo se torej začudili, če je vrsta tržaških statutow iz 14. in prve polovice 15. stoletja — z izjemo statutow iz 1365 — že dolgo publicirana, sicer včasih z neodpustljivo površnostjo, da pa so preučevalci tržaškega srednjega veka doslej le sporadično in priložnostno pritegovali k svojemu delu stvarne preostanke poslovanja komunalnih organov, ne da bi jih kdajkoli zapopadli v vsej njihovi kompleksnosti in ne da bi bila uresničena elementarna potreba — opis in (vsaj) sumarna inventarizacija fondov.

V historičnem seminarju tržaške filozofske fakultete se je v študijskem letu 1975/76 izoblikovala skupina petih študentov, ki so se te nujne naloge lotili in jo izpeljali. Popisali so serije virov, ki so jih v 14. stoletju ustvarili organi tržaške komune, s tako pridobljenimi podatki in ob pritegnitvi drugih virov — predvsem sočasnih statutow — pa so lahko napisali tudi krajše študije o posameznih komunalnih organih v omenjenem stoletju. Pri tem niso pozabili pretresti vsebine fondov in oceniti njihove uporabnosti za zgodovino-pisje. Publikacija se tako povsem naravno deli v dva dela. Najprej so prikazani organi srednjeveške tržaške komune. Kanclerji so izvajali sodno oblast v civilnih zadevah. Za kriminalnopravne delikte pristojna sodna instanca je bil »banchus maleficiorum«. Vicedomi komune so javno registrirali privatnopravne obligacije (npr. kupoprodaje,akupe, najeme, ženitne pogodbe, testamente ...), s financami komune so upravljali generalni prokurator, komornik (camerarius) in žitničar (fonticarius), komuna pa je imela tudi urad cenilcev (ne)premičnin (extimatores) z nekakšno hipotekarno evidenco.

Sledi inventar fondov. Z arabskimi številkami so zaporedoma označeni volumni, ki

so nastali v prejšnjem stoletju z vezanjem več z rimskimi številkami obeleženih zvezkov izvirnega gradiva. Posamezne zvezke podrobneje določujejo: dimenzije, številke folijev, ki jih zavzema zvezek znotraj volumna, imena magistratov z letnico izteka njihovega uradovanja. V kodikološkem opisu so tudi podatki, ali je tekst pisan na papir ali pergament, upoštevani so tudi nepopisani in pozneje dodani foliji; dobimo tudi predstavo o ohranjenosti posameznih zvezkov, o morebitnih poškodbah besedila, vrzelih, plesni, madežih itd. Na koncu je natisnjeno še kazalo osebnih imen (P. Cammarosano), ki povzema v inventarju omenjene komunalne funkcionarje in ustvarja pregled vseh uradnih opravil, ki so jih v obdobju, za katerega so viri ohranjeni, v tržaški komuni opravljale posamezne osebe.

Z objavo inventarja, predstavitev v vsebini in uporabnosti fondov ter njihovih ustvarjalcev smo dobili pomemben instrument za študij srednjeveške tržaške komune pa tudi mestne zgodovine ob severnem Jadranu sploh. Želimo si, da bi v Trstu z delom nadaljevali in pri tem zašli tudi prek »meja« srednjega veka.

Janez Sumrada

Ljudmila Plesničar-Gec: Starokrščanski center v Emoni, Katalogi in monografije 21, Ljubljana 1983.

Knjiga je posvečena pred kratkim umrlemu slovenskemu arheologu dr. Petru Petruju, ravnatelju Narodnega muzeja in predavatelju na Filozofski fakulteti v Ljubljani, ki se je ukvarjal predvsem s poznoantično provincialno arheologijo. Zvezek, v katerem nastopa več piscev, specialistov za posamezno arheološko gradivo, opisuje rezultate arheoloških zaščitnih raziskovanj v letih 1967 do 1970 na dvorišču Osnovne šole Majde Vrhovnik v Ljubljani. Na njem so danes javnosti v obliki arheološkega parka odlično predstavljeni ostanki različnih antičnih objektov, med katerimi zavzema seveda posebno mesto prav kompozicija baptisterija z ostanki mozaičnih tal okoli krstnega bazena in v portiku.

Glavni tekst je delo že v naslovu imensko izpostavljene avtorice Ljudmile Plesničar-Gec, znane raziskovalke antične Emone. V treh poglavjih, ki so kot ostali prispevki metodično zasnovana po načelu običajne arheološke znanstvene predstavitve, prikaže pisateljica podobo arheoloških raziskovalnih akcij na tem kraju, ki ji sledita opis izkopanin ter njihovo ovrednotenje z interpretacijo tako v vsebinskem kot časovnem smi-

slu. V razpravi izvemo, da so bili tod izkopani arheološki ostanki iz petih stoletij, od 1. do 5. stol. n. š.; analitično, z dobljenimi izsledki podprto so prikazane štiri osnovne gradbene razvojne stopnje.

Sledovi najstarejše gradbene faze pričajo, da je v prvih treh stoletjih tu stal tipičen hišni kompleks nekega emonskega meščana, opremljen s sicer za Emono običajno, a nad vse zgledno komunalno ureditvijo. Prostore v stavbi so seveda v teku časa dopolnjevali oziroma prezidavali, vendar do večjih sprememb v gradnji ni prišlo. Nekateri materialni elementi govorijo o tem, da življenje v omenjenem predelu antičnega mesta ni zamrlo niti ob navalu Markomanov konec 2. stoletja. Avtorica poudarja, da se je to morda zgodilo šele v 1. polovici 3. stoletja, in sicer med pohodom Maksimina Tračana, o katerem poroča Herodian, da so njegove čete naletele na Emono prazno in porušeno. Emončani naj bi namreč takrat sami zažgali mesto in ga zapustili. Vendar po izkopanem drobnem gradivu in sploh izpovednosti kulturnih slojev tega ni mogoče določeneje dokazati.

Konec 3. ali v začetku 4. stoletja pa je ta stavbni prostor izgubil svojo primarno-stanovanjsko funkcijo in pridobil drugačno, javno namembnost: tod naj bi zgradili kopališče, za antične meščane tako zelo privlačen objekt. Le-ta je po svoji notranji strukturi verjetno posnemal nam znane kopališke komplekse s slačilnicami, z ogrevanimi in hladnimi prostori, z dvorišči za sprehajanje in gostilniško-uslužnimi prostori itd. Številni drobni ostanki, ki so jih precizne roke arheologov pravočasno zaznale in rešile propada, pa pripovedujejo, da je bil termalni predel opremljen na dostojni višini in je po takratnih željah odkrival svojo gostoljubnost.

Približno sto let se življenje v tem predelu mesta ni spremenilo in šele najdbe iz 2. polovice 4. stoletja kažejo, da so ponovno poslegli po delni preureditvi tega arhitektonskega sklopa, ki ga je zavzel raziskovalec Emone Walter Schmid označil za stavbni kompleks-insulo XXXII. Pojavila sta se povsem nov značaj in namenska funkcija arhitekture, in sicer so del objekta spremenili v krščansko molilnico, oratorij. Krščanstvo se je namreč, kot dokazujejo preučevalci Emone, v tem mestu že razmeroma zgodaj zasedlo. Vsekakor ga lahko dokumentiramo vsaj že v 3. stoletju. Prav o tem vprašanju se avtorica širše razpiše in na podlagi načina pokopa nakazuje, da je bilo krščanstvo v Emoni udomačeno morda celo že v 2. polovici 1. ali v 2. stoletju. Poudari tudi, da so v obdobju, ko so predelovali kopališče, morale v Emoni obstajati tudi episkopalna cerkev in še nekaj privatnih molilnic.

Končno arhitektonsko obliko in namensko podobo je dobil ta mestni kare v začetku 5. stoletja, ko so ostali termalni predel preuredili v škofijsko palačo, na katero naj bi se naslanjala episkopalna cerkev (čeprav le-ta logično pripada temu kompleksu, arheološko ni bila dokazana oziroma njeni ostanki doslej še niso bili odkriti), ter v danes na tem mestu prezentirano krstilnico s preddverjem-portikom. Ti objekti pa, kot kažejo arheološki izsledki, niso dolgo živeli marveč so verjetno končali svojo usodo že v prvi polovici 5. stoletja, ko je tudi mesto samo, kot moremo sklepati, utrpelo poraz. S tem pa so tudi izčrpani arheološki dokazi o življenju v antiki na tem predelu.

Objekti za opravljanje krščanske liturgije-bazilike iz tega časa so stali oziroma so bili njihovi ostanki odkriti tudi v antičnih mestih Celeji in Počtovion ter v poznoantični naselbini Velike Malence nad Krko. V zadnjih letih pa so arheološke raziskave dokazale, da imamo v obdobju pred prihodom Slovanov v naš prostor podobne stavbe še na Vranju, Kučarju, Rifniku, Korinju in Ajdnu nad Žirovnico. Seveda pa to število vsekakor ni dokončno.

Številčno stanje teh stavb v obdobju pozne antike v sicer ruralnih, a največkrat močno utrjenih naselbinah, nastalih nekje na prelomu v 5. stoletje in navadno oddaljenih od glavnih komunikacijskih žil, vsekakor opravičuje močno napredovanje krščanske religije, ki je sčasoma, če že ne v jedru, pa vsaj površinsko prekrila korenine starejših religij, od domače prazgodovinske tradicije, prek klasičnega antičnega poganstva do prav tako kot krščanstvo z Vzhoda zanesenega mitraizma. Vsekakor je treba poudariti, da naše ozemlje v času pozne antike ni bilo samo arena prestiža pri menjavanju različnih oblastnikov, marveč tudi zanimiv dejavnosten prostor v razvoju in širjenju duhovnega in religijskega udejanjanja, ki je imelo takrat tudi določen socialen, ekonomski in političen odziv oziroma odmev.

Med ostalimi razpravami moramo zlasti postaviti tekst Jaroslava Šašla, ki razpravlja o donatorskih napisih, odkritih in prezentiranih na mozaičnih tleh v emonski krstilnici in portiku, med katerimi je gotovo najpomembnejši tisti, ki omenja arhidiakona Antioha, ki je dal postaviti oboje, baptisterij in portik. Sledijo še prispevki o drobnih najdbah (kovinske in koščene predmete obravnava Irena Sivec, o analizi keramike spregovori Iva Mikl-Curk, novce opredeli Peter Kos, o steklenih predmetih pa piše Ljudmila Plesničar). Končno sledijo še katalog z risbami predmetov in fotografije. Kot je običajno,

je ves tekst preveden v angleščino in nemščino.

Tako se k prezentiranemu spomeniškem območju ob Erjavčevi cesti nasproti Cankarjevega doma pridružuje še ustrezno znanstveno oblikovana publikacija, ki bo gotovo, tako ko že sam način predstavitve, ne samo v naši, marveč tudi v tuji javnosti vzbudila široko zanimanje in pozornost ne glede na to, da lahko rečemo, da je prav obravnavani predel ena izmed prominentnejših spomeniških turističnih točk v Ljubljani.

Za zaključek le to, da ta knjiga daje tudi dokazilo o nekem povsem izvirno angažiranem poletu, ki je v tistih časih preveval prebivalce na našem prostoru in ki je gotovo, kot se kaže v sledovih, imel izjemen vpliv, morda bolj kot katerakoli druga tovrstna človekova poteza v spoznavanju in doumevanju sveta-okolja.

Marijan Slabe

»Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914«, Katalog razstave, Gorenjski muzej v Kranju 1980; »Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941«, Katalog razstave, Gorenjski muzej v Kranju 1983.

Gorenjski muzej v Kranju je pripravil v letih 1980 in 1983 dve razstavi, ki sta tematsko povezani, in sicer »Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914« ter »Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941«. Strokovno je prvo razstavo pripravila višji kustos Majda Žontar, drugo pa sta pripravila skupno Majda Žontar in Jože Dežman. Ob razstavah sta izšla tudi kataloga.

Katalog »Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914« vsebuje dva prispevka, in sicer dr. Vasilija Melika »Razvoj slovenskega narodnega gibanja in društva« ter Majde Žontar »Razvoj kulturnih društev na Gorenjskem 1860 do 1914«.

Dr. Visilij Melik podaja pregled razvoja slovenskega narodnega gibanja v 19. stoletju vse do prve svetovne vojne ter pregled zakonodaje glede društev v avstrijskih deželah. Opisuje stanje društev pred letom 1848, leto 1848 in pogoje, v katerih so društva delovala po letu 1848. Prikazano je nadalje ustanavljanje društev po določbah zakona o pravici združevanja iz leta 1867, slovensko društveno gibanje pa je tedaj že daleč preseglo čitalniške oblike združevanja. Podan je nastanek in razvoj meščanskih strank na Slovenskem, liberalne in klerikalne, obdobje slogaštva in kasnejšega medsebojnega trenja, ob

njih nastanek stranke delavskega razreda ter v okrilju teh strank nastajanje najrazličnejših društev. Prikazana številčna rast slovenskih društev po okrajih na Kranjskem in zlasti stanje leta 1892 priča o široki aktivnosti, ki je zajela velik del slovenskih ljudi. S prikazom nastajanja društev od prvih pojavov pa do razpada avstro-ogrske monarhije avtor nazorno posreduje sliko velikega kulturnega napredka, ki ga je slovenski narod izbojeval z lastnimi močmi v obdobju od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne.

Prispevek Majde Žontar opisuje nastajanje in razvoj društvenega življenja po letu 1860. Podrobnem prikazu čitalnic v 60. in 70. letih 19. stoletja na Gorenjskem po posameznih krajih sledi obdobje čitalnic in bralnih društev v 80 letih. Posebej je prikazano društveno življenje od konca slogaštva oziroma v času političnih trenj med klerikalci in liberalci, kar je zlasti v 90. letih vse bolj odsevalo tudi pri kulturnih društvih, ki so dobivala čimdalje bolj strankarsko politično obeležje. Iz kataloga je razvidno, da narodnonapredna stranka do prve svetovne vojne ni pripisovala kulturnoprosvetni dejavnosti za širše kroge večjega pomena; opirala se je na sokolska društva in na narodnoobrambna društva Cirila in Metoda. Šele privrženci narodnoradikalnega gibanja, ki je zraslo v prvem desetletju našega stoletja, so posvečali veliko pozornost ljudskoizobraževalnemu in narodnoobrambnemu delu. Tudi na Gorenjskem so začeli prirejati javna ljudska predavanja in ustanavljati javne ljudske knjižnice. Posebej so prikazana katoliška kulturnoprosvetna društva, od katerih so delavska imela svoj izvor v Krekovem političnem delu med delavstvom sredi devetdesetih let 19. stoletja, splošna katoliška ljudskoprosvetna društva pa v sistematičnem ustanavljanju od leta 1902 dalje ter socialnodemokratska kulturno-prosvetna društva in njihove raznolične dejavnosti na Gorenjskem ter organiziranje splošne delavske zveze Vzajemnosti s sedežem v Ljubljani, ki je združevala vse izobraževalno in prosvetno delo pri socialnodemokratski stranki. Vsa omenjena društva so vključevala raznovrstne kulturne dejavnosti. Poleg teh so v katalogu prikazana tudi posebna kulturna društva na Gorenjskem, ki so bila vezana samo na določeno dejavnost, kot na primer pevska, godbena, tamburaška, gledališka in druga. Posebej pa je opisan nastanek, razvoj in delovanje sokolskih telovadnih društev v času od 1864 do 1914 ter orlovskih telovadnih odsekov katoliških izobraževalnih društev na Gorenjskem. Tekste v katalogu dopolnjujejo številne fotografije

kot tudi seznam uporabljenih virov in literature.

Katalog »Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941« vsebuje dva prispevka; Majda Žontar je pripravila »Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941«, Jože Dežman pa »Delavska kulturna društva Svoboda, Enakost in Vzajemnost med obema vojnama na Gorenjskem — članstvo in delovanje.«

Prispevek Majde Žontar vsebuje razvoj in delovanje delavskih kulturnih društev na Gorenjskem do prve svetovne vojne, temu sledi obdobje med obema vojnama in nato še zapis o delavskem pevskem društvu Solidarnost in Delavski knjižnici v Kamniku. V prvem delu je poleg drugega omenjeno zlasti splošno delavsko izobraževalno, pravno-varstveno in podporno društvo za Kranjsko, ki so ga ustanovili socialni demokrati v Ljubljani 1892. leta in njegovo podružnico na Jesenicah. Prispevek govori dalje o ustanovitvi splošne delavske zveze Vzajemnosti 1909. leta s sedežem v Ljubljani in o ustanavljanju podružnic na Gorenjskem, s čimer je bila dana osnova za sistematično širjenje socialdemokratske kulturno-prosvetne dejavnosti in s tem tudi socialistične ideje ter o njihovih oblikah dejavnosti do 19. 4. 1913, ko je oblast društvo Vzajemnost prepovedala in izvajala še druge ukrepe proti socialni demokraciji. Še istega leta je socialdemokratska stranka ustanovila novo izobraževalno društvo Svoboda, katere najvažnejša naloga je bila obnoviti podružnice predvsem v delavskih središčih, kar pa ji zaradi začetka prve svetovne vojne ni povsem uspelo. V drugem delu prispevka je podan najprej čas od 1918. do 1929. leta, ki ga karakterizira hitro širjenje podružnic delavsko-kulturnih društev Svobode z ravnopravnimi oblikami izobraževalnega dela. Opisana je bogata dejavnost gorenjskih podružnic Svobod do šestojanuarske diktature 1929. leta, ki pa njih delovanja ni mogla več zatreti in so bile le-te edina delavska društva, kjer so se mogli delavci tedaj sestajati. V posebnem poglavju je obdelan spor med centralo Svobod v Ljubljani in jeseniško podružnico v letu 1930, ki se je leta 1933 končal z razpustitvijo Svobode na Jesenicah, kjer pa so nato avgusta 1933 ustanovili novo delavsko kulturno društvo Enakost. Posebej je prikazana vloga Komunistične konference v Goričanah in z zletom Svobode partije v 30 letih zlasti z realizacijo sklepov v Celju 7. julija 1935. leta, ki ga je organizirala centrala Svobode ob sodelovanju pokrajinskega komiteja KPS. Nekaj dni po tem zletu je oblast Zvezo Svobod z vsemi podružnicami razpustila. Socialisti pa so 1936. leta

ustanovili novo društvo Vzajemnost, katerega niso sestavljale več podružnice, temveč društva in ki je lahko gojilo le prosvetno, ne pa tudi športnih in telesnokulturnih dejavnosti.

Jože Dežman v svojem prispevku podrobno opisuje strukturo članstva v delavskih kulturnih društvih Svoboda, Enakost in Vzajemnost na Gorenjskem med obema vojnama, številčni dvig in upad članstva po letih in krajih ter oblike delovanja. Opisuje društvene denarne vire kot tudi prostorske probleme; omenjena društva mnogokrat lastnih prostorov niso imela kot tudi ne svojega denarja. V posebnem poglavju prikaže avtor delo v odsekih, kjer podrobneje analizira problematiko na tem področju, zlasti pri dramskih odsekih delavskih kulturnih društev in njihovih predstavah, pri pevskih zbiorih delavskih društev, ki so nastopali na raznih delavskih zborovanjih, pri tamburaških, ki so popestrili glasbeno življenje v društvih in sodelovali pri dramskih prireditvah, pri praporih, kjer je poudarjeno, da sta le jeseniška in tržiška podružnica Svobode razvili svoj prapor. Pri knjižnicah delavskih kulturnih društev govori o kvaliteti in kvantiteti knjig, ki jih le-te imajo in sposojajo ter o drugem; razpravlja o dopisnikih, ki pišejo v delavskih časopisih na Gorenjskem o prireditvah in o drugih dogajanjih. Poudarjen je pomen predavanj z različno tematiko, s katerimi so opravljali izobraževanje članov kot del društvenih nalog. Posebej so prikazane delavske telovadne enote, športni odseki in klubi, njihovo pestro delovanje doma in v drugih krajih.

Vsebini celotnega kataloga dajejo močan poudarek prepričljivosti lepe fotografije, smiselno razvrščene skozi celotni tekst. Ob koncu kataloga pa so navedeni viri in literatura, uporabljeni pri izdelavi prispevkov.

Ana Benedetič

Jasna Kogoj, Uršulinke na Slovenskem — ob 200-letnici prihoda uršulink v Škofjo Loko. Izola 1982, 180 strani.

Med redovi, ki so živeli na slovenskem ozemlju in vplivali na gospodarski in duhovni razvoj slovenskega naroda, so prav gotovo uršulinke zelo pomembne. Pričujoča knjiga je magistrsko delo s. Jasne Kogoj in kot pravi v uvodu dr. Metod Benedik, »posrečeno prikazuje zunanji razvoj, duhovno rast in raznovrstno dejavnost uršulink v njihovi 280-letni prisotnosti v slovenskem narodu.« Knjiga je pisana dovolj poljudno, da jo lahko vzame v roke tudi laik in si tako pri-

dobi vsaj osnovno znanje o nastanku in razvoju reda sv. Uršule.

Na prvih dvajsetih straneh knjige avtorica opisuje ob kratkem življenjepis utemeljiteljice reda Angele Mercí razmere v drugi polovici 15. stoletja, ki so pripeljale do tega, da so začele nastajati različne verske družbe. Pretežni del knjige je posvečen razvoju in problemom uršulinskih samostanov v slovenskem prostoru. Avtorica poda najprej kratek pregled o ustanavljanju in smeri širjenja samostanov. Uršulinke so prišle najprej v Gorico leta 1672, od tod se je njihov red razširil leta 1702 v Ljubljano. V Škofjo Loko pa so prišle leta 1782 iz Gradca. Ob tem ozemeljskem širjenju uršulink je obdelan tudi problem notranje ureditve, sprememb in novosti, ki so jih sprejemale, da so se prilagajale času in okolju. Kljub strogi klavzuri, ki je veljala do leta 1923, so uršulinke ves čas sodelovale z okoljem, v katerem so živele in so se razen s poučevanjem — po čemer so bile posebej znane — ukvarjale tudi s strežbo bolnikom-ranjencem. Avtorici se je posrečilo doseči ravnotežje med delom, kjer obravnava področje, ki je bilo za okolico predvsem zanimivo: to je bilo organiziranje šol od trivialk pa do višje gimnazije, za katero so dobile pravico leta 1936, in delom, kjer obravnava notranje značilnosti in predpise reda. Pregledno in zanimivo je podano tudi življenje in delo uršulink po drugi svetovni vojni.

Posebno mikavnost pa daje knjigi poglavje, v katerem so zbrani življenjepisi posameznih redovnic, ki so bile za red pomembne. Tu so omenjene ugledne in zelo izobražene prednice, ki so utrdile ugled uršulink, priznane slikarske, literarne ustvarjalke in komponistke. Knjiga je opremljena tudi s slikovnim materialom.

Delo je dopolnilo k poznavanju kulturnega okolja v slovenskem prostoru od 18. stoletja naprej, poleg tega pa daje laiku tudi vpogled v razmere, delo in obveznosti v eni od samostanskih skupnosti.

Eva Holz

Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945—1982), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja knjiga LXV, odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12, Sarajevo 1983; str. 183

V Sarajevu je bilo 11. in 12. februarja 1982 znanstveno posvetovanje z delovnim naslovom Povojni razvoj historiografije o Bosni in Hercegovini (po letu 1945). Želji organizatorjev, da se ugotovi stanje historiografije BiH, čim širše osvetli in analizira njene

probleme, so se poleg zgodovinarjev BiH pridružili tudi zgodovinarji iz Beograda, Zagreba in Ljubljane (I. Voje). Kot rezultat tega srečanja, ki so ga organizirali Zgodovinsko društvo BiH, Inštitut za zgodovino v Sarajevu ter Oddelek za družbene vede na Akademiji znanosti in umetnosti BiH, je nastala pričujoča knjiga. V njej sledi redakcijskemu predgovoru in pozdravnim besedam Ibrahima Karabegovića, direktorja Inštituta za zgodovino v Sarajevu ter Nedima Filipovića, podpredsednika ANU BiH, osem referatov in šestindvajset diskusijskih prispevkov in nekaj kratkih zaključnih besed.

Pričujoča knjiga s kritično diskusijo presega in seveda dopolnjuje dosedanje prikaze bosansko-hercegovega zgodovinopisja, ki jih poznamo iz treh knjig o jugoslovanskem zgodovinopisju (Beograd 1955, 1965, 1975) ter jugoslovanske bibliografije ekonomske zgodovine (Zagreb 1978). Poleg tega pa odgovarja na vprašanje, v kakšni meri so bile izpolnjene naloge, ki so si jih zgodovinarji BiH zadali na podobnem posvetovanju že leta 1966.

V prvem uvodnem referatu daje Rade Petrović globalno oceno o povojnem razvoju zgodovinopisja do leta 1982. Na eni strani poiskuje opozoriti na tiste vidike, ki so oblikovali in še danes oblikujejo ta razvoj — ustanove, ki se ukvarjajo z zgodovinsko znanostjo in stroko, kadrovske osnove, društvo, glasila in financiranje znanstvenih tem. Na drugi strani pa opozarjajo predvsem na pomanjkljivosti, ki so prisotne v samem zgodovinopisju — predvsem zanemarjanje izdaj virov starejših obdobij; usmerjenost v detajle in prepotrebne analize v nasprotju s pisanjem sintez; premajhna pozornost politični zgodovini v starejših obdobjih v nasprotju z novejšimi obdobji, kjer se raziskovanje politične zgodovine pogosto tudi politizira; premajhna povezanost raziskovanja preteklosti BiH z drugimi narodi ter premajhno kompariranje raziskovanja z drugimi narodi na jugoslovanskih tleh, kot tudi v Evropi in svetu; skoraj nikakršno vedenje o rezultatih domače zgodovinske znanosti v tujini; skoraj popolno pomanjkanje znanstvene kritike; za razvoj znanstvene kritike pa je opazno pomanjkanje »okroglih miz« in nasploh razgovorov v ožjih krogih o bistveno strokovnih vprašanjih.

Konkretno strokovno analizo zgodovinopisja BiH o glavnih razdobjih njene preteklosti daje sedem referatov, ki so jih napisali: za srednji vek Desanka Kovačević-Kojić, za turško obdobje do leta 1850 Avdo Sućeska, za turško obdobje od leta 1850 do 1878 Ibrahim Tepić, za obdobje avstroogrške

oblasti od 1878 do 1918 Iljas Hadžibegović, za obdobje med obema vojnama Ibrahim Karabegović, za obdobje NOB in revolucije Rasim Hurem, ter Slobodan Kristić za obdobje po letu 1945. Težko bi bilo v kratkem poročilu dati za vsa posamezna obdobja povzetke že tako zgoščenih referatov oziroma predstaviti stanje zgodovinopisja posameznih obdobj ter opozoriti na vse probleme. Zapišemo lahko, da so referati precej neizenačeni, saj so eni samo predloge za diskusijo in zato nakazujejo stanje in probleme, medtem ko so drugi seveda prav tako diskusijske predloge, vendar dajejo popolnejšo oceno in na podlagi temeljitejšega pregleda probleme ne le nakazujejo, ampak o njih tudi spregovorijo. V glavnem veje iz vseh referatov, ob sicer kritičnih pripombah, ocena, da je zgodovinopisje doseglo precejšnje uspehe. Toda ta vtis nekoliko zbledi ob branju diskusije, ki so jo vzpodbudili prebrani referati.

Diskusija se na eni strani nanaša neposredno na referate same v tem smislu, da jih dopolnjuje glede samega razvoja zgodovinopisja. Tako mora vsak, ki ga zanima razvoj posameznih obdobj prebrati tudi odgovarjajoče diskusijske prispevke. S tem dobi bralec kompletnejšo podobo samega zgodovinopisja in obenem kompletnejšo in-

formacijo o problemih zgodovinopisja znotraj posameznih obdobj, vendar dobi ob tem bralec tudi vtis o precejšnji nepovezanosti med samimi obdobji. Dejstva, ki jih je v uvodnem referatu podal Rade Petrović in ostali referati pa so na drugi strani vzpodbudili živo diskusijo, ki je odprla poleg v uvodnem referatu omenjenih še vrsto novih problemov in vprašanj, s katerimi se srečuje zgodovinopisje v BiH. Omenimo le pojav raznih nacionalističnih teženj in nekritična etiketiranja zgodovinskih del, češ da so produkt marksističnega ali meščanskega zgodovinopisja; poleg tega pa omenimo še bosansko-hercegovski zgodovinarski problem, to je kako (na)pisati sintezo Zgodovine narodov Bosne in Hercegovine. Za pisanje te zgodovine je bila dana pobuda že pred petnajstimi leti. Direktnega odgovora na to, zakaj ni prišlo do uresničitve tega projekta, v naši knjigi ni najti, toda ob problemih, ki jih odpira diskusija dobi pazljivi bralec lahko odgovor sam.

Knjiga je dragocen pripomoček zgodovinarju, ki ga zanima zgodovina BiH, zgodovinarjem Bosne in Hercegovine pa, upajmo, smerokaz nadaljnjega dela. Postavlja pa se še vprašanje, ali ne bi bil potreben tak »obračun« tudi o povojnem slovenskem zgodovinopisju?

Vasko Simoniti

UDK 903(497.12)»6383«

Knez Tone, muzejski svetovalec, Dolenjski muzej
68000 Novo mesto, Muzejska 7, YU

Halštatsko obdobje v Sloveniji

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 32, št. 1, avgust 1984, str. 1—6, cit. lit. 6.

Avtor daje v članku kratek oris halštatskega obdobja v Sloveniji, to je čas starejše železne dobe od 8. do 4. stoletja pred n. št. Kot jugovzhodna halštatska kultura pomeni to obdobje čas intenzivne naselitve in kultiviranja slovenskega prostora. Ta čas pomeni razvoj visoke civilizacije in kulture, ki se kaže v tipu utrjenega višinskega naselja-gradišče in najpogostejši grobnici obliki: pokop v gomili. V halštatskem obdobju je opazna močna socialna diferenciacija, katere družbeni vrh tvorijo vojaški aristokrati, znani iz bogato opremljenih grobov. Zelezarstvo, izdelovanje nakita ter živinoreja so bili osnova gospodarstva halštatskih prebivalcev v naših krajih. Kvalitetni lončarski izdelki, raznovrsten nakit iz brona, steklene paste in jantarja ter svojsko likovno izražanje v situlski umetnosti so odlike in značilnosti halštatske kulture v Sloveniji. S prihodom Keltov in njihovo prevlado v naših krajih preneha bogata ustvarjalnost halštatske kulture v Sloveniji.

UDK 930.85(497.12 Piran)»12/13«

Mihelič Darja, dr., Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Slovenska akademija znanosti in umetnosti
61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU

Drobtinica iz družbenega življenja srednjeveškega Pirana

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 32, št. 1, avgust 1984, str. 7—10, cit. lit. 11

Prispevek predstavlja nekatere platí vsakdanjega družabnega življenja v srednjeveškem Piranu in okolici.

UDK 338(497.12:45)»14/15«

Gestrin Ferdo, dr., redni profesor filozofske fakultete v Ljubljani v. p.
61000 Ljubljana, Gestrinova 1, YU

Italijanski vplivi na organizacijske oblike gospodarskega razvoja v Sloveniji do 16. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 32, št. 1, avgust 1984, str. 10—15, cit. lit. 23

Prispevek daje pregledno podobo pglavitnih vplivov italijanske sredine na organizacijske oblike proizvodnje v vseh panogah gospodarstva na Slovenskem do začetkov novega veka: v kmetijstvu, obrti (s pojavom zgodnjekapitalističnih oblik neagrarne proizvodnje), rudarstvu in fužinarstvu ter trgovini.

UDK 949.712 Celje »12/14«

Vilfan Sergej, dr., redni profesor pravne fakultete v Ljubljani
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Glose k zgodovini srednjeveškega Celja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 32, št. 1, avgust 1984, str. 15—19, cit. lit. 27

Pod gospostvom Vovbržanov je Celje postalo trg verjetno pred pribl. 1240, gotovo pa pred pribl. 1300. Minoristiški samostan, židovska kolonija in nazadnje prestavitev rezidence Celjskih grofov v naselje, so dajali Celju kvalificiran urbani značaj. Potem ko so Celjski grofje 1436 postali državni knezi, je bil kmalu priznan tudi formalni značaj mesta in pred 1451 se je začelo izgrajevanje mestnega obzidja. Razvoj avtonomije je bil razmeroma počasen, verjetno zato, ker je bilo mesto do izumrtja Celjskih grofov 1456 rezidenca.

UDC 930.85(497.12 Piran)»12/13«

Dr. Mihelič Darja, Milko Kos Historical Institute, Slovene Academy of Arts and Sciences

YU - 61000 Ljubljana, Novi trg 4

An Insight Into the Social Life of Mediaeval Piran

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 32, No. 1, August 1984, pp. 7-10, cit. lit. 11

The paper presents certain aspects of everyday social life in mediaeval Piran and its vicinity.

UDC 903(497.12)»6383«

Knez Tone, Museum Counsellor, The Museum of Dolenjsko
YU - 68000 Novo mesto, Muzejska 7

The Hallstattian Period in Slovenia

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 32, No. 1, August 1984, pp. 1-6, cit. lit. 6

In his paper the author offers a brief survey of the Hallstattian period in Slovenia, that is, the period of the early Iron Age, from the 8th until the 4th century B.C. As the Southeastern Hallstattian culture, this period means a time of intense settlement and cultivation of the Slovene territory. This is also the period of the development of high civilization and culture as represented by the type of fortified mountain settlement — fortification — as well as by the most common form of the grave — the mound. In the Hallstattian period there was a strong social differentiation of which the social top were military aristocrats known to us from the richly furnished graves. The manufacture of iron and jewelry as well as cattle-breeding represented the basic economy of the Hallstattian inhabitants in our county. Highquality pottery, various bronze, glass and amber trinkets and a unique plastic expression in the art of archaeological palls are the merits and characteristics of the Hallstattian culture in Slovenia. Its creativity ends with the arrival of the Celts and their domination on our territory.

UDC 949.712 Celje »12/14«

Dr. Vilfan Sergej, Full Professor of the Faculty of Law in Ljubljana
YU - 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Glosses to the History of the Mediaeval Celje

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 32, No. 1, August 1984, pp. 15-19, cit. lit. 27

When it belonged to the nobles of Heunburg/Vovbre, Celje became a market-settlement (in the sense of the German Markt) probably before ca. 1240 and doubtlessly before ca. 1300. A Minorite monastery, a colony of Jews and finally the transfer of the residency of the Counts of Celje into the settlement conferred to Celje a qualified urban character. When the Counts of Celje became princes of the Empire (1436) the formal status of town was soon recognized and before 1451 also the building of town walls was started. The development of autonomy was comparatively slow, probably because of the residential character of the settlement till 1456 when the homonymous counts died off.

UDC 338(497.12:45)»14/15«

Dr. Gestrin Ferdo, Retired Full Professor of the Faculty of Philosophy in Ljubljana
YU - 61000 Ljubljana, Gestrinova 1

The Italian Influences on the Organizational Forms of the Economic Development in Slovenia until 16th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 32, No. 1, August 1984, pp. 10-15, cit. lit. 23

The paper offers a clear survey of the most important influences of the Italian environment upon the organizational forms of production in all fields of economy in Slovenia ever since the beginning of the New era: in agriculture, handcraft (together with the early capitalist forms of non-agricultural production), mining, iron-works and trade.

UDK 711.4(497.12 Lovrenc na P.)

Curk Jože, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv v Mariboru
62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

Lovrenc na Pohorju in njegova okolica

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 32, št. 1, avgust 1984, str. 19—23, cit. lit. 9

Lovrenc na Pohorju je poučen primer naselja, ki mu je lego narekoval cerkveno-upravni, ne pa prometni vidik. Zato ni nikdar dosegel stopnje pravega trga, čeprav je v 19. stoletju zaradi gospodarske aktivnosti dosegel preko tisoč prebivalcev. Naselje odlikuje predvsem pokrajinska lega in vse tri cerkve, hišni fond pa je povprečne kvalitete, vendar z več lepimi klasicističnimi portali. Bližnjo sotesko Radoljne slikovito dopolnjuje velika romanska cerkev Marije v Puščavi iz leta 1672, ki jo bogati zelo kvalitetna poznorenesančna arhitektura in zgodnjebaročna oprema. Ob izlivu Radoljne v Dravo leži Ruta, staro splavarsko pristanišče in od leta 1863 železniška postaja za osrednji del Pohorja.

UDK 627.4(282.243.741 Mura)»15/17«

Zelko Ivan, dr., duhovnik v Špitaliču
63215 Loče, Špitalič, YU

Stoletne razprtije zaradi reke Mure med Avstrijo in Madžarsko

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 32, št. 1, avgust 1984, str. 24—28, cit. lit. 5

Avtor obravnava spore, ki so nastajali zaradi neuravnane in razdeljene toka Mure v času od 16.—18. stoletja in so neposredno prizadevali prebivalce ob Muri na slovenskih tleh. Pri tem opozarja na regulacijski načrt za ureditev toka Mure, ki sta ga leta 1799 pripravila geometer Janez Tomasich in inženir Gottfried Totzauer.

UDK 323.233(497.12 Ljubljana)»1908«:323.282

Matjašič Marjan, Muzej narodne osvoboditve Maribor
62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5, YU

Stališče vojaških oblasti do nemirov septembra 1908 v Ljubljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 32, št. 1, avgust 1984, str. 28—35, cit. lit. 16

Za historično analizo septembrskih nemirov je nedvomno izrednega pomena tedaj na hrvaškem precej razširjeno mnenje, da se na Slovenskem ponavlja hrvaško leto 1903. Poročnik Mayer je torej ravnal mimo ukazov njemu nadrejenega štacijskega poveljstva in nikakor ne po naročilu deželne vlade, ki bi naj z uporabo orožja, kot smo menili do sedaj hotela zastrašiti izgreznike in pospešiti ponovno vzpostavitev reda in miru v mestu.

UDK 551.442(497.12)(091)

Kranjc A. Andrej, mag. geogr., raziskovalni sodelavec
Inštitut za raziskovanje Krasa ZRC - SAZU
66230 Postojna, Titov trg 2, YU

Raziskovanje vodnih jam na Slovenskem (Pregled od antike do danes)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 32, št. 1, avgust 1984, str. 35—43, cit. lit. 30

Članek podaja okvirni pregled zgodovine raziskovanja vodnih jam na Slovenskem od prvih omemb v antičnih delih do najpomembnejših povojnih raziskovanj. Podrobneje omenja jamarsko tehniko, kot so jo raziskovalci uporabljali v posameznih obdobjih, pri prodiranju po podzemeljskih vodah.

Dr. Zelko Ivan, priest in Špitalič
YU — 63215 Špitalič

UDC 627.4(282.243.741 Mura)»15/17«

Centuries-old Quarrels About the Mura as the Border River Between Austria and Hungary. /

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 32, No. 1, August 1984, pp. 24—28, cit. lit. 5

The author discusses the quarrels which resulted from the unregulated and divided stream of the Mura river during the time between the 16th and the 18th century; these quarrels directly affected people along the Mura on Slovene territory. The author calls attention to the regulating plan of the Mura prepared in 1799 by a geometrician Janez Tomasich and an engineer Gottfried Totzauer.

UDC 711.4(497.12 Lovrenc na P.)
Curk Jože, Archivistic Counsellor, Local Archives of Maribor
YU — 62000 Maribor, Glavni trg 7

Lovrenc on Pohorje and Its Surroundings

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 32, No. 1, August 1984, pp. 19—23, cit. lit. 9

Lovrenc on Pohorje represents an exemplary type of settlement of which the geographical position had been dictated by ecclesiastical-administrative and not by communication system. This is why it never became a market-town proper notwithstanding the fact its population grew over 1,000 in the 19th century. The settlement is characterized mostly by its beautiful landscape scenery as well as by three churches; the houses, however, are of an average quality though with a number of pretty classicist portals. The nearby glen of the Radoljna includes a big church of pilgrimage called Mary in the Desert. Dating back to the year of 1672, the church is late Renaissance in architecture and early Baroque in equipment. Where the Radoljna flows into the Drava Ruta, and old raft-port and since 1863 a railway station for the central part of Pohorje, is situated.

UDC 551.442(497.12)(091)
Kranjc A. Andrej, M. A. (geographer), Research Assistant, Institute for the Research of Kras, ZRC - SAZU
YU — 66230 Postojna, Titov trg 2

The Research of Water Caves in Slovenia (A survey — from the Antique to the present day)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 32, No. 1, August 1984, pp. 35—43, cit. lit. 30

The paper offers a basic survey of the history of research of water caves in Slovenia from the first known remarks in Antique works up to the most important research. The author discusses in detail speleologic technique as it has been used by researchers in various periods.

UDC 323.233(497.12 Ljubljana)»1908«:323.282
Matjašič Marjan, Museum of National Liberation in Maribor
YU — 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

The Attitude of the Military Authorities towards the Demonstrations in Ljubljana in September 1908

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 32, No. 1, August 1984, pp. 28—35, cit. lit. 16

Undoubtedly very important as regards the historical analysis of the September demonstrations was a fairly common opinion in Croatia at that time, namely, that in Slovenia the Croatian year 1903 was being repeated. Lieutenant Mayer therefore disobeyed the orders of his superior commander and disregarded the order of the provincial government which supposedly wanted to frighten the demonstrators by using the arms as well as to reestablish peace and order in the town.

UDK 379.844:656.4-053.5(497.12 Ljubljana)»1948/1954«

Pleterski Maruša, ref. za zgodovino železnic, Delovna skupnost skupnih služb Železniškega gospodarstva Ljubljana
61000 Ljubljana, Moša Pijade 39.

Pionirska proga

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 32, št. 1, avgust 1984,
str. 44—56, cit. lit. 29

Pionirsko progo v Ljubljani so udarniško zgradili leta 1948 in so jo leta 1954 demontirali. Promet na njej so vodili pionirji železničarji pod strokovnim nadzorstvom poklicnih železničarjev. S progo so pionirji dobili možnost naučiti se točnosti in vestnosti pri delu, hkrati pa so imeli tudi svojo zabavo in razvedrilo.

UDC 379.844:656.4-053.5(497.12 Ljubljana)»1948/1954«

Pleterski Maruša, Consultant for the History of Railways, Joint Service
of the Ljubljana Railway Company Work Organization
YU — 61000 Ljubljana, Moša Pijade 39

The Pioneer Track

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 32, No. 1, August 1984,
pp. 44—56, cit. lit. 29

The pioneer track in Ljubljana was built in 1948 by shockbrigades and was
taken to pieces in 1954. The traffic was led by pioneer railroadmen under
the supervision of professionals. This pioneer track enabled the pioneers
to learn punctuality and conscientiousness necessary with their work; at
the same time they had a lot of fun and enjoyment.

Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana

1. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (razmnoženo kot rokopis)
 - I. Listine 1243—1397, Ljubljana 1956 50.—
 - II. Listine 1299—1450, Ljubljana 1957 50.—
 - III. Listine 1320—1470, Ljubljana 1958 50.—
 - IV. Listine 1471—1521, Ljubljana 1959 50.—
 - V. Listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu, 1320—1348 50.—
 - VI. Listine 1444—1499, Ljubljana 1961 50.—
 - VII. Listine 1243—1498, Ljubljana 1962 50.—
 - VIII. Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963 50.—
 - IX. Listine 1220—1497, Ljubljana 1964 50.—
 - X. Listine 1144—1499, Ljubljana 1965 50.—
 - XI. Fevdna knjiga Jamskih 1453—1480, Ljubljana 1966 50.—
 - XII. Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968 50.—
2. Razprave
 - I. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958 50.—
 - II. Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane (Zbornik razprav), Ljubljana 1971 razprodano
 - III. Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1972 razprodano
 - IV. Ljubljanska obrt od začetka 18. do srede 19. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1977 100.—
3. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962 (broširana, žepna izdaja) 50.—
 Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965 (trijezična izdaja) 200.—
 Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945 do 1955, Ljubljana 1965 100.—
 Ljubljana 1945—1970, Ljubljana 1970 100.—
4. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959 100.—
 Razstavni katalog: Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973 50.—
5. Gradivo in razprave
 - Zvezek 1: Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka 1861—1918, Škofja Loka 1979 50.—
 - Zvezek 2: Vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 1980 (za člane arhivskega in zgodovinskega društva) 300.—
 - Zvezek 3: Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja, Ljubljana 1981 150.—

Razprave v tej številki
so napisali:

Tone Knez, Darja Mihelič,
Ferdo Gestrin, Sergej Vilfan,
Jože Curk, Ivan Zelko,
Marjan Matjašič, Andrej A. Kranjc,
Maruša Pleterski, Ivan Rihtarič,
Mladen Bogić, Darko Ogrin

Izdaja Sekcija za krajevno zgodovino
Zveze zgodovinskih društev Slovenije